

Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)

Yrd.Doç.Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN*

Özet: Kaynağını halkın tarihinden, kültüründen, hatta yaşadığı coğrafyadan alan halk inanışları, bir milletin kimliğini ve karakteristik özelliğini belirleyen en önemli faktörlerdendir.

Tatar halk edebiyatında mitolojik varlıklarla ilgili mitler, genelde nesir şeklinde yazılan, iyeler ve olağanüstü yaratıklar hakkında oluşan eserlerdir. Bu eserlerde, insanların orman yaratığı Şüräle, suda yaşayan yaratıklar Su Anası, Su Atası, Su İyesi, evde yaşayan Ev İyesi, Biçura ve katledilmiş insanların ruhu olduğuna inanılan Öräk (Hortlak) gibi mitolojik varlıklar ile “karşılaşması” anlatılır.

Tatarlar, en eski devirlerde yarattıkları mitolojik varlıklar ile bugün de “iç içe yaşamakta” ve onları edebi eserlere konu yapmaktadırlar. Bu inanç, Tatar Türklerinin, kendilerini evrenin bir parçası olarak algılamalarına yardım etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Mitoloji, Tatar halk edebiyatı, yaratıklar

Giriş

Kaynağını halkın çok eski geçmişinden, kültüründen, hatta yaşadığı coğrafyadan alan halk inanışları, bir milletin kimliğini ve karakteristik özelliğini belirleyen en önemli faktörlerdendir. Animizm, fetişizm ve şamanizm gibi sistemlerin izlerini taşımakta olan inanışlar, her şeyden önce bir halkın, en erken dönemlerinde ortaya çıkan düşünce şeklini, çevre ve doğa ile olan ananevi bağlarını göstermektedirler. Bütün halklarda mevcut olan mitolojik yaratıklarla ilgili mitler ve inanışlar ise tiplerin esrarengizliği ile bütün halkların mitolojisinde özel yere sahiptirler.

Tatar halk edebiyatında mitolojik varlıklarla ilgili mitler, genelde nesir şeklinde yazılan iyeler ve olağanüstü yaratıklar hakkında oluşan eserlerdir. Bu eserlerde, insanların orman yaratığı Şüräle, suda yaşayan yaratıklar *Su Anası*, *Su Atası*, *Su İyesi*, evde yaşayan *Ev İyesi*, *Biçura* ve katledilmiş insanların ruhu olduğuna inanılan *Öräk* (Hortlak) gibi mitolojik varlıklar ile “karşılaşması” anlatılır. Bu

---

* Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü / MUĞLA
chulpancetin@mynet.com

gibi hikâyelerde geçen olaylar, gerçeklerden ne kadar uzak olurlarsa olsunlar, onlar her zaman insan hayatında yer alan bir vaka olarak anlatılırlar ve dinleyenler de onları genelde gerçek olarak kabul ederler. Ayrıca, söyleyen kimse karşısındakileri sözlerine inandırmak için “Kendim gördüm” veya “Bizim köyden biri görmüş” gibi cümleler kullanıp, olaya şahit de göstermeye çalışır. Tatar bilim adamı Dr. Galimcan Gıylmanov’un (1996: 6) fikrine göre iyeler ve kara ruhlar, insanoğlunu genelde yalnız olduğu zaman, kalp gözü açıldığı bir anda, korumasız, çaresiz, öksüz, efkârli ve sıkıntılı dönemlerde yakalarlar. Günümüzde bu mitolojik varlıkların birçoğu (*Şüräle, Kır İyesi, Dağ İyesi, Değirmen Anası, Albastı, Obur, Su Anası*) inanırlığını kaybetmeye yüz tutmuş olsa da, Tatar Türkleri, bazılarının (*Ev İyesi, Biçura, Ahır İyesi, Örök, Hamam İyesi*) varlığına bugün de inanmaya devam etmektedirler.

Tatar Türklerinin mitolojik hikâyeleri hakkında ilk bilgi 1875 yılında Macar bilim adamı Gabor Balint’in Budapeşte’de yayımlanan *Kazani-Tatar Nyelvtanulmanyok. İ.Füzet. Kazani-Tatar Szövegek* (1875: 60) adlı kitabının *Kereşen Tatarlarının İnandıkları Mitolojik Varlıklar* bölümünde verilmiştir. Macar bilim adamının tespitine göre, Kereşen Tatarları¹ *Ev İyesi, Ahır İyesi, Su İyesi, Orman İyesi, Şürele, Albastı ve Obur* gibi yaratıkların varlığına inanırlar.

1880 yılında Kazan’da Tatar ceditçi bilim adamı, yazar Kayum Nasıyri’nin Rusça “Kazan Tatarlarının Hayatında İslam Etkisi Dışında Kalan İnançlar ve Örf-Adetler” adlı makalesi yayımlanmıştır. Nasıyri bu eserinde (1880: 241-270) ilimde bir ilk olarak, Tatar halk masallarında sık rastlanılan *Ejdarha, Yuha, Diyü (Dev)* gibi olağanüstü yaratıkları tahlil etmiş ve halk inançlarında yaygın olan *Albastı, Örök, Biçura, Şüräle, Öy İyesi, Abzar İyesi* gibi mitolojik yaratıklar hakkında bilgi vermiştir. Tatar mitleri ile ilgili daha bir önemli kaynak da 1910 yılında Yakov Koblov tarafından yazılan *Kazan Tatarları Mitolojisi* adlı kitaptır. Bu eserinde yazar, mitolojik hikâyelerin artık sadece yaşlıların hafızasında korunduğundan, gençler tarafından önemsenmediğinden yakınmakta ve bu hikâyeleri Kayum Nasıyri’nin söz konusu kitabında verilen şemaya göre araştırmaktadır. Ama şu gerçeği de söylemek gerekir ki mitolojik yaratıklar hakkında Y. Koblov tarafından yapılan tahliller daha doyurucudur. Ayrıca bu kitap derlenmiş olan malzeme açısından da daha zengindir: bu kitapta toplam 15 tane mitolojik hikâye yer almaktadır.

Y. Koblov’un eserinin iyelerle ilgili kısmı 1913 yılında Tatar Türkçesine çevrilip *Añ* dergisinde yayımlanmıştır. 1917 yılından sonra artık mitolojik varlıklarla ilgili araştırmalara pek rastlanmaz. Geçen yüzyılın 80’li yıllarında ise bu konu üzerinde L. Cemaletdinov, R. Ahmetcanov, S. Şemsi gibi bilim adamları çalışmıştır. Ayrıca 1996-1999 yıllarında Kazan’da yukarıda andığımız Dr. Galimcan Gıylmanov tarafından iki ciltlik *Tatar Mifları* (Tatar Mitleri) adlı kitap yayımlanmıştır.

lanmıştır. Bu kitapta ele aldığımız konu ile ilgili çok zengin malzeme bulunmaktadır ve biz bu makaleyi yazarken başka kaynaklardan ziyade bu iki ciltlik kitaptan yararlandık.

Mitolojik yaratıklar, Tatar halk edebiyatında alçak ruhlar, kara ruhlar, sihri varlıklar olarak adlandırılıp çeşitli gruplara bölünerek araştırılmaktadırlar. Fakat biz Kayum Nasıyri'nin (1974: 45) izinden giderek mitolojik yaratıkları iki ana kolda incelemeyi uygun gördük:

1. Yer üstünde yaşayan yaratıklar, 2. Su altında yaşayan yaratıklar.

Y. Koblov da buna benzer gruplamayı tavsiye etmiş fakat bu konuda biraz daha ileriye giderek yerde yaşayan varlıkları evde, tarlada, kırdan, ormanda yaşayan yaratıklar olarak incelemiştir. Bu yüzden biz kendi araştırmamızda Y. Koblov'un tavsiyesine de uymaya çalıştık.

Tatar mitolojisinde yer alan mitolojik varlıkları, genelde iyelere ve kara ruhlarla ayrılmış vaziyette buluyoruz. Peki, iyeler ve kara ruhlar arasındaki benzerlik ve fark nedir? Neden bazen aynı mekânın (meselâ, evin, ormanın) hem iyesi hem kara ruhu olur?

“Yüksek mitoloji”ye ait olan Tanrı ve onun yardımcılarının farklı olarak “alçak mitoloji” vekilleri olarak algılanan iyeler hakkında oluşan inançların kökleri, Türk mitolojisinde çok eski devirlere uzanmaktadır. Meselâ Altay Türklerinde böyle bir mite rastlamaktayız: Yer altı Tanrısı Erlik Gökten kovulduğu zaman, onunla beraber bir sürü hizmetçisi de yere dökülür. Suya düşenler su iyeleri, dağa düşenler dağ ve tayga iyeleri olarak bilinmeye başlarlar. Eve düşenlerini de ev iyeleri olarak kabul ederler. Tatar Türklerinde bu tür mitler korunmamıştır fakat Tatar inanç sisteminde de çeşitli yerlerde yaşadıklarına inanılan bir grup iye vardır: Su İyesi, Çeşme İyesi, Yer İyesi, Orman İyesi, Tarla İyesi, Dağ İyesi, Yol İyesi, Ev İyesi, Ahır (Kiler) İyesi, Hamam İyesi vb. İyeler, kutsal ruhlar olarak bilinirler ve doğa ile sıkı bir ilişkide olduklarına inanılır. Onlar, “yaşadıkları” mekânları kötü ruhlardan, afetten koruyan ve insanlara da yoldaş, yardımcı olan varlıklar olarak bilinirler. Zaten insanlar da onlara saygı duyarlar, çoğu zaman bu iyeler ile iç içe “yaşadıklarına” inanırlar, onların “bulunduğu” yerleri temiz tutmaya çalışırlar. Ayrıca insanlar, iyelere çeşitli bağışlarda da bulunurlar: Su, çeşme gibi mekânlarda yaşadığına inanılan iyelere saç teli, elbiseden alınan ip, madenî para gibi “kurbanlar” atarlar. Yer ve Kır İyelerine sonbaharda hasat toplandığı zaman mutlaka pay bırakmaya çalışırlar; Ev İyesine adak adayıp sadaka verirler vb. Fakat insanlar, bu iyelerin zaman geçince kötü niyetli varlıkların ellerine düştüğüne ve doğaya, canlılara, insanlara ziyan vermeye başladıklarına da inanırlar. Bu yüzden sonraki devirlerde iyelerden korkmaya başlarlar.

Sibirya Tatarlarında ise İyeler, alçak ruhlar olarak algılanırlar. Yakutlarda İyelerin yerini *İççi'ler* alır. Buryatlarda *Ejen*, Moğollarda *Edzen*. Orta Asya Türklerinde iyelere zaten nadir rastlanır. Onların yerini genelde başka ruhlar alır: Kutsal olanlar “Ata”lar, “Baba”lar, “Pir”ler, alçak olan ruhlar da, cinlerdir.

1. Yer Üzerinde Yaşayan Mitolojik Varlıklar

Cir İyāse (Yer İyesi): Yer İyesi, birçok Türk boyu için ortak bir varlık sayılabilir. İnsan nerede yaşarsa yaşasın hep kendisinin topraktan var olduğuna inanmış, bu yüzden Yer Ana'ya özel saygı göstermiştir. Toprağı verimli hale getirmek kutsal iş sayılmıştır. Yer, yani toprak, erkekler tarafından “tohumlandırılmış” (tohumu toprağa erkekler atmış) ve bu uğraşın sonucu olarak toprak bol hasat vermiş, yani “doğurmuş”. Anlaşılan yer, bir ana vazifesi yüklenmiş. Bu yüzden toprak; yer, kadın cinsinden sayılmış ve ona saygı ile Toprak Ana, Yer Ana demişlerdir. Tatar Türkleri mevsimlerle ilgili gelenekleri yerine getirdikleri sırada da (meselâ *Qarğa Botqası* (Karga Lapası) bayramı sırasında) Toprak Ana'ya saygı yüzünden kardan açılan yerlere lapa serperlermiş. Ayrıca Tatar Türklerinde Yeri, Toprağı koruma âdeti de oluşmuş. Meselâ yaz mevsiminde, 25 Haziran'dan 5 Ağustos'a kadar devam eden aşırı sıcakların ilk haftası, Tatar Türklerinde *Ayaw Atnası* (Koruma Haftası) olarak adlandırılır. Bu dönemde doğa hasadı doğurmaya hazır olduğundan dolayı, doğayı icitmek (toprağı sivri uçlu nesnelere ile kazmak, ağaçları yıkmak, kurban kesmek vb.) yasak olmuştur.

İnsanın topraktan var olması, toprak ile iç içe yaşaması, ölünce de toprağın kucağında yok olması, kadim insanları son derece etkilemiş olsa gerek. Toprak gizli bir güce sahip olmuş ve insanı hep kendine çekmiştir. Toprak ile büyü de yapılır olmuş (meselâ mezar toprağı ile ölümü çekme, evin temelinden toprak alarak bu eve sahip olan nesli kurutma, insanın ayak altından toprak alıp onun gücüne zarar getirme v.b.) Birçok Türk boyunda “yürüdün yolda toprağın olayım” gibi bir ibare de vardır. Değerli, aziz insana bugün de Türkler, “ekmeğim, toprağımın” derler.

Vatanından uzakta, gurbette kalan insana, vatanından toprak getirme geleneği de mevcuttur. Gurbette kalan insanın birçoğu son vasiyeti olarak öz vatanında, doğduğu toprağa verilmek istediğini söyler. Bu yüzden Tatar mitolojisinde birçok iyeler arasında *Yer İyesi'nin* de olması, onun kutsal bir varlık olarak algılanması, son derece doğaldır.

Türkiye Türkleri Yer İyesine *Tarla Bekçisi* derler. Karaçay-Balkar Türklerinde bu İye *Cer İyese*, Çuvaşlarda *Nraş Amaşe*, Yakutlarda *Aan Darhan Hotun* olarak bilinir. Tatar Türklerinde yaşayan bir inanca göre *Yer İyesi* kır saçlı kocakarı suratında olur ve Uruk ağacında yaşar. Yazın ağaçlar işte bu kutsal

ruhun *Eräkä-Ceräkä* adlı yavrularının soluğundan yeşermiş (Gıylmanov 1996: 111).

Yer İyesi, genelde tarlalarda bulunur, onların sahibi olarak bilinir ve bu yüzden *Yer İyesini Basu Anası* (Tarla Anası), *Basu İyäse* (Tarla İyesi) diye de adlandırılırlar. Kazan civarı köylerinde *Yer İyesi'ne Arış Anası* (Çavdar Anası) da denmektedir. Tahıllarda gözükken bir hastalığın *Arış Anası Hastalığı* olarak adlandırılması da bu mitolojik varlıkla ilgili olmalıdır. Yeri zayıf ve çiğnenmiş gibi gözükken ekinlere halk dilinde *Arış Anası İzleri* denilir. Bu yerde yetişen çavdarı toplayıp ondan un öğütmek yasak edilmiştir. Onu toplayıp tarla kenarında ateşe vermek uygun görülürmüş.

F. Bayazitova (1995: 134), Çupreli ilçesinde yaşayan Tatarlardan *Yer İyesi* ile ilgili şöyle bir hatıra derlemiştir:

“Orağa gittiğimizde annem atın önüne geçip her şeyden önce *Yer İyesi'ne* selam verirdi: “Biz geldik, Allah isterse, siz de yardıma gelin” derdi. Yemek molası zamanında da “Bize yardıma gelenler, buyurun, yemeğe de gelin” diye *Yer İyesi'ni* soframıza davet ederdi. “*Yer İyesiz olmaz!*” derdi annem...”.

Tarla işleri ile uğraşan Tatar Türkleri, *Yer İyesi'nin* gönlünü almadan bol hasat alamayacaklarına ve kendilerinin bu tür işleri yapacak kadar sağlıklı ve kuvvetli olamayacaklarına inanmışlardır. Tarlada orak işleri bittikten sonra ökçeleri ile yere vurarak “*Yer, yer! Altı atlık kuvvet ver!*” veya “*Yer, yer! Altı araba çavdar ver, iş atının gücünü ver!*” diye tekrar etmeleri, orakçı kızların ve kadınların da yerde yuvarlanıp, “*Yer, bana gücümü geri ver*” gibi dilekte bulunmaları (Möhämmätcanov 1982: 50-53) buna delildir. Tatar Türklerinde *Yer İyesi'ne* yumurta ile saygı gösterme töreni de vardır:

<i>Bu yılğı çäçülär</i>	Bu yılki tahıllar
<i>Qotlı möbäräk bulsın,</i>	Kutlu mübarek olsun,
<i>Tormış tügäräk bulsın;</i>	Hayat eksiksiz olsun,
<i>Mal-tuvarlar da artsın,</i>	Mal-davarlar da artsın,
<i>Tay qolınnar da çapsın,</i>	Tay kulunlar da koşsun,
<i>İğennärebez uñsın,</i>	Ekinler de bol olsun,
<i>Kükäy kebek tuq bulsın,</i>	Yumurta gibi tok olsun,
<i>Yözebez, küñelebez</i>	Yüzümüz ve gönlümüz
<i>Kükäy kebek aq bulsın!</i>	Yumurta gibi ak olsun!

Kadim insanlar yere tohumları atmadan önce bu sözleri söyleyerek ekin ekecek yerde yumurta yuvarlatırlarmış. Bazen yumurtaları tohumlarla beraber toprağa atarlarmış. İlginç olan, bu törenin diz üstü uygulanmasıdır. Kadim insanlar, *Yer İyesi'nin* önünde diz çökmektedirler.

Mahmut Kaşgarlı'nın "Divanü Lügâtit-Türk" (1072-1074) sözlüğünde *Yer İyesi*'nin rızasını alma töreni, *Keşan* diye anılıyor. Yazar, bu kelimenin anlamını yazar, "Orak işleri bittikten sonra Yerin rızasını almak için getirilen buğday ya da erzak" olarak vermiş. G. Gıylmanov (1996: 113), Eski Türklerin bazı tahılları kutsal gördüklerini düşünmekte ve buna delil olarak, Eski Uygur yazılarında rastlanan "Onun (Yerin) rızalığını alma rızkı, yeşil bezelyedir", "Onun rızasını alma rızkı, piringtir", "Onun rızasını alma rızkı, darıdır" gibi deyimleri getirmektedir.

Eskiden Tatar Türklerinde *Yer Ana*'ya saygı göstermenin bir yolu daha varmış: "Eğri yumurtası" töreni. Sabana çıktıkları zaman, toprağa, ağaç kabuğundan yapılan kovadan ilk tohumla beraber, buğdaylar yumurta büyüklüğünde yetişsin ve uçları tok olsun dileğiyle pişmiş yumurtalar atarlarmış. Bu yumurtaları sonra çocuklar toplayıp yermiş. Bir tanesini de *Yer İyesi* için toprağa gömerlermiş (Bayazitova 1995: 7-10).

Kereşen Tatarlarında *Yer İyesi*'nin rızasını alma törenine *Qorman* veya *Qorman Tavuğu* derler. Bu geleneği nehir kenarında uygulurlar. Kesildiği kurbanaya göre bu geleneğe *Aq Balıq* (*Ak Balık*) *Qormanı*, *Tavıq* (*Tavuk*) *Qormanı*, *Sarıq* (*Koyun*) *Qormanı*, *Ügez* (*Öküz*) *Qormanı* da derler. Kereşen Tatarlarının, orak işleri bittikten sonra *Yer İyesi*'nin rızasını almak için bir tavuk kesip, onun başını toprağa gömüp kalan kısmını pişirip ailece yedikleri de bilinir.

Tatar Türklerinde *Yer İyesi* ile ilgili inançlar da vardır. Meselâ birisi yere düşüp elini ayağını incitirse, *Yer İyesi*'nden merhamet aramak için bu yere yağ, tuz, yumurta gibi yiyecekler atarlar, demir bir nesne (iğne, çivi) veya insanın boyu kadar ip gömerler. Ayrıca bu sırada büyü sözleri de kullanırlar.

Bulgar-Tatar Türklerinde yalan yemin etmek, yemini bozmak, verdiği sözde durmamak, en büyük günahlardan sayılır. Bu tip günahları işleyen insanları yerin kaldıramayacağına, onları *Yer İyesi*'nin yutacağına inanılır. Bu yüzden "Yer yutsun!" biçimindeki beddua da, en kötü beddualardan sayılır.

Qır İyâsi, Yapanay (Kır İyesi): *Kır İyesi*, *Yer İyesi*'ne çok yakın bir varlıktır. Onların dış görünümünde bir fark olmasaydı, bu iki iye aynı tip olarak da kabul edilebilirdi. Tatarlar, *Kır İyeleri*'nin (onlar çoğul olarak da algılanırlar: ne kadar kır varsa hepsinin iyesi de farklıdır) uzun elli, uzun parmaklı, pütür yüzlü yarı ağaç yarı insan kılığında olduğuna inanırlarmış. *Kır İyesi* genelde kırım ortasında büyüyen yalnız ağaçta veya çalıda "yaşarmış". İşte bu yüzden ona *Yapanay* (*yapan* kelimesi Tatar Türkçesinde "sakin, köysüz, ıssız alan" anlamına gelir) da derler.

Kır İyesi'nin temel vazifesi, kıra göz kulak olmak, ekinleri korumak, insanlara kır işlerinde yardım etmektir. Ayrıca, kırdaki çukur yerlerde uyuyakalan veya

felâkete uğrayan insanların hayatını da kurtarırmış. Onları isimleriyle çağırıp uyandırmış. Ekinleri de yangından *Kır İyesi* kurtarırmış. Alev ekinlere doğru uzanınca *Kır İyesi* rüzgârı ters tarafa üfletir ve böylece alev ekinlere dokunmadan öbür tarafa geçermiş.

Kır İyesi, ekin içine girip yuvarlanmayı da çok severmiş. Ekin içinde bu gibi çığneden yerleri görünce köylü insanlar hâlâ: “*Kır İyesi*’nin işi bu... Ekinler bol olacağına benziyor” derler. Bir de, ellerinin uzun olması sonucu *Kır İyesi* göğe uzanıp yağmur bulutlarını kendi kırı, tarlası üzerine çekip getirir ve bu bulutları avuçlarında sıkarak yağmur yağdırır. Komşu kırların iyeleri kendi kırlarına yağmur yağdırmak isteyince de bunlar arasında kavga çıkarmış (işte şimşek de bundan dolayı gözükürmüş!). Üzerine hep yağmur yağın bir kır hakkında da “İyesi güçlü galiba, genç olmalı” derlermiş.

Eskiden insanlar, *Kır İyesi*’nin kıra sahiplenmesini istedikleri zaman, o kıran ortasına yalnız ağaç dikerlermiş. Hatta Penza Tatarlarında² *Kır İyesi*’ne tapmışlardır. Nadiren de olsa bu geleneğe günümüzde de rastlamaktayız. Birkaç aile bir araya gelip koyun satın alır, dağın başındaki bir ağacın dibinde kurban keser ve büyük bir kazan asıp, lapa pişirir. Sonra hep beraber hasadın bol olmasını isteyerek dua eder ve pişen lapanın tadına bakarlar. Sonra da oyunlar oynanır. Ona, “kır kurbanı” derler ve kır işleri bittikten sonra yerine getirilir. Bu geleneğe Karaçay-Balkar Türklerinde de rastlıyoruz. Mordva Tatarları³ ise *Kır İyesi*’nin erkek olduğuna inanırlar ve ona *Kır Atası* derler. Onu razı etmek için kıra başaklar, ekmek kırıntılarını serpip, kıran başında “kır sakalı” diye anılan bir demet biçilmemiş ekin bırakırlar. Bu “kır sakalları”na değişik isimler verilir: *Tawlıq* (Dağlık), *Cir Öleşe* (Yer payı), *Cir Bayı* (Yer Beyi). Gördüğümüz gibi, Mordva Tatarları da kır’ı, canlı biri olarak algılamışlar, bu yüzden de onun sakalı (bir demet biçilmeyen ekin), ağzı (kıra, tarlaya götüren dar yol), kirpikleri (kıran orta yerinde özellikle dikilen iki karama ya da meşe ağacı) vb. olduğuna inanmışlardır. Kıran orta yerindeki çukur gibi oyuk yerleri de sürmeden bırakırlar: Onlar da kır’ın “gözleri” imiş. Kurak yıllarda veya yaz sıcakları bastırınca bu “gözlerden” su çıkacağına ve bu şekilde, ekin kır’ının susuzluktan ıstırap çektiğini gören *Kır İyesi*’nin ağlayacağına inanılmaktadır (Gıylmanov 1996: 120).

Kır İyesi’nin kıra terk ettiği, kır ortasında yalnız büyümekte olan ağacın birdenbire kurumasından belli olmuştur.

Qorıq, Taw İyâse (Dağ İyesi) Tatarların yaşadığı bazı dağlık yörelerde (Ural’da, Orenburg’ta) saygıdeğer ihtiyarlara bugün de *qorıq* diye seslenirler. Çok nadiren bu kelimeyi sert tabitli ihtiyarlar için de kullanırlar. Eski Türk ve Fin-Ugor kabileleri dilinde bu kelime *Yer* ve *Dağ İyesi*’ni de bildirirmiş. Tatar Türklerinde günümüzde de “Qorıqlı il, görkemli il”, “Qorıqlı yerin sıhhati çok” gibi deyimlere rastlanır.

Koriq kelimesi, Eski Türkçede “dağ deliği” anlamına da gelmektedir. Dağ iyesi *Koriq* hakkında da zaten dağ kovuşlarında, yer deliği olan kuyularda yaşar derler. Bilim adamlarının tespitine göre, Sümer uygarlığında da *qur* kelimesi “dağ”, “dağlık ülke” anlamında kullanılmaktadır (Gıylmanov 1996: 117).

Tatarlar arasında *Dağ İyesi* ile ilgili birçok efsane korunmuştur. Bunlardan biri, Başkurdistan’da bulunan *Yegämeş* dağı hakkındadır:

“Eskiden *Yegämeş* dağı daha yüksek olup, kimse onun tepesine ulaşamazmış. Bu dağın tepesindeki gölde bir dişi ördek ile erkek ördek kılığında *Dağ İyeleri* yaşamış. Onlar sabahleyin bir yerlere uçup giderler ve akşamüstü geri dönüp bütün gece gölde yüzerlermiş. En usta avcılar bile onlara nişan alıp oklarını değdiremezmiş.

Gel zaman, git zaman bir gün Rizvan adlı bir yiğit bahadırlığını göstermek istemiş ve şafak sökmeden dağa doğru yola çıkmış. Fakat dağa çıkması çok zormuş; ayağına sarmaşık otlar sarılıyor, geçilmez çalılar yolunu kapatıyor bir de göz açtırmayan rüzgâr esiyormuş.

Yiğit yiğitliğini etmiş, akşama doğru nihayet dağın tepesine ulaşmış ve mas-mavi gölü görüp hayran kalmış. O an ördek çifti göle dönmüş ve yiğit okunu alıp dişi ördeği vurmuş. Erkek ördek bunu görünce Rizvan’ın tepesinde bir müddet dönmüş ve sonra taş kıyıya çarparak canına kıymış. Yiğit, avladığı ördeği sırtına asıp evine dönmek için yola düşmüş.

Aniden fırtına kopup, çalıların köklerini sökmüş, dağı sarsmış. Yiğit çok korkmuş, arkasına dönüp bakınca, gölün birden kaybolduğunu ve onun yerinde büyük bir uçurumun oluştuğunu görmüş.

Eve gelince ördeği kazana atmış, fakat ördek bir türlü pişmiyormuş. Üç gün üç gece kaynatmışlar ama gene de pişirememişler. Sonunda atmak zorunda kalmışlar.

Böylece dağ iyesiz kalmış. O gün bu gün *Yegämeş* dağı her gün biraz daha çökmekte ve alçalmaktaymış.”⁴ (Gıylmanov 1996: 118)

Bu efsaneden atalarımızın, *Dağ İyesi*’nin totem kuş (burada: yaban ördeği) kılığında olduğunu düşündüklerini anlıyoruz. Ayrıca ördek, Tatar mitolojisinde yerin, yaratılışı ile ilgili efsanelerde de temel kahramandır. Bir efsaneye göre ördek, Ebedi Derya dibinden lağım-balçık çıkarıp karayı oluşturmuş. İkinci bir efsaneye göre ördek, ufak taşlar çıkarıp dağları kıyıları oluşturmuş.

Zamanla Türk mitolojisindeki *Dağ İyesi*’nin yerini Fars Mitolojisinden giren Devler almaya başlamış ve bunlar her şeyden önce yerin altına ve dağa gömülen hazinelere sahip çıkan tipler olarak bilinirler olmuşlar.

Orman İyāse (Orman İyesi) Bazı yörelerde *Orman İyesi*'ne *Qarurman Babay* (Karanlık Orman Dede). bazen de *Orman Hucası* (Orman Sahibi) derler. Tatar Türkleri arasında, ormandaki ağaçlara, çalılara, bitkilere, hayvanlara kuşlara sahip çıkan bu mitolojik varlık hakkında çok güzel efsaneler yaşamaktadır.

Orman İyesi, ormandaki en yaşlı, en güzel meşe ağacı kılığında olmuştur. Bazen o, ormanda gezer ve keyfi yerinde olduğu zaman kalın sesle şarkı söylemiştir. Fakat onun en önemli görevi, her sene ağaçların tomruğuna halkalar eklemekmiş. *Orman İyesi*, kimseye gözükmeyen ağaçlara o halkaları ekleyip durur, canı sıkıldığı zaman da ağaç gövdelerine değişik resimler çizermiş.

Sibirya Tatarları, *Orman İyesi*'ni bembeyaz saçlı, kır sakallı uzun boylu bir ihtiyar olarak tanımlarlar. Eline uzun sopa alıp, sağ omzundan sırtına çanta asmış, yüzü nur saçan bir ihtiyar olarak bilinen bu *İye*, insanlara asla ziyan vermez, tersine, yoldan şaşırana yol gösterir ve en önemlisi ormanı afetten korumuştur.

Orman İyesi'nin torunu, *Orman Kızı*'dır (*Taňçulpan* da denilir). Onun kayın kılığında olduğuna inanılır. *Orman Kızı*, genelde omuzuna yeşil şal örtmüştür, üzerine rüzgârdan daha hafif bir elbise giymiştir ve başına çiçeklerden örülen bir çelenk takmıştır, beyaz yüzlü, neşeli bir kız olarak tasvir edilir. Ayrıca o da dedesi gibi, yolunu şaşırana insanlara ve evcil hayvanlara köy yolunu gösterir, ormanda şafak sökmeden gezmeyi severmiş.

Fakat Tatar inanç sistemine göre ormanda, *Orman İyesi* ve *Orman Kızı* gibi iyi niyetli varlıkların dışında, insanlara zarar veren alçak ruhlar da "yaşamaktadır". Meselâ, *Şüreli* gibi.

Tatarlar, *Şüräle* adlı mitolojik yaratığı, çocukluklarında anne babaları ve nineleri tarafından okunan, büyük Tatar şairi Abdullah Tukay'ın şiirsel masalından tanırlar:

*Närsä bu, qaçqınmı cenme?
Yä öräkme, närsä bu?*

*Qot oçarlıq bik kileşsez
ällä nindi närsä bu!*

*Bornı káp käkre bögelgänder
tämam qarmaq kebi,*

*Töz tügel qullar, ayaqlar da
botaq-tarmaq kebi.*

*Yaltıny, yalt-yolt kiläder
eçkä batqan küzläre,*

Nedir bu, kaçak mı cin mi?
Ya hortlak mı nedir bu?

Ürkütecek çok da çirkin
Belirsiz bir şeydir bu!

Burnu tamamen bükük,
Eğri sanki olta gibi

Düz değil kollar, ayaklar
Budaklanmış dal gibi.

Parlıyor yıldız gibi
İçe batan gözleri,

*Qot oçar kürsän ägär tönlä tügel
köndezläre.*

*Yap yalanğaç, näp näzek, läkin
keşe töslä üze;*

*Urta barmaq buylığı bar
mañğayında mügeze.*

Korkarsın görsen eğer gece değil
Gündüz bile

Çıplak, incecik fakat insan gibi
Boyu bosu,

Orta parmak kadar boyu
Alnında var boynuzu.

Tatar halk inancına göre *Şüräle*, aynı *Orman İyesi* gibi karanlık ormanda yaşar ve dış görünümü ile insanlara benzermiş. Fakat ağaçlar gibi uzun boylu, uzun kollu, parmakları iki-üç arşın uzunlukta olan *Şüräle*'nin vücudu tüylerle kaplıymış. Kulaklarının da uzun, hatta alınının ortasında bir boynuzunun da olduğunu söylerler. Bir de, *Şüräle*'nin koltuk altlarında bir delik bulunup, bu delikten bütün iç organları gözükürmüş. *Şüräle* hiçbir zaman kolunu havaya kaldırmazmış, çünkü koltuk altı deliklerine ağaç budağı saplanıp ölebilirmiş. *Şüräleler*, hem erkek hem kadın olabilir ve ormanda sürü sürü veya ailece otururlarmış. Kadın *Şüräleler*'in memeleri çuval kadar olurmuş. *Ana Şüräleler* bunları omuzlarından arka tarafa atarak gezerlermiş.

Şüräleler biraz eğilip yürür ve insan gibi konuşurlarmış. *Şüräleler*'in insan dilini kullanması insanları harap edermiş: *Şüräle*, ormanda imdat isteyen bir ses çıkarıp insanları yoldan saptırır ve ormanın en karanlık köşelerine götürürmüş.

Şüräle, kopuz sesini çok severmiş. Tatar halk bilimi uzmanı N. İsenbet'in derlediği bir mitolojik hikâyede bu konuda şöyle denir:

“Bir gün bir çoban ormanda at güderken gece ayı gelmesinden korkup ağaç başına çıkmış ve kopuz çalmaya başlamış. Bu kopuz sesine ormandan bir *Şüräle* gelmiş ve ağaç altında oynamaya başlamış. Oynaması durunca da “Hey, adam, ben de senin yanına ağaç başına çıkayım olur mu?” diye seslenmiş. Adam: “Çık” demiş. *Şüräle* ağaca çıkmış ve kolları ile ağaç budaklarına asılmış. Adam da balta sapı ile *Şüräle*'nin kollarına vurup, onu yere düşürmüş.” (Gıylmanov 1999: 71)

Şüräle, insanların gözüne genelde bahar ve yaz mevsiminde güneş doğarken veya güneş batarken görünür ve sadece yalnız olan insanları korkuturmuş. O, orman yolunda insanın karşısına çıkar ve yolu şaşırdığını söyleyip ağlar, yardım istermiş. Yardım etmeye çalışan insanoğlunu da ormanın hiç bilinmeyen köşesine götürürmüş. Fakat *Şüräle*, ormana yalnız gelmeyen veya yanında köpek olan birinin yolunu asla kesmezmiş. Bu yaratığın garip bir alışkanlığı varmış: Kendisi soru sormayı sevse de hiçbir zaman ona sorulan soruları yanıtlamazmış. Bunun yanında *Şüräle*, çok saf bir yaratıkmiş ve bu yüzden halk arasında *Urman Sarığı* (Orman Koyunu) olarak da adlandırılmış.

Şüräle, dişlerini gösteren veya kahkaha atan insanları uzun parmakları ile gıdıklayıp öldürürmüş. Bu, onun en önemli özelliklerindenmiş. Yani uzun parmaklı *Şüräle* rastladığı her insanı gıdıklı-mıdıklı oynamaya çağırır. Sağ kalmak isteyen insan bu oyunu asla kabul etmemeliymiş. Parmakları, ağaç budakları gibi eğri büğrü ve tüysüzmüş. Bir de *Şüräle*, yaşadığı sürece parmaklarını birkaç kere değiştirmiş. Tatar Türklerinde bu parmakları orman yolunda bulan insanlar şanslı sayılırlar. Bu taş “parmaklar” fen biliminde *Belemint* adı ile bilinir ve onu ovalayıp yaraya serpince yaranın çabuk iyileşeceğine inanılır (Gıylmanov 1999: 69).

Şüräle'den kaçıp kurtulmak neredeyse imkânsızmış; çünkü çok hızlı koşar ve gövdesi de ağaca benzediği için ağaçlar arasından fark edilmezmiş. Ama *Şüräle*'den kurtulma yolu yine de varmış: giysileri ters, sağ ayakkabıyı sol, sol ayakkabıyı sağ ayağa giymek ya da gidilen yolu gizlemek için geriye yürümek gerekiyormuş. Böyle yapınca *Şüräle* ters tarafa koşmuş. Bir de *Şüräle* sudan çok korkarmış. Peşinden koşan *Şüräle*'den kurtulmak isteyen bir insanın akarsuya doğru koşması ve *Şüräle* “Suyun başı ne tarafta?” diye sorarsa, ona suyun aktığı tarafı göstermesi gerekir. Böylece oraya gidip geri dönmemesi sağlanır. Tatar Türklerince kullanılan “*Şüräle*'ye suyun başını göstermek” deyimini, birilerini aldatmayı anlatır.

Yukarıda bildirdiğimiz gibi *Şüräle*, köpek ile kamçıdan çok korkarmış. Ormana gelen insana her şeyden önce “Hav hav var mı? Çuh çuh var mı?” diye sorar ve köpek ile kamçı sesini duyunca kaçarmış. *Şüräle*'nin bir özelliği de ata binmeyi çok sevmesiymiş. Orman yanında otlayan at sürüsünden en iyi atı seçer ve onun üzerine binip gün boyu koşturup oynarmış. Tatarlar, sürüden herhangi bir atın eve ter içinde döndüğünü görünce, onun üzerinde *Şüräle*'nin koşturduğuna inanırlarmış. Bazen insanlar en iyi atın üzerinde zift yakıp sürüye öyle gönderirlermiş. O ata *Şüräle* bindiğinde yapışır ve inemediği için atla birlikte köye gelirmiş. At ile yakalanan *Şüräle* çoğu zaman cezalandırılıp öldürülürmüş. Onu hamama kapatarak yakarlar, yahut ateşe atarlarmış. Bazen sopa ile dövüp öldürürlermiş. Fakat *Şüräle*, ölmeden önce insanlara ve onların oturduğu köye beddua eder ve bu beddua insanları ve köyü en kötü şekilde etkilemiş. Bu konuda Tatarlar arasında korunmuş olan birçok mitolojik hikâye bulunmaktadır. *Şüräle*'nin ölümüne sebep olan köy fakirliğe uğrar, artık bir hane bile artamaz veya yangından yok olurmuş. Meselâ:

“Karabay adlı bir köyden bir adam, atını otlamak için kıra bırakıyormuş. Bir sabah atını almaya gitmiş ve onun ter içinde kaldığını görmüş. Adam bu hale çok şaşırılmış. Bir de bu at ile bütün gün saban sürmesi gerekiyormuş. Ertesi gün at yine ter içinde kalmış.

Adamın aklına büyüklerin söyledikleri gelmiş ve bu sefer atını kira sırtına zift sıvayarak göndermiş. Ertesi gün erkenden atını almak için avluya çıkınca “Hey, kapıyı aç, atını getirdim!” diye bağırarak bir ses duymuş. Kapıyı açınca gözlerine inanmamış: Atın sırtında zifte yapışmış *Şüräle* oturuyormuş.

Halk adamın avlusuna toplanıp *Şüräle*'yi balta kolu ile dövmeye başlamış. Vurarak öldürselemiş *Şüräle*'nin bir damla kanından birkaç *Şüräle* daha yaratılabiliymiş. *Şüräle* bağırarak çağırmış, sonunda ağlaya ağlaya “Köyünüz altı haneyi aşmasın” diye beddua ederek Kibla dağına yönelmiş. Köy o günden bu güne altı-yedi haneyi geçmemiş.” (Cen-Pärlär Bar Dilär 1992: 53-57).

Omsk, Tobol ve Tömän Tatarları⁵ mitolojisinde *Şüräle*'ye benzer yaratık insan kılığındaki bir maymun olarak bilinir. Eski Türkçede maymuna *biçin* deniliyordu. İşte Sibiryaya Tatarları da çirkin yüzlü kır saçlı kadına benzeyen maymun kılığındaki bu orman yaratığına *Matsin*, *Miçin* derler. Bir inanca göre, kambur, uzun boylu, koyu tüylü maymun kılığındaki bu orman ruhu genelde avcılarının evinde yaşar ve ormana yalnız gelen insanları orman içindeki uçuruma götürüp orada öldürürmüş. Ayrıca çocukları çok “severmiş”. *Miçin*, çocukları anne babalarından çalıp, onları ıstırap içinde öldürürmüş. Bir inanca göre de karlı kış günlerinde demir leğene oturup çocuk avlamış (Gıylmanov 1996: 161).

Ural ve Sibiryaya Tatarları ormanda *Yarımtık* adlı bir yaratığın da yaşadığına inanırlar. *Yarımtık*, yarım vücutlu (bütün vücutlu olduğu zaman da tek gözlü, tek kollu, tek ayaklı) bir yaratıktır. İnsanlar ondan çok korkarlar ve ona beyaz horoz kurban ederlermiş. *Yarımtık* çok meraklı imiş; köye kadar gelip dolaşır, insanları izlermiş. *Yarımtık*'tan kurtulmak için de ayakkabıları, giysileri ters giymek gerekiyormuş. Akli yarım olan *Yarımtık*, *Şüräle* gibi, ters giyinen ayakkabının izini takip edip ters tarafa yönelirmiş. *Yarımtık* kelimesine Başkurt Türkleri arasında bugün de rastlamaktayız. Bu kelime, saf insanlar için kullanılır. Bunun sebebi galiba *Şüräle* ve *Yarımtık* gibi mitolojik varlıkların çok saf ve aptal olarak bilinmesidir.

Kazaklar *Şüräle*'ye *Sorel* derler. Çuvaş Türkleri ise *Şüräle*'yi *Arsuri* olarak tanırlar ve onun kır sakallı bir ihtiyar veya yakışıklı bir genç kılığında olduğuna inanırlar. Bazı Çuvaş mitlerine göre *Arsuri*'nin üç eli, üç ayağı ve dört gözü vardır: İki önde, iki arkada. *Arsuri*, aniden ormanda kahkaha atar, insanların dişlerini çeker ve *Şüräle* gibi insanları yoldan şaşırtıp güldürerek öldürürmüş. Ayrıca o da atları sever ve sudan çok korkarmış.

Görüldüğü gibi *Şüräle*, *Sorel* ve *Arsuri* kelimeleri *şür*, *sur* kökünden türemiştir. *Şüräle* adının kökeni Tatar bilim adamı L. Zamaletdinov (1979: 117) tarafından incelenmiştir. Ona göre bu kelime Eski Türkçedeki “kötülük, ziyan” anlamlı *şär* kelimesine *äl* ve sıfat yapım eki *-le*'nin eklenmesiyle ortaya

çıkıştır (şär-äl-le). Yani Şüräle, “kötü eli” anlamına gelir. Tatar Türklerinde bugün de şürälw fiili kullanılır ve “korkmak” anlamına gelir. Şüräle coğrafi adlarda da görülür. XX. yüzyılın başında Kuzey Başkurdistan’da Şüräle köyü, Şüräle dağı olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır (Gıylmanov 1999: 71).

Bu yarattığı andıran bir orman yarattığı da Tatar Türklerinin komşusu olan Fin-Ugor halkı Mordvalarda bulunur ve adı *Viryava*’dır. *Viryava*’nın da memeleri öyle büyükmüş ki uyurken onları yastık gibi başının altına koyarmış. Saçları ayaklarını örten bir kadın kılığında olan *Viryava*, masal dinlemeyi çok severmiş. Mordva mitolojisine göre, ormana gelen insanlar önce masal söyleyip *Viryava*’yı uyuturlar sonra da kendi işlerine bakarlar. Kimi çilek toplar, kimi ağaç keser. *Viryava*, ormana erkekler ile gelen kadınları sevmez, onları genelde gıdıklayarak öldürmüştü. O da *Şüräle* ve *Yarımtık* gibi, ormanda ses yankısı ile insanlara yolunu şaşırtmış. Tatar mitolojisinden farklı olarak Mordva mitolojisinde, *Viryava*’yı gören kimse hastalanacak veya ölecek diye bir inanç da vardır.

Öy, Yort İyöse (Ev İyesi): Bu varlığa da birçok halkın mitlerinde rastlanmaktadır. Her halkın kendine özgü bir Ev İyesi olmakla birlikte ortak noktaları da bulunmaktadır: Ev İyesi insanlarla aynı evde iç içe “yaşar”. Türkiye’de bu iye *Ev Bekçisi* olarak bilinir ve genelde yılan kılığında olan ya da alt dudağı karnına kadar sarkmış, gözleri kor gibi yanan, saçları dağınık esmer vücutlu bir yaratık olarak anlatılır. Eskiden insanlar, *Ev Bekçisi* bulunan evi satmaya çalışırlarmış. Bir inanca göre bu yaratığa daha çok terk edilmiş evlerde rastlanır.

Başkurt mitolojisinde *Ev İyesi*, insan kılığında ve genelde ocak başında “yaşayan” bir yaratık olarak anlatılır. İnsanlar onun üzerine gitmeyince o da onlara zarar vermezmiş. Ama onları korkutmayı da çok severmiş.

Ev İyesi geceleri evden ahıra çıkar ve orada atlara şaka yapar, sevdiği bir ata binip onu koşturur, yelesini örermiş. Bazen de evde yaşayanların girdiği hamamda yıkanmaktan hoşlanırmış. Bu yüzden Tatar ve Başkurt Türklerinde gece yarısı hamama girilmez. Başkurt Türkleri, uzun saçlı ve orta boylu bir ihtiyar kılığındaki *Ev İyesi*’nin onların evini kara ruhlardan ve hastalıklardan koruduğuna inanırlar.

Sibirya Tatarları ve Altay Türklerinde ise *Ev İyesi* çok çirkin ve kötü bir ruhtur. Gece boyu evde koşturur, ağlama sızlama sesleri çıkarırmış. *Ev İyesi* bulunan evde birinin çok fena hastalanacağına ve öleceğine inanırlar ve bu evi kısa zaman içinde satmaya çalışırlar. Çuvaşlarda *Ev İyesi* kendi içinde iki iyeyi barındırır: Ev bekçisi *Kilti Tura* ile hayvanların yaşadığı ahırda yaşayan *Kartari Tura* (bazen de *Karta Puse*). *Ev İyesi*’ne Çuvaşlar *Yereh* derler ve evde, kilerde ve ahır köşesinde asılı duran başlı soğanda kadın kılığında

yaşadığına inanırlar. Bu soğanın yanına *Yereh* için kurban aşı koyarlar. Kızlar, evlendikleri zaman *Yereh*'li soğanı güveyin evine götürüp asarlarmış. Sonraki dönemlerde *Yereh*'in ev sahibinin ricası ile komşulara sihir yapabileceği öğrenilince, kutsal ruhtan kötü ruha dönüşmüştür.

Tatar mitolojisinde ise *Ev İyesi* iyeler âleminde temel ruh olarak bilinir. Bunun sebebi, *Ev İyesi*'nin başka iyelerden farklı olarak insanlara daha yakın olması, onlarla aynı evde “yaşamasıdır”. Bu yüzden insanlar daha sık bu iyeye “rastlarlar”. Farklı yörelerde yaşayan Tatarlar *Ev İyesi*'ne farklı isimler vermişlerdir: *Nigez İyâse* (Temel Sahibi), *Yort Âbise* (Ev Ninesi), *Öy Atası* (Ev Atası), *Yort Babay* (Ev Dedesi).

Dağlık yörelerde yaşayan Kereşen Tatarları *Ev İyesi*'ne *Kırsut* derler. *Kırsut*, *Ev İyesi*'nden farklı olarak evden ziyade insanın kendisini korumuş. Onlara *İnsan İyesi* bile denebilir. F.Bayazitova'nın (1995: 121-124) derlediği bir hatıradaki bir köylü Kereşen kadını *Kırsut* hakkında şöyle söyler:

“Benim *Kırsut*'um çok akıllıdır. Misafirliğe giderken derim ki “*Kırsut*'um, beni üç saat sonra gelip al” ve tam üç saat geçince *Kırsut*'umun geldiğini anlarım: artık misafirlikte kalamayacak kadar eve gitmeyi isterim. Evde semaver ile çay koyunca da *Kırsut*'u yanımda ağırılarım. *Kırsut*'suz olmaz, onsuz ev soğuk olur”.

Mişer Tatarları⁶ *Ev İyesi*'ni *Mal-Mülk İyesi* olarak bilirler. Onlara göre *Ev İyesi*, genelde beyaz giyinen bir kadın, beyaz tavşan veya beyaz köpek kılığında “görünür” ve atların kaldığı ahırda yaşar. Ona, evde bereket, bolluk, mutlu hayat, sağlık olsun dileği ile yiyecekler sunulur. Nogaybek Kereşen Tatarları ise *Ev İyesi*'ne kaz, tavuk, horoz gibi evcil kuş kurban ederlermiş.

Kazan Tatarlarına göre *Ev İyesi*, Tatar evlerinde sebzeleri kışın koruma amacı ile yapılan bodrum katta yaşar ve eve ancak geceleri çıkarmış. O, gece ruhudur. Onu her insan farklı kılıkta “görür” fakat herkes onun ortak sıfatı olarak orta boylu, beyaz buruşuk yüzlü, beyaz giysili, biraz kambur biri olduğunu söyler. *Ev İyesi* evi sahiplenir ve bu evde yaşayanlara zarardan çok fayda getirir. Çok beceriklidir. Meselâ yün, keten eğirir, beşiğinde ağlayan bebeği sallar, bulaşık yıkar, yangın çıkarsa veya eve hırsızlar girerse seki kenarına veya pencereye tıklar veya bir şey düşme sesi çıkarır, sahiplerin ayağını çekerek onları uyandırır, belâdan kurtarır. *Ev İyesi* bazen uyuyan ev sahibinin saçlarını da örebilir. Bu örgüyü sökmek iyi değildir; onun kendi kendine çözülmesini beklemek gerekir. Bir inanca göre bu örgüyü kesip atmaya kalın insanın başına çok kötü şeyler gelebilir, hatta ölebilir. Bazen insanlar gece yarısı uyanınca ev içinde birinin yürüme ve nefes alma seslerini duymuş gibi olurlar. Bu, *Ev İyesi*'nin çıkardığı seslerdir. İnsanlar, kenileri korksa da *Ev İyesi*'ni asla korkutmamalıdır.

Bu kadar marifetleri yanında *Ev İyesi*'nin ilginç tarafları da varmış: Kafasını kaşımaya sever, bazen ev içinde çok ince sesle ulumaya başlar, kapıları vurur, perdeleri çekermiş. Bu gibi hareketler evdekilerin fakirliğe düşeceklerine işaret olabilmiş. *Ev İyesi*'nin en sevmediği şey, birinin bodrum kata bulaşık suyu dökmesi ya da küçük aptesini yapmasıymış. Böyle bir şey olunca evde huzursuzluk başlarmış: Mobilyalar devrilir, eşyalar yerinden oynar, saksılardaki topraklar dökülür vb. Bu gibi durumlarda *Ev İyesi* için lapa pişirip bodrum kata götürüp koymak lâzımmış. *Ev İyesi* insanları huzursuz etmeye başlarsa evin temelini de bakılmıymış: orada kedi veya fare leşi olabilmiş. Bu leş ortadan kaldırılmadan *Ev İyesi* evdekilere huzur vermezmiş.

Ev İyesi'ni razı etmek için ona sadaka da verilir. Bu sadakaya bazı yörelerde *Yükşambe (Pazar) Sadakası* derler. Çünkü genelde Pazar günü köyün hocasına, erenlere veya yetim çocuklara verilir. *Ev İyesi*'nin kilerde un eleme sesi ise çok iyiye yorulur: Bu, evdekilerin bolluk içinde yaşayacaklarını gösterir. Gece yarısı duyulan çekiç sesi de berekete işaret olur. Bu sese "devlet çekici" derler. Ama *Ev İyesi*'nin ihlamur kabuğundan *çabata* adı verilen ayakkabıyı örme sesi duyulursa, bu fakirliğe yorulur.

Ev İyesi, tarak saplanan ip eğirme aletinde kalan yünden ip eğirmeyi de çok severmiş. Ama *Ev İyesi*'nden kalan bu işi devam eden kimsenin hastalanacağına inanılır. Bu yüzden kadınlar ip eğirme aletinin tarağında yün bırakmamaya çalışırlar.

Eskiden bir evden ikinci bir eve taşınıncaya kadar terk edilen evin iyesi için veda töreni yaparlar ve bu tören sırasında sahipleri onu kendileri ile yeni eve davet ederlermiş. Böyle yapılmadığında *Ev İyesi*'nin terk edilen evde yalnız başına kalıp ağlayacağına inanılmış. Bunu komşuların birinden duyan eski evin sahibi, lapa pişirir ve büyük bir süpürgeye binip güneş battıktan sonra, yolda kimse ile konuşmadan eski evlerinin yerine gider ve *Ev İyesi*'ni kendisi ile yeni eve getirmiş (Bayazitova 1995: 129). Bazen de *Ev İyesi* için özel at koşulur ve onu bu ata "bindirip" eski evden yeni eve götürürlermiş.

Eskiden baba evinden ayrılıp kendi evine çıkan oğlan da *Ev İyesi* için veda töreni yaparmış. Gece yarısı eline ekmek lokması alıp ana-baba evine gelir ve onların izni ile bodrum kata iner, orada üç tane çıra veya mum yakar, biraz toprak alır ve bu toprağı yeni evinin temelini götürürmüş. Önemli olan, bu oğlana yolda kimsenin rastlamamasıdır. Yolda birileri rastlarsa, törenin bozulduğuna inanıp her şeye yeniden başlarlar (1996: 204). Yeni eve çıkar çıkmaz Tatar Türklerinin *Temel Lapası* pişirmeleri de *Ev İyesi*'nin rızalığını almak için yapılan bir tören olarak anlaşılabilir.

Tatar Türklerinde insanların yaşadıkları evlerde *Ev İyesi*'nden başka bir yaratığın daha yaşayabileceğine inanılır; bu varlık da *Biçura*'dır.

G. Gıylmanov'a göre *Biçura*, *bi* ve *çura* kelimelerinden oluşmuştur. *Bi* "bey" demektir. *Çura* ise "kul, köle" demektir. Yani *Biçura*, hem bey hem kul gibi bir anlama gelir. Fakat Gıylmanov, *Biçura*'nın aile, ev ruhu olduğunu düşünerek, kelimenin Eski Türklerde aile anlamında kullanılan *yaver*, *caur*, *yaur*, *çaur*, *şçura* (Çuvaşlarda) kelimelerinden türemiş olmasını daha mantıklı buluyor: *Bi* ön eki "yokluk" manası ile izlenilirse *Biçura*, "ailesiz" anlamına da gelebilir. Ayrıca *Biçura* kelimesi "aile beyi" anlamına da sahip olabilir (1999: 15).

Peki, *Biçura* nasıl bir yaratıktır? *Biçura* genelde evde, tuğladan yapılan büyük ocağın arkasında veya kilerde taban altında veya çatı altında yaşarmış. Eskiden köydeki evlerde *Biçura* için ayrı odalar bile ayarlanır ve oraya bir tabak ve birkaç kaşık ile yemek bırakılmış. Sabaha da bu tabak boşaltılmış bulunmuş.

Biçura insanlardan hiç çekinmeden gürültü patırtı yapmayı çok severmiş. Bazen ocak başından, bir çeşit içki (*küväs*) konulan fıçıyı devirmiş. Tatar Türklerinde bir bilmece de vardır; "Ocak başında *Biçura* belini boğmuş oturur". Bunun cevabı da "*küväs* fıçısı"dır. Belki de eskiden insanlar *Biçura*'nın *küväs* fıçısı kılığında olduğuna inanmışlardır. Bu bilmecenin ikinci bir varyantı da vardır: "Küçücük bir *Biçura*, belini boğmuş oturur" Bunun cevabı da "Hamam için kayın dallarından hazırlanan süpürge"dir.

Biçura, yemeğe çok düşkünmüş. İnsanların yiyip bitiremediği bütün yemeği o yermiş. Bir de çok huysuzmuş: kızdığı zaman gece yemesi için bırakılan tabağı kırar ve yemeği de ortaya döküp evi uzun süre için terk edermiş. Ayrıca *Biçura*, çok pis bir yaratık olarak bilinir: başındaki şapkası toza yağa bulanmış, uçları da *Biçura*'nın omzundan biri öne biri arkaya sarkarmış. *Biçura*, temiz yerlerden nefret edermiş. Onun taban altı, çatı altı, kiler gibi tozlu yerlerde yaşaması da bu nedendir. *Biçura*, zaten pis evleri seçermiş. Bu yüzden *Biçura*'dan kurtulmak veya onu yakına getirmemek için ilk şart evi temiz tutmakmış.

Biçura, gece ruhu olarak bilinir ve insanlara çok sıkıntı verir, durup dururken bağırır, güler, oynar, şaka yaparmış (meselâ uyuyan insanı yatağından alıp başka yere taşırmış). Bazen de uyuyan kimsenin üzerine ocak arkasından keçi çizmesi, odun parçası veya yastık gibi nesnelere atarmış. *Biçura*, yalnız erkeklere şaka yapmayı sever, kadınlara dokunmazmış. Çoğu zaman evdeki insanların eşyalarının yerini de değiştirir veya gizlermiş. Bu gibi durumlarda Tatarlar "*Biçura* şaşırttı" veya "Nerede ki, *Biçura* mı çaldı?" gibi konuşurlar. Bir inanca göre bu yaratığın en sevdiği eşyalar, anahtar, iğne, bıçak, makas gibi aletlermiş. Bu nedenle bazen *Biçura* şaka yaparak geceleyin kilitlenen kapıları açar veya tersine açık kapıyı kilitlermiş.

Biçura ile ortak bir dil bulununca onun çok yararlı bir yaratık olduğuna da inanılır. Meselâ *Biçura*, evin sahibini severse onun malını çoğaltmış. Halk içinde “*Biçuralı ev, bereketli evdir*” gibi bir deyim de vardır. *Biçura*, ona yaptığın bir iyilik karşılığı bin iyilik yaparmış. Ayrıca, ip eğirme aletinde ev sahibine bütün torunlarına çorap örece kadar ip eğirip bırakmış. Onun bu marifeti özellikle sık sık anlatılır. Bu yüzden de *Biçura*’yı incitmekten sakınırlar, onun “şakaları”na göz yumarlar. Gönlünü almak için de yukarıda bildirdiğimiz gibi tabak ile önüne yemek koyarlarmış. Fakat şunu da unutmamalıyız, *Biçura*’nın getirdiği varlık, bolluk aslında haram varlıktır ve beklenmediği bir anda geldiği gibi aniden yok da olabilirmiş.

Biçura ile zıtlşırsan evde yangın çıkarmış. *Biçura*, ev sahiplerini çok rahatsız ettiği durumda ondan kurtulmak için ona sadaka vermek veya son çare olarak eve ayı sokmak lazımmış. Uzun süre ocak yapılmayan evleri *Biçura* özellikle severmiş. Bu yüzden Tatar Türkleri, yeni ev yapar yapmaz her şeyden önce ocağını yaparlar.

Anlaşılan, *Biçura* çok ihtilafli bir varlık. Evde yaşayanlara ne zaman nasıl davranacağı hiç belli olmuyor. Bu yüzden de o, *Ev İyesi*’nden farklı olarak kötü ruh sayılmaktadır. *Ev İyesi* ise yukarıda gördüğümüz gibi kutsal bir varlık olarak algılanır ve kimse onu evden kovmayı hiçbir zaman düşünemez. Tersine *Ev İyesi* olmayan evlerden korkulur. Ayrıca *Ev İyesi*, *Biçura*’dan farklı olarak yaşamak için sadece temiz evleri seçer ve *Ev İyesi* “bulunan” evde *Biçura* asla bulunmazmış.

Biçura ile ilgili hikâyelere Başkurt Türklerinde de rastlıyoruz. Başkurtlara göre *Biçura*, kadın kılığında, orta boylu, belsiz gövdeli bir mitolojik varlıktır. Başında da Tatar kadınlarının giydiği türden bir şapka olduğuna inanılır. Acaba, *Biçura* Tatar Türklerine özgü bir yaratık olarak kabul edilip onunla ilgili inançlar Başkurtlara Tatarlardan mı geçmiştir? Bazı Başkurtlar *Biçura*’nın, üzerine kırmızı gömlek giymiş bir erkek kılığında olduğunu söylerler. Tatar mitolojisindeki yerinden farklı olarak Başkurt mitolojisindeki *Biçura*, karanlık ormanda, yaban alanlarda yaşar, yolunu şaşırın insanlara tecavüz eder, sonra onlara her zaman yardımda bulunur, para pul getirirmiş (Gıylmanov 1999: 8). Tatar mitolojisinde bu onda şöyle bir hikâye korunmuştur:

“Eskiden bir hoca varmış. İşte bu hocaya *Biçura* dadanmış. Hoca birden zengin olmuş, parası artmış, ahırdaki hayvanları çoğaltmış. Hocanın evine alışan *Biçura*, geceleri komşuların parasını çalıp hocaya getiriyormuş. Komşu tarlalardan, kilerlerden yulaf çalıp hocanın atlarını, hayvanlarını besliyormuş. Bu hoca zamanla çok zenginleşmiş ve *Biçura*’dan sıkılmaya başlamış, onu kovmaya karar vermiş. Komşu köyde büyüden anlayan bir kadın varmış, hoca onu evine çağırılmış ve büyü sözleri üfleyerek *Biçura*’yı kovmasını istemiş. Büyücü kadın onun isteğini yerine getirmiş. O gece hocanın evinde

yangın çıkmış, ahır, ahırdaki inekleri, koyunları, tahılları ve evi yanmış kül olmuş. Hoca zar zor kurtulmuş.

Yangın neden çıkmış, bir türlü bilememişler. Hocanın evi temelden yanmış, komşularının ise kazıklarına bile ateş değmemiş” (Cen-Pärilär Bar Dilär 1992: 40-41).

Abzar İyäse, Mal İyäse (Ahır İyesi, Mal İyesi): Bu ruha daha çok Başkurdistan’da yaşayan Tatarlarda ve Mişer Tatarlarında rastlıyoruz. Farklı isimleri bulunur: *Aran İyäse, Kiträ İyäse, Abzar Atası, Abzar Äbise*. Sibirya Tatarları ona *Mal İyäse, Zänki Baba* ve *Peşa Ana* derler (sonuncusunun kadın kılığında olduğuna inanırlar). *Zänki Baba* kültü Orta Asya’da da bilinir, fakat orada o sadece iri boynuzlu hayvanları koruyan ve onların çoğalmasını sağlayan kutsal bir ruhtur. Çuvaşlarda *Ahır İyesi*’ne *Karta Puse*, Yakutlarda *İsägäy Ayısat* (veya *Inahsıt Hotun, Milahsın*) derler. Türk mitolojisinde *Ahır İyesi*, genelde insanlara yardım eden kutsal ruh olarak bilinir.

Tatar Türkleri *Ahır İyesi*’ni çoğu zaman *Ev İyesi* ile karıştırırlar fakat bu iki iye farklı yapıya sahiptir. *Ahır İyesi* genelde ahırda, kilerde, avluda yaşar ve orada yaşayan canlılara sahip çıkan bir varlık olarak bilinir. Bazen bir hayvan kılığında, daha nadir olarak evin sahibi kılığında uzun bir mesafeden “gözükür”. *Ahır İyesi* ahırda yaşayan hayvanlara farklı biçimde davranır: Bazılarını sever, bazılarını çekemez. Sevdiği hayvanın (genelde atın) yelesini örer (bu yeleyi sökmek veya kesmek iyi değildir), insanlar görmediği sırada onun önüne kuru ot (*peçän*) atar. Sevdiği ineğin kuyruk ucunu taradığı da bilinir. *Ahır İyesi* tarafından sevilen hayvanlar çabuk semirmiş.

Ama *Ahır İyesi* sevmediği atı gece boyu koşturur, ter içinde bırakır, yorar, hatta onun önüne konulan yiyecekleri alıp sevdiği atın önüne koyar, sevmediği atı aç bırakır. *Ahır İyesi*’nin sevmediği hayvan, genelde kara renkteki hayvan olur ve bu hayvanı kısa süre içinde satmazlarsa *Ahır İyesi*’nin onu yaşatmayacağına inanılır.

Ahır İyesi’ne de bazen sadaka vermek gerekir ve gönlünü almak için de lapa pişirmek uygun görülürmüş. Tobol Tatarları⁷ ise *Mal İyesi*’ne genç ineğin ilk buzağısını (ona *tulbaş* derler) kurban ederler ve kurban etini köydeki erenlere ve yakın akrabalara dağıtırlarmış.

Ahır İyesi’nin insanlara yardım eden bir varlık olduğunu söylemiştik. Meselâ sığır veya koyun yavrulayınca, yeni doğan yavrular kış mevsiminde üşüyüp ölmesin diye *Ahır İyesi*’nin pencereye tıklayıp ev sahiplerini uyandırdığını söylerler. Sığır gece buzağıladığı zaman *Ahır İyesi* ev sahibine gelip “Sığırın buzağıladı!” diye haber verirse, ev sahibi buna karşılık olarak “Tuz ölçüyorum” demeliymiş. *Ahır İyesi* ikinci sefer gelip haber verirse, bu sefer ev sahibi “Ekmek ölçüyorum” demeli ve sessiz sedasız buzağıyı eve getirmeliymiş.

Mişer Tatarları ise *Ahır İyesi*'nin sadece keçi tekesine ve köpeğe dokunmadığına inanırlar ve bu inanç, Slav halklarının inançlarına yakındır.

Munça İyâse (Hamam İyesi): Tatar Türkleri bu iyeyi çoğu zaman cinler ve periler ile karıştırırlar fakat *Hamam İyesi* cinlerden farklı olarak insanlara zarar vermeyen bir yaratıktır. Önemli olan, onu incitmemek ve rahatsız etmemektir.

Hamam İyesi'nin kısa boylu bir ihtiyar kılığında olduğu tasavvur edilir. Aslında *Hamam İyesi*'ne olan inanç insanlara temizliği ve her işi zamanında yapmayı öğretir. Meselâ, güneş battığı zaman ve gece yarısı hamama girilmez, bu saatte *Hamam İyesi* kendisi yıkanmış. Ayrıca hamamda bir önceki seferden kalan su ile yıkanmak gerekirse suyun üzerine dua okunmalı ya da en iyisi o su ile artık yıkanmamalıdır: *Hamam İyesi* yıkandığı su, büyü ve hastalık kaynağı olmuştur. Hamamda yıkanırken yüzünü sabunladıktan sonra temiz su dolu leğeni bulamazsan, yıkandığın lifin ucunu biri çeker gibi olursa ya da hamamdan gitmek üzereyken ayakkabılarının kaybolduğunu görürsen, işte bunlar *Hamam İyesi*'nin şakalarıymış.

İnsanlar hamama girerken ve oradan çıkarken *Hamam İyesi*'nin varlığını unutmamalıdır. Aniden kapı açılırsa *Hamam İyesi* korkudan sıçrayabilir, bu yüzden insanlar hamama girmeden üç kere gırtlaklarını temizlemelidirler. Tatar Türkleri, hamamda yıkandıktan sonra her şeyi temizleyip, sabun lif gibi eşyaları yerine kaldırıp, "Hamamın ısısı sana, huzuru bana!" diyerek çekip gitmeyi uygun görürler.

Tegermän Anası, Tegermän İyâse (Değirmen Anası, Değirmen İyesi): İsminden de anlaşıldığı gibi bu iye, değirmende yaşar ve kutsal ruh olarak bilinir. Toplanan tahılların, unun-ekmeğin bolluğunun doğrudan bu iyeye bağlı olduğuna inanılır. *Değirmen Anası* veya *Değirmen İyesi* genelde bembeyaz una bulanmış, saçlarına, kirpiklerine, sakallarına, bıyıklarına un konmuş kısa boylu bir kocakarı veya ihtiyar olarak tasavvur edilir. Tatarlara göre, *Değirmen Anası* kötü ruhları değirmene yaklaştırmaz, una-ekmeğe dokundurmaz. Aynı zamanda değirmene un öğütmeye gelenleri de korur. Bu yüzden eskiden, öğütülen undan *Değirmen Anası*'na da pay bırakırlarmış.

Bir inanca göre değirmende tahıl konulan kazan da boş kalmamalıdır. Un öğüten son kişi bu kazanda bir avuç tahılı *Değirmen Anası*'na bırakmış. Çünkü kazanı boş kalan değirmeni *Değirmen Anası* terk edermiş.

Değirmen Anası, beğendiği insanların ununu bembeyaz yaparmış, kötü niyetli insanları da uzaktan tanır ve onların ununu kara, yarmalı ve kepekli öğütürmüş. Eskiden rüzgârsız günde değirmenin kanatları kendi kendine çalışırsa insanlar, "Değirmen Anası çalışmaya başladı, sessiz olun, küfür etmeyin" diye uyarırlarmış.

Mâçet İyäläre (Cami İyeleri): Onlara “cami cinleri” de derler. Mişer Tatarları arasında *Mâçet Biçurası* olarak da bilinir. Bu yaratık daha çok şakacı biri olarak anılır; cami kapılarını açar kapatır, ayakkabıları gizler, namaz kılan kimşenin seccade ucundan çeker fakat insanlara zarar vermez. Tersine camiyi kötü ruhlardan korur. *Cami İyesi*’ni kovmak, sövmek, incitmek hiç de iyi değildir. Onun yakında olduğunu farkına varınca, sadece bildiğin duaları okumak ve alçak sesle “Haydi şakacı, oynama, getir benim ayakkabımı!” demek yeterli imiş. Bir hatıraya göre *Cami İyesi*’nin camiyi yangından kurtardığı da bilinir. Bazı insanlar bu mitolojik varlığı, eline değnek alan, başında sarığı olan beyaz giysili bir cami ihtiyarı olarak “gördüklerini” söylerler.

Zirat İyäläre (Mezarlık İyeleri): Bu yaratıklar mezarlıkta, ölenlerin ruhlarını cinlerden korurlarmış. Onların nasıl bir kılıkta olduğunu genelde kimse söyleyemez. *Mezarlık İyeleri*’nin, mezarlıklara hücum eden, mezarlara saygısızlık gösteren insanlara sihir yaptıklarına ve bu insanların yatağa düştükten sonra öleceklerine inanılır.

Mezarlıkta yaşayan iyelerin huzurunu bozmamak için, mezarlıklarda tükürmemeli, doğal ihtiyaçlar karşılanmamalıdır. Bu tür hareketleri mezar çitinden 40 adım uzaklaşarak yapmak uygun bulunmaktadır. Ayrıca mezarlıkta uyumak ve yemek yemek de iyi değildir. Güneş battığı zaman da mezarlığa girilmemelidir. Gece yarısı, sihrin en güçlü olduğu zaman sayılır.

Yul İyâse (Yol İyesi): Eskiden, taşıtların olmadığı dönemde insanlar sadece yakındaki köylere değil, çok uzakta olan şehirlere, başka ülkelere dahi yürüyerek giderlerdi. Bazen aylarca yürüdükleri yolda geceleme zorunda kalırlar ve çeşitli maceralar yaşarlardı. Bu yüzden de kadim insanlar başka mekânların iyesi olduğu gibi yolun da kendi iyesi olduğuna inanmışlardır. Tatar halk edebiyatında *Yol İyesi* ile ilgili bir mite rastlamıyoruz, fakat yol ile ilgili birçok inanç korunmuş vaziyettedir ve biz onlardan, *Yol İyesi*’nin iyi, insanlara yardım etmeye hazır bir iye olduğunu anlıyoruz.

Tatar halk inancına göre yola beddua etmek, onu tepelemek ve onun üzerinde doğal ihtiyaçlarını karşılamak haramdır. Kadim insanlar “Yola, anne babana gösterdiğin gibi saygı göster” demişler. Eskiden uzun yolculuk yapmak üzere olan insanlar yola kurban keserler, yol sadakası verirler, bazen de yol kenarına ağaç dikerlermiş. İhtiyar insanlar yolda dinlenip ayağa kalkınca “Ağırlığım şurada kalsın” diyerek *Yol İyesi*’ne sadaka olarak üç kere tükürmüş. Aslında bu gelenek, *Yol İyesi*’nden ziyade *Yer İyesi*’ni razı etmek olarak kabul edilmelidir. Bilim adamları, eskiden Tatar köylerinde yol kapıları (meselâ *Basu Qapqası* (tarla kapısı) yapma geleneğinin de *Yol İyesi*’ne ait olan mekânı çizme gibi bir hareket olduğunu bildirirler.

Yol İyesi, kötü niyetli insanları her gün yürüdükleri yoldan şaşırtabilirmiş. Hiç beklenmedik bir anda bu tür insanlar bildik bir yoldan giderken kendilerini karanlık orman içinde bulurlarmış. Bazen de kar fırtınasında insanlar evleri etrafında dolanıp dururlar, eve girecek yolu bulamadan donup ölebilirlermiş. Sabah olunca köylüler yolunu şaşırılmış ve donmuş insanı evin etrafında bulurlarmış.

Ama *Yol İyesi* Tatar Türklerinde daha çok, iyi bir iye olarak anılır. Kazan Tatarları yola çıkmak üzere olan kimseye “Ak yol sana!”, “Yollarına ak çarşaf!” gibi dileklerde bulunurlar. Yola çıkan kimse bugün de “Allah’ım koldaşım ol, Hızır İlyas yoldaşım ol!” gibi dilekte bulunur ve sadaka verir. Sibiryâ Tatarları ise yolda karşılaştıkları zaman “Yol olsun!” diye selam verirler.

Artık insanlar yolda araba veya benzeri başka taşıtlarla hareket etmektedirler fakat *Yol İyesi*’ne olan inanç da hala sürmektedir. Meselâ, *Yol İyesi*’nin direksiyonda uyuşakalan insanlara seslenip onları uyandırıp hayatlarını kurtardığı hakkında bugün de birçok hikâye duyulmaktadır.

Albastı: Bu mitolojik varlığa biz bütün Türk boylarının mitolojisinde rastlayabiliriz: Başkurtlarda, Kazaklarda, Tuva ve Altay Türklerinde, Özbeklerde, Azerilerde, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk, Türkiye Türklerinde, Yakutlarda vb. Sadece Türk boyları değil, Kafkasya halkları, Moğollar ve Tacikler de *Albastı* adında bir ruhun olduğuna inanırlar. Ayrıca *Albastı*’yı andıran yaratıklar Eski Mezopotamya, Sümer-Akkad ve Yunan mitolojilerinde de bulunur. Ama yine de Gök’te yaşayan Tanrılar neslinden olan ve sonraki dönemlerde bu kutsallığını kaybeden *Albastı* ile ilgili mitler en çok Türkler arasında korunmuştur.

Türkler, *Albastı*’nın kızıl (al) tenli, sarı uzun dağınık saçlı, memeleri dizlerine kadar sarkan çirkin bir kadın kılığında olduğuna inanırlar. Bazı kaynaklarda *Albastı*, 70 memeli ve her memesi ile 70 bebeği emziren çirkin bir kadın olarak tasvir edilir. *Albastı* insanlara, çocuklara, ayrıca yeni doğan bebeklere ve hamile kadınlara büyü yapar, kötü hastalıklar gönderirmiş. Türkiye Türkleri, Azeri, Kazak ve Kırgız Türklerinde *Albastı*’nın insanın iç organlarını çaldığı da söylenir. Meselâ Kırım ve Osmanlı Türklerinde korunan inançlara göre *Albastı* (*Alkarısı*) hamile kadınlara eziyet eder, onların düşük yapmalarına neden olurmuş. Radloff’a göre *Albastı*, hamile kadının ciğerini almış, işte bu yüzden de bu yaratık resimlerde elinde ciğerle tasvir edilirmiş. Kadim insanlar *Albastı*’yı yaklaştırmamak için doğurmakta olan hamile kadının baş ucunda dua ederler, dua da yeterli olmazsa hamile kadına önce yavaşça sonra daha sert bir şekilde kamçı ile vururlarmış. Bu geleneğe Kazak Türklerinde daha sık rastlamaktayız (Gıylmanov 1999: 19).

Türk, Kazak, Kumuk, Nogay ve Tuva halk mitolojilerinde *Albastı*'nin insanlarla cinsel ilişkiye girdiği de söylenir. Meselâ Tuva mitlerinde *Albastı* avcılara kadın olur, onlara sütünü içirir, kaburga yanından etini kesip yedirir ve onların avdan bol kazançla dönmelerini sağlarmış(Gıylmanov 1999: 19-20).

Tatar mitolojisinde ise *Albastı*, atıl evlerde, sahihsiz yerlerde, çukurlarda yaşayan kötü merhametsiz bir ruh olarak bilinir. Kayum Nasıyri, bu yaratığın insan kılığında, Y. Koblov ise büyük at yükü veya büyük ot yığını, hatta çam ağacı kılığında olduğunu bildirir. Koblov, insanların göğsüne bastırıp ezen *Albastı*'nin iri cüsseli ve kilolu olduğunu vurgular. *Albastı*, uyuyan insanlara zarar verir, göğüslerini ezerek onları boğarmış. İnsanlar bu gibi durumlarda zor uyanırlar ve nefes alamadıklarını fark ederlermiş. Nefes darlığı hastalığı halk dilinde *Albastı Çire* (*Albastı* hastalığı) olarak da bilinir. Tatar tabibi N. Kaştanov *Albastı hastalığı*'nın sebebini geç saatte yemek yiyip yatmakta görüyor. Bazı mitolojik hikâyelere göre *Albastı*, insanları gece sadece ezmekle de kalmaz, onların kanını da emermiş.

Tatar Türklerinde yaşayan bir inanca göre, *Albastı*'yı tanıyabilmek için onun arka tarafına geçmek lâzımmış: *Albastı*'nin sırtında derisi olmaz ve iç organları olduğu gibi gözükürmüş.

İnsan, *Albastı*'dan nasıl kurtulabilir? Genelde onun giysisine veya gözüne iğne saplamak yeterliymiş. Bir de *Albastı* köpekten korkarmış. Bu yüzden eskiden Tatarlar, köpeklerden korkan kocakarlara şüphe ile bakarlarmış. Ayrıca *Albastı*, gece ruhu olarak bilinir ve erken saatte şafak söker sökmez ötmeye başlayan horozun sesi ile kaybolurmuş.

Çuvaş Türkleri saçını başını taramayan, yüzünü yıkamayan, yalpalayarak yürüyen ve aşırı iri cüsseli çirkin ve aptal kişilere "*Alpı-salrı Albas*" derler. *Albastı* kelimesi Tatar Türklerinde de bazı durumlarda insanlar için kullanılır. Meselâ kendine yakışmayan ve gereğinden geniş, büyük giysiler giyen, dağınık, uyumsuz vücutlu insanlara Tatarlar da "*Albastı*" derler (Gıylmanov 1999: 16-21). *Albastı* ile ilgili bir hikâye verelim:

"Birisi şehirden dönüyormuş. Bildiği köye iki veya üç kilometre kaldığında yolun diğer tarafında aniden iki tane büyük ot yığını ortaya çıkmış. Bir yığının yanında ateş varmış. Adam neye uğradığına şaşırılmış. Atını koşturmaya başlamış. Yalnız, at ne kadar hızlı koşsa da bu iki yığını geçemiyormuş. Uzun süre koşmuşlar fakat bir yığını bile geçememişler. Sonunda bir ormana varmışlar. Yalnız, o yerlerde ormanın bulunmaması gerekiyormuş. Daha sonra bu insan, ot yığınının *Albastı* olduğunu anlamış ve çok korkmuş. Tekrar atını koşturmaya başlamış. Ormanın içinden çingirak sesleri, inek böğürmeleri, at kişnemeleri, şarkılar duyulmaya başlamış. Uzun süre gitmişler ancak ormanın ucu bucağı yokmuş. Arkasını döndüğünde de görmüş ki o iki ot yığını peşini

bırakmıyormuş. Ne olursa olsun diyerek atını bırakıp arabanın içine yatmış. Aniden horozun öttüğü duyulmuş. Kalktığı anda etrafta ot yığınları yokmuş, yanında bir köy varmış. Adam sevincinden ne yapacağını bilememiş. Koşamayan atı da artık hızla koşmaya başlamış ve kısa süre sonra köyelerine geri dönmüşler.” (Cen-Päirilär Bar Dilär 1992: 36).

Ubır (Obur) Dünya mitolojisinde çok yaygın olan bu yaratık da alçak ve kara ruhlardan sayılmaktadır. Çuvaş Türkleri bu yaratığa *Vupar*, Özbekler *Upır*, Kazan ve Sibiryaya Tatarları *Ubır* derler. Sibiryaya Tatarlarında *Ubır*'a benzeyen bir kara ruh daha vardır: *Mäçkäy*. Ama bukara ruh, Kazan Tatarlarının inancından farklı olarak hep kadın kılığında olurmuş.

Tatar halk biliminde *Ubır* kelimesinin etimolojisi ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Gıylmanov bu etimolojileri *Tatar Mifları* adlı kitabında vermiştir. Biz bunları içiden gerçeğe daha yakın gördüklerimizi seçmeye çalıştık. Meselâ N. İsanbet, *Ubır* kelimesinin, “içe doğru batırıp yutmak”, “içe doğru çekmek” anlamına gelen *ubu* kelimesinden türediği görüşündedir. Bir yerin altı boş olup üzerindeki toprak çöker ve çukur oluşursa Tatar Türkleri *cir ubılğan* (“yer çökmüş”) derler. Mezarın üst kısmı çöküp çukur oluşursa *lähete ubılğan* (“lâhdi çökmüş”) derler. Akarsuyun girdap oluşan bölümüne *upqın* derler. Kırgızlarda, Kazaklarda ve Özbeklerde *obur*, *ubır*, *upır* gibi kelimeler çok yiyen, obur insanlar için kullanılır. Radloff da *obur* kelimesinin Osmanlı Türklerinde çok yiyen kimse ve büyü yapan kocakarı anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Burada büyü yapan kocakarıların Tatar Türklerinde de *Ubırlı Qarçıq* olarak anıldığını ve Tatar masallarında sık görünen bir tip olduğunu hatırlamak uygun olur. Fakat mitolojik bir yaratık olarak *Ubır* sadece İdil-Ural Türkleri arasında bilinmektedir. Meselâ Çuvaşlarda Güneşi, Ayı yutmaya çalışan *Ubır* hakkında bir kozmogonik motifin bulunması, Çuvaşlarda yaşayan inançların çok eski devirlere uzandığının bir delilidir. İslam dinini erken dönemlerde kabul ettikleri için Şaman inançlarından uzaklaşmış olan Tatar Türkleri arasında da “*Ubır* Göğü bastı, Güneşi yuttu, Yer pustu, ağzını açmadan *Ubır*'ı yuttu” (cevapları sırasıyla Kara bulut, Yağmur ve Yer'dir) gibi bilmeceler hala varlığını korumaktadır (Gıylmanov 1999: 30-31).

Tatar mitolojisinde *Ubır*, sahiplendiği insanın içinde “yaşayan” korkunç bir yaratıktır. *Ubır*'ın sahiplendiği insanlara, *Ubırlı Keşe* derler. K. Nasıyri “*Ubırlı* insanı tanımak kolaydır; onun koltuk altında bir delik olur, bu delikten *Ubır* insanın içine devamlı girip çıkar” diye yazıyor. Fakat deliğin *Ubır*'ın koltuk altında değil de baş ucunda olduğu bigisine daha sık rastlanır.

Ubırlar, erkeklerden korkar, bu yüzden genelde kadınları sahiplenirlermiş. İşte bu inançtan dolayı Tatar kadınları hamama yalnız gittikleri zaman yanlarında küçük yaşta da olsa bir erkek çocuk götürmeye çalışırlar. Ayrıca Tatar Türkleri, hamamda iki kez yıkanan insanın da *Ubır*'a dönüşeceğine inanırlar.

Ubir, ayrıca hamile kadınları azarlar ve yeni doğan bebekleri kaçırmış. Bu yüzden hamile kadının yanında hep bir erkek bulunması ve yeni doğan bebeğin 40 gün yalnız bırakılmaması gerektiğine inanırlar. Büyük kafalı, ne kendi uyuyan ne de başkalarını uyutan çocuklar için Tatar Türkleri “*Ubir* değiştirmiş” derler.

İçinde *Ubir* bulunan kimse *Ubir*’a benzemeye başlar, özellikle yemeğe doyamazmış. Ama *Ubirli* insan çok yese de hiç kilo almaz, zayıf kalırmış. Çünkü onun yediği yemek kendi vücuduna değil, *Ubir*’a sinermiş. Tatar halkında “*Ubir* kendisi doysa da gözü doymaz” gibi bir deyim de vardır. *Ubirli* insanlar gece kalkıp yemek ararlar, bulamayınca da alev yumağına dönüşüp bacadan çıkarlar ve başka insanların yemeğini çalarlarmış. İnsanlar, *Ubir*’ın girip çıktığı yerin ocak bacası olduğunu düşündüklerinden geceleyin bacaları mutlaka kapatırlar.

Ubirli insan uyuyunca *Ubir* onun içinden ayrılır ve alev yumağı olup bacadan dışarıya çıkarmış. *Ubir*’ın alevle birlikte düşünülmesi de ilginçtir: *Ubir* da tıpkı alev gibi doymak bilmez, azgın, açgözlü, yolunda bulunan her şeyi yutan bir yaratılmış. Ayrıca leşle beslenmeyi de çok severmiş. Bu alev yumağını yok etmek neredeyse imkânsızmış. *Ubir* istediği an kedi, köpek veya güzel bir kız kılığına girebilirmiş. *Ubir* kadınları ve hayvanları emmeyi de severmiş. Hamile bir hayvanın sütünü *Ubir* emerse, o hayvan korkudan düşük yaparmış. Hamile olmadığı durumda da bu hayvan hastalanır ve sonunda ölürmüş.

Bazen *Ubir*, insanlara çeşitli hastalıklar gönderirmiş. İnsanı *Ubir* sömürürse o insan kendi kendine bağırmağa başlar ya da durup dururken kendi kendine konuşmuş. Bu durumda, ter içinde gelen atın hamutunu çıkartıp hastalanan kimsenin boynuna geçirmek gerekirmiş (*Tatar Halk İcatı* 1987: 279-280).

İçine *Ubir* yerleşen insan ölse bile içindeki *Ubir* ölmezmiş. İnsan gömüldükten sonra kefeni yemeye başlar ve mezarda bir delik açıp dışarı çıkar, insanları huzursuz edermiş. Bazen *Ubirli* mezar deliğinden gökteki yağmur bulutlarını kendilerine çekip kuraklığa neden olurlarmış. Meselâ Samara Tatarları⁸ uzun süre yağmur yağmamasını bir hortlağın mezardan çıkıp bulutları kovalamasıyla açıklarlar ve mezarlığa gidip delik bulunan mezarı ararlarmış. Bulduktan sonra o deliğe önce on kova kaynamış, sonra da on kova soğuk su dökerlermiş (Urazman 1992: 56). Ayrıca, *Ubir* olan mezarların deliğini bulup bu deliği at gübresi ile doldurup meşe veya kavak ağacından yapılan kazık çakmak da *Ubir*’ın dışarı çıkıp doğayı ve insanları rahatsız etmesini engellemiş.

Ubir’ı yakalamak çok zor olsa da, bunun çeşitli yolları varmış. Meselâ *Ubir*’ı gören kişinin üzerindeki gömleğin göğüs kısmını birden yırtivermesi gerekir-

miş. O an, alev yumağı olan *Ubir* insanın ayakları altına düşermiş. Ağaç çatal veya kuş kirazı ağacının çatallanan budağını alıp ikiye bölmek de istenilen sonucu verebilirmiş. *Ubir* da anında insan kılığına girip merhamet istemeye başlarmış. Ama insan *Ubir*'i acımadan dövmeliymiş. *Ubir*'in kime dadandığını anlamak için de bu en iyi yolmuş. Yaralar, *Ubir*'in dadandığı insana da yansımış. Ertesi gün köyde biri yaralanıp yatağa düşerse, bir gün önce yalananıp dövülen *Ubir*'in o insanın içine yerleşmiş olduğuna karar verilir. Bu inanca Slav mitolojisinde de rastlayabiliriz.

Örək (Hortlak) Tatar mitolojisinde bu yaratığın insanların öldürüldüğü ya da insan kanının akıtıldığı yerde “gözüktüğü” söylenir. Ama insanlar hortlağa daha çok öldürülen insanların mezarı üstünde rastlarlarmış. *Örək* insanlara zarar vermezmiş. İnsanlar ancak onun gezindiğini ya da acıklı seslerle efkârlanıp oturduğunu “görürlermiş”. *Örək*, katilin ya kapısını çalar ya da penceresini tıklar ve kendisini öldürmesini isteyip bu insanı her gün azarlarmış. Öldürülmüş insanların ruhu bu nedenle huzur bulamazmış. Katil *Örək*'in bu ziyaretleri nedeniyle aklını da yitirebilirmiş. Hortlak uzun boylu ve zayıf olup, kefenini çıkarmadan sadece yüzünü açarmış.

Örək, borcu olan kimseleri de rahat bırakmazmış. Ama yukarıda da bildirdiğimiz gibi aslında *Örək*'in insanlara hiçbir zararı yokmuş, sadece aniden insanların karşısına çıkıp onları korkutmuş. *Örək*'ten kurtulmanı yolu, görüldüğü zaman çok kötü sözlerle küfretmektir. Küfürden başka hiçbir şey *Örək*'i etkileyemezmiş.

Bazen hortlak at arabasında yalnız bulunan birine eşlik etmek ister ve bu insanın gözüne küçücük bir kız veya erkek çocuğu olarak “görünürmüş”. Arabaya binince de sessiz sedasız oturmuş. Fakat at birdenbire çok zorlanmaya başlar, yavaşlar ve çabuk yorulmuş. Bu durumda atı durdurup arabaya ters taraftan koşmak lâzımmış. İşte o zaman *Örək* kaybolurmuş.

Şahta İyäse (Maden Ocağı İyesi): İş arayarak uzaklara, genelde Ukrayna'da ya da Ural dağları eteğinde açılan maden ocaklarına çalışmaya giden Tatarlar, yerleştikleri yerlerde de mitolojik varlıkların olduğuna inanmışlar ve onları “gördüklerine” dair mitolojik hikâyeler yaratmışlardır. Bu hikâyelerde *Maden Ocağı İyesi* önmlü bir yer tutmaktadır. Bu iye, maden ocağında “yaşasa” da insan gözüne gözükmez, ancak ısıklık çalar, kedi miyavlaması, bebek ağlaması, ayı bağırması ve köpek uluması gibi sesler çıkarır-
mış. En önemlisi de orada çalışan işçilere yardım edermiş. Meselâ maden ocağı çökeceği zaman işçilere “Gidin” diye seslenerek kazadan korumuş. Fakat işçilerden biri *Maden Ocağı İyesi*'nin kendisine yardımda bulunduğunu birilerine söylerse, *Maden Ocağı İyesi* ona çok kızarak üzerine maden ocağını yıkıp öldürebilirmiş.

2. Su Altında Yaşayan Yaratıklar

Su Atası, Su Anası, Su İyese (Su Babası, Su Anası, Su İyesi) Yer üstündeki her alanın kendisine özgü bir iyese olduğu gibi, suyun da kendi iyese olduğuna inanılır. Tatar Türkleri, sulak yerler, nehirler, ırmaklar, çaylar ve göllerle ilgili üç yaratığın “yaşadığına” inanırlar. Bunlar *Su Babası*, *Su Anası* ve *Su İyesi*'dir. En önemlileri de *Su Babası*'dır. *Su Anası*'nın da onun karısı olduğunu söylerler. *Su İyesi* ise onların oğlu olarak algılanır. Aralarında en meşhur olanı *Su Anası*'dır.

Su Babası, belli bir yöredeki sulara sahip çıkar ve genelde nehirlerin, göllerin, sazlıkların en derin köşesinde yaşar, kıyıya çıkmayı sevmez, bundan dolayı insanların gözüne de görünmezmiş. *Su Babası*, kendisini huzursuz eden insanları hiç sevmez ve nehrin en derin yerine giren insanlara kızarak onları su dibine çekermiş. Bu yüzden eskiden köyün ihtiyarları suda boğulup ölen insanlar hakkında “Su Babası aldı” derlermiş. Su Babası suya tüküren, suyu pisleten insanlardan ve o insanların yaşadığı köylerden nefret edermiş. Sakin bir günde birden nehrin veya gölün dalgalanması, barajların, su değirmenlerinin yıkılması, *Su Babası*'nın kızgınlığının işaretleriymiş. *Su Babası* insanları hasta da edebilirmiş. Meselâ birinin vücudunda çıban çıkınca insanlar bunun *Su Babası*'nın gönderdiği bir hastalık olduğuna inanırlar ve bu hastalıktan kurtulmak için bir avuç bulguru tuz ile karıştırıp nehre ya da göle atarlarmış. Bazen yarmayı tuz katmadan bir beze sarıp suya akıtırlar ve “Nereden geldiysen oraya git, İye'ne götür” derlermiş. Sibirya Tatarları *Su İyesi*'ni hoşnut etmek için bütün bir ekmeği pişirip suya bırakırlar.

İnsanlar her zaman bu yaratığın merhametine sığınmışlardır. Daha önce bilmedikleri bir suya girmeden veya bir çeşmeden su almadan önce, kadınlar saç örgülerinden bir tane saç teli, erkekler sakal ve bıyıklarından birer kıl, ya da gömlek veya yazma kenarından bir parça ip söküp suya atarlar ve “Sana yağlık, bana sağlık” derlermiş. Yani bu şekilde suya kurban verirmiş. Gıylmanov'a göre, en eski devirlerde *Su Babası*'na kızları da kurban ederlermiş (1996: 128). Bugün bu bilginin ne kadar gerçek olduğunu anlayabilmek çok zordur. Fakat bazı yörelerde günümüze dek korunan bir gelenek vardır. Bu gelenek de yeni evlenen kızları gelin geldiği köyün suyunda yaşayan *Su Babası*'na tanıtmak amacıyla (*Su Babasına kurban, kalın da derler*) suya atmaktır.

Su İyesi ise *Su Babası*'ndan daha genç ve daha tecrübesiz olurmuş. Onun huyunu anlayabilmek neredeyse imkânsızmış. Hiç beklenmeyen bir anda suyu dalgalandırıp barajları yıkabilir, hayvanların, insanların boğulup ölmesine neden olabilirmiş. Suyun berraklığına, soğukluğuna hayran kalındığında da *Su İyesi*'nin zarar vereceğine inanılır. *Su İyesi*'niyatıştırmak için *Su Baba-*

si'na uygulanan çarelere başvururlarmış. *Su İyesi*'nin parası pulu da bolmuş, bu yüzden çoğu zaman çarşıda sebze meyve satın alırken “görülürmüş”.

Su Anası, isminden de belli olduğu gibi kadındır. Tatarlar arasında onun *Su Babası*'nın ya da *Su İyesi*'nin karısı olduğu söylenir. *Su Babası* ve *Su İyesi*'nden farklı olarak *Su Anası* su kenarına çıkmayı çok sevmiş. Bu yüzden de onun hakkında daha çok hikâye yaratılmıştır. *Su İyesi*'nin dış görünümü de ilginçtir: Kadın kılığında, uzun kara (bazen sarı) saçları neredeyse yere değmekte, göğüsleri iri, gözleri kaşsız, siyah ve pörtlektir. Teni kızılımsı renktedir. Genelde insanlara su kenarında, iskelede, saçlarını altın tarağı ile taramdığı zaman “gözükür” ve aniden gelen insanlardan korkup kendini suya atarmış. Bu arada altın (gümüş) tarağını da su kenarında unuttur, ancak onu çalan insanları da asla rahat bırakmamış.

Tatar Türkleri arasında *Su Anası* korkunç bir yaratık olarak bilinir. Köylerde onun ismi ile çocukları korkuturlar, akşamüstü genç kızları ve hamile bayanları su kenarına yalnız göndermezler. *Su Anası* ayrıca küçük çocuklara düşkünmüş, onları suya, kendi yanına almış. *Su Anası*'na benzer bir yaratık Tatarlara komşu olan Mordva halkının inançlarında da vardır ve onun adı *Vedyava*'dır (*ved* “su”, *ava* “ana”) (Sedova 1986: 67).

Tatar mitolojisinde *Su Babası*, *Su İyesi* ve *Su Anası* bazen tek bir yaratığa verilen çeşitli adlar olarak da görülmektedir (Nasırov 1880: 44-63). Tatar inancında, bu üç yaratığın dışında, su altında yaşayan bir yaratığa daha rastlıyoruz. Bu yaratık **Su Kızı**'dır ve çok güzel olduğu söylenir. Tatarlar arasında *Su Kızı* hakkında söylenmiş “Tülek ve Susulu” adlı destanlar da bulunmaktadır.

Bunların dışında, Tatar Türkleri **Çeşme İyesi**'nin de varlığına inanırlar. Tatar köylerinin yakınlarında, genelde dağ eteğinde oluşan su kaynakları bulunmaktadır. Bu sular kışın bile donmaz. Halk bu doğal çeşmelere özenle bakar, etraflarını çit ile çevirir, bazen üzerlerini camiye hatırlatan bir yapı ile örterler.

Çeşmeler kutsal sayılmaktadır ve etraflarında birçok inanç oluşmuştur. İşte bu yüzden çeşme iyeleri *Su İyesi*, *Su Babası* ve *Su Anası* gibi yaratıklardan farklı olarak kutsal ruhlar sayılmaktadırlar. *Çeşme İyesi*'ne, *Aşk İyesi* de derler. Çünkü o, su almaya gelen kız ile onun peşine düşen bir genç arasında kesilen sözün tek şahididir. Eskiden Tatar gençleri çoğu zaman, birbirleri ile ilk kez çeşme başında görüşürler, burada birbirlerine aşklarını anlatırlar, hediye alış verişinde bulunurlarmış. Kızlar ilk öpücüğü de genelde çeşme başında alırlarmış. Gelin olup başka köye giden kızlara düğün sonrası mutlaka çeşme yolunu gösterirler, gelin de *Çeşme İyesi*'nin merhametini isteyerek suya gümüş para atar.

Eskiden dilek tutup çeşme oluşuna paçavra takma âdeti de varmış. Hasta insanlar bugün de şafak sökmeden çeşmeye gidip su alırlar ve bu su ile yıkanır. Ona, *Tan Suyu* derler ve bin bir derde derman olduğunu söylerler. Hamile kalmak isteyen kadınlar da bu su ile yıkanır, ilk çocuğunu doğuran kadınlar da bebeklerini ilk kez çeşme suyu ile yıkamaya çalışırlar. Bir türküde buna dair şöyle söylenmektedir:

Änkäy benze Sönnän alıp qaytqan, Anne bizi Sön'den getirmiştir,
Sön suwında yuğan in elek. Sön suyunda yıkamış önce.

Bahtsız gelinler de sıkıntılarını çeşmeye ya da çeşmeye su almaya gelen kendisi gibi kederli başka gelinlere anlatmışlar ve bu sefer çeşme mutsuzluğun şahidi olmuştur. Tatar Türklerinde “Erenler Çeşmesi” adı ile bilinen kutsal yerler de çoktur. Bu çeşmeler genelde eren insana ait mezarın yakınında bulunurlar ve hepsinin ayrı hikâyesi vardır. İnsanlar eskiden beri bu çeşmelerin yanında kurban keserler, sadaka verirler, adak adarlar.

Çeşmeler, kurumamaları için iyi kalpli insanlar tarafından ara sıra mutlaka temizlenmelidir. Ayrıca eskiden çeşmeye yüzük atıp fal da açarlarmış. Bu konu *Cidegen Çişme* adlı Tatar halk türküsünde anlatılmaktadır.

Sonuç

Tatar Türkleri İslam dinini çok erken dönemde kabul ettikleri halde, halkın belleğinde asırlarca koruna gelen iyeler, mitolojik yaratıklar ve kara ruhlar, teknolojinin çok ilerlediği bu zamanda bile çok ilginç ve gizemli varlıklar olarak algılanmaya devam etmekte ve bize halkın en eski devirlerde oluşan görüşlerini ulaştırmaktadırlar. İslam dini Tanrılara dokunsa da mitolojik yaratıkları, aralarına sadece birkaç yeni tip ekleyip (şeytan, cin, peri) oldukları gibi bırakmıştır.

Halk belleğinde ürkütücü yapıları ile yaşayan mitolojik yaratıklar aslında insanları doğaya ve yakın çevreye saygı ile bakmaya alıştırmaktadır. Ayrıca insanları temizliğe, her işi zamanında yapmaya ve başladıkları işleri tamamlamaya sevk etmektedirler.

Sovyet döneminde mitolojik varlıklara ve bunlarla ilgili hikâyelere gericilik mirası olarak bakıldığı halde Tatar Türkleri bu varlıkları hayatlarından silip atamamışlardır. Üstelik *Şüräle*, *Su Anası* gibi bazı yaratıklar Tatarların değişmez bir simgesine dönüşmüştür. Bu yaratıklarla ilgili birçok şiir, hikâye, dram (Mansur Gıylacev'in *Biçura* adlı dramı, T. Minnulin'in, Z. Hakim'in eserleri) ve bale (Ferit Yarullin'in *Şüräle* balesi) yazılmış, heykeller dikilmiş (meselâ Baki Urmançe'nin yaptığı *Şüräle* heykeli), resimler yapılmıştır (Ahsan Fathutdinov'un *İyeler* konulu resimleri). Geçen asrın 90'lı yıllarında milli özüne dönmeye başlayan ve milli yüzünü gelecek kuşaklara ulaştırmak isteyen Tatar Türkleri her şeyden önce Tataristan'ın başkenti Kazan şehrinin

merkezinde, altın tarağı ile saçlarını tarayan *Su Anası*'nın heykelini dikmiştir. Çocuk eğlence parkına da *Şürelî* adı verilmiştir.

Anlaşılan Tatarlar, en eski devirlerde yarattıkları mitolojik varlıklar ile bugün de “iç içe yaşamaktadırlar” ve bu inanç onlara kendilerini evrenin bir parçası olarak algılamaya yardım etmektedir. Onların, ataların mirası olarak kabul ettikleri ve yeni kuşaklara aktarmak istedikleri mesaj aslında çok açık ve basittir: Evrenin akli ve insanoğlu birbirinden kopmayacak kadar yakındır.

Açıklamalar

1. VI. yüzyılda zorla Hıristiyan yapılan Tatar Türkleri.
2. Tataristan'dan Güney Doğu'ya doğru, Penza şehri ve civarında yaşayan Mişer Tatarları.
3. Rusya içinde, eskiden Bulgar Devleti, Altın Ordu ve Kazan Hanlığı'na ait olan topraklarda, artık Tataristan'a komşu Mordova Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Tatarlara verilen ad.
4. Tatar Türkçesinden yapılan çeviriler bize aittir.
5. Sibirya'da, yaşadıkları şehirlerin isimleri ile anılan Tatarlar.
6. İdil boyu ve Ural Tatarları arasında yer alan bir grup. Dilleri Tatar Türkçesidir. Mişerlerin etnik yapısında Bortaslar, Bulgarlar, Kıpçaklar ve yerli Fin-Ugor kabileleri, hatta Macarlar da bulunmaktadır (*Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*. Kazan 1999: 363).
7. Sibirya'da Tobol şehri ve civarında yaşayan Tatarlar.
8. İdil nehrinin güneyinde bulunan Samara şehri ve bu civarda yaşayan Tatarlar.

Kaynakça

- Balint, G. (1875), *Kazani-Tatar nyetvatanulmanyok. İ.Füzet. Kazani-tatar szövegek, Budapest*.
- Bayazitova, Flóra (1995), *Tatar Halqınıñ Bâyrâm Hâm Könküreş Yoları, Qazan: Tatarstan Kitap Nâşriyatı*.
- Cen-Päirilär Bar Dilär... *Tatar Halıq Legendaları Hâm Mişlari*. (1992), Qazan: “Qazan” Jurnalı Redaktsiyase.
- Möhämmätcanov, Rif (1982), *Başqortstan Iq Buyı Tatarlarınıñ Yola İcatı. Ufa: Başqort Däwlät Universiteti*.
- Nasıyrı, K. (1974), *Saylanma Äsärler. 1. Tom, Qazan: Tatarstan Kitap Nâşriyatı*.
- Nasırov, K.A. (1880), “Poverya i Obryadı Tatar, Obrazovavşiyese Pomimo vliyaniya Na İh Jizn Sunnitskogo Magometanstva”, *Zapiski İmperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşestva Po Otdelu Etnografii*. SPb.VI.

- Sedova, L. (1986) "Mordovskiye Biliçki O yazıçeskih Pokrovitelyah Lesa i Vodi.", Folklor Narodov RSFSR, Ufa: Başkirskiygosuniversitet.
- Tatar Halıq İcatı. Rivayätlär häm Legendalar (1987), Qazan: Tatarstan Kitap Näsriyatı.
- "Tatar Horafatı." "Añ", 1913, N-13, 230-232 s., n-14, 245-248 s., N- 15, 259-261 s., N-16, 282-283 s.
- Tatar Mıfları. G. Gıylmanov Hikäyäläwendä (1996), 1. Kitap, Qazan: Tatarstan Kitap Näsriyatı.
- _____ (1999), 2. Kitap, Qazan: Tatarstan Kitap Näsriyatı.
- Urazman, Räuüfä (1992), Tatar Halkınıñ Yolaları häm Bäyrämnäre, Qazan: Tatarstan Kitap Näsriyatı.
- Zamaletdinov, Lenar (1979), "O Mifologiçeskoy Osnove Skazki "Şurale", Gabdulla Tukay. Materialı Nauçnoy Konferentsii i Yubeleynih Torjestu, Posveşonnih 90-letiyu So Dnya Rojdeniya Poeta, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo.

Tatar Turks' Myths and Beliefs on Mythological Beings (Creatures and Spirits)

Assist. Prof. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN*

Abstracts: Folk beliefs, which have their source in the history, culture, and geography of a people, are among the most significant factors determining the identity and characteristic features of a nation. In Tatar folk literature myths on mythological beings are often stories written in prose, describing supernatural creatures and spirits. These stories describe “encounters” between humans on the one hand and various mythological creatures on the other. Among these are Sürale, the creature of the woods, the Mother of the Waters, the Father of the Waters, the Spirit of the Waters, the Spirit of the Home, Biçura, and Örak, believed to possess the souls of murdered people. Today too these mythological beings play a very significant role in the life of the Tatars, and they figure widely in Tatar literature. These mythological beliefs help Tatar Turks to perceive themselves as a part of the universe.

Key Words: Tatar, Mythology, Tatar folk literature, creatures

---

*Muğla University, Faculty of Science and Letters, Department of Modern Turkish Dialects / MUĞLA
chulpancetin@mynet.com

Верования и мифы татар связанные с мифологическим существованием (владельцы и существа)

Помощник доцента Доктор Чулпан Зарипова Четин*

Резюме: Верования народа, возникшие из истории, культуры и даже из населяемой географии, являются одним из важных факторов, обозначающих особенности характеристики и личности нации. Мифы, связанные с мифологическим достоянием в татарской народной литературе, это прежде всего произведения, написанные в прозаической форме о владельцах и сверхъестественных существах. Эти произведения рассказывают о "столкновении" мифологических существ таких как лесное существо Щюрале, водяных Водной Матери, Водного Деда, Водного владельца, домовых Домашнего Владельца, Бичуры, верующих в духов убитых людей Орак (Хортлак) и людей. Татары до сих пор "существуют наряду" с мифологическими существами, созданными еще в древние времена и используют их в качестве темы для литературных произведений. Это верование помогает татарам чувствовать себя частью вселенной.

Ключевые Слова: татар, Мифология, Татарская народная литература, существа

---

* Университет Мула, Факультет Естествознания, Отделение современных Тюркских Наречий / МУЛА
chulpancetin@my.net.com

Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler*

Dr. İbrahim DİLEK**

Özet: Bu makalede Sibirya'da yaşayan Altay, Tuva, Hakas ve Yakut Türklerinin ateşle ilgili, inanç, tören ve efsaneleri ele alınmıştır. Ateş, adı geçen Türk boylarının günlük hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Yapılan incelemede Sibirya Türklerinde ateşle ilgili inanç, tören ve pratiklerde büyük müştereklikler olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ateş, inanç, tören, efsane, doğum, düğün, ölüm

Giriş

Ateş tarih boyunca bütün insanlığın özellikle eski toplumların günlük hayatlarının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Türk kültüründe ise ateşin önemi onu kült seviyesine çıkarmıştır. Bilhassa Sibirya Türkleri için ateş yalnızca günlük hayatın bazı ihtiyaçlarına cevap veren bir unsur değildir. O aynı zamanda bireyi ve aileyi arındırıp her türlü kötülüklerden koruyandır. Ailenin mutlu ve huzurlu yaşamasıyla birlikte tarım ve hayvancılığının durumu da ateşe bağlıdır. Türk topluluklarında ateşe gösterilen saygı eski Türklerin yurtlarına giden gezginler tarafından *tapma* olarak yorumlanmıştır (Çoruhlu 2002:51). Fakat bugün ateşe duyulan saygıyı belli ölçüde devam ettiren Sibirya Türklerinin (Altay, Tuva, Hakas, Saha, Şor) günlük hayatında ateşin yeri incelendiğinde bunun bir tapınmadan ziyade *aşırı saygı* anlamına geldiği görülmektedir. Esasında Pekarskiy de, iye anlamına gelen Sahaca *iççi* kelimesini tanımlarken onların tanrı anlamını taşıyan *ayı* ve masalarda insanlara kötülük yapan *abaahı*'dan ayrı olduklarını açıklar. Pekarskiy'e göre iççiler 'ayı'lardan çok 'abahi'lara yakındırlar (Pekarskiy 1959 C. I: 989-991). Bu ayrım şüphesiz bütün Sibirya Türklüğü için geçerlidir.

Sibirya Türklerinin günlük hayat ve inançlarında ateşin yeri ve özellikleri şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Hayata veya hayatın içinde yer alan unsurlara dair başlangıç ve bitiş noktalarında ateşin bu anların sembolü olmaktan öte yapılan işin kendisiyle aynışme özelliği (Evlenen çiftlerin evlerinde ateş yakıp kutsamaz-

---

** Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü / ANKARA
idilek@gazi.edu.tr

larsa bu evliliğin tanrı katında kabul edilmeyeceğine veya boşanan çiftlerin evindeki ateş söndürülmeden boşanmanın tam anlamıyla gerçekleşmiş olmayacağına olan inanış ya da Şor Türklerinde olduğu gibi ölünün kırkıncı gününde ruh, ruhlar âlemine uğurlanırken yapılan törende söndürülen ateşin ölünün bu dünyayla ilgili son bağının da yok edilmesi anlamlarını taşıdığı gibi.)

2. Ateşin koruyucu özelliği (Ateşin evi ve aileyi koruması)
3. Ateşin yardım edici özelliği (Yolculuğa veya ava çıkarken ateş iyesinden yardım istenmesi)
4. Gerekli saygı gösterilmediği, zarar verildiği veya ona karşı yapılması yasak işler yapıldığında ateşin cezalandırıcı özelliği (Ateşe yiyecek verilip dua edilmediğinde veya ona sivri uçlu aletlerle dokunulduğunda bunları yapan kişiyle birlikte evini yakması)
5. Ateşin tedavi edici ve arındırıcı özelliği (Ateşin bazı hastalıkları bilhassa ruhsal bozuklukları tedavi ettiğine, tütsüleme yoluyla yaşanan mekânla birlikte insanları arındırdığına ve Nevruz bayramında üstünden atlamak suretiyle kötülük ve hastalıklardan kurtardığına inanılması¹)
6. Ateşin bazı şeylerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinin habercisi olma özelliği (Ateşin çıkardığı seslerin veya aldığı vaziyetin *fırtına çıkacağı* veya *eve konuk geleceği*... gibi bazı durumların işareti olarak kabul edilmesi)
7. Ateşin insanla ilahî varlıklar arasında bir vasıta olma özelliği (Sahalarda ateşin karşısına geçme suretiyle meleklerle karşı karşıya gelindiğine ve Beltirlerde de yakılan ateşlerin gökyüzüne haber götürdüğüne inanılması)
8. Ateşin bereket verici özelliği (Kendisine gerekli saygının gösterilip, yiyecek sunulan ateşin evin bereket ve kazancını artırdığına inanılması)

A. Ateşin Bulunuşu

Altay Türklerine ait bir efsanede ateşin insan hayatına nasıl girdiği şu şekilde anlatılır: “Tanrı insanı yarattıktan sonra, insanın çıplak olduğunu ve soğuğa dayanamayacağını düşünüp ateş bulmalı dedi. Ülgen’in üç kızı ateşi yakamadı, (ateşi bulamadılar). Tanrı geldi, sakalı uzundu, yere değiyordu, ayakları sakalına dolaşıp, yıkılıyordu. Ülgen’in üç kızı Tanrı’yla eğlendiler (alay ettiler). Tanrı gücenip geri gitti. Ülgen’in üç kızı: “Tanrı bu? Ne yapalım? diye konuşup, yolda beklediler. Tanrı toprağı iyice kaldırıp, demirin katını bulup, çakıp ateşi yaktı!” (Yamayeva 1994:36; Radloff 1994: 136). Şorlarda ise ateşin insan hayatına girmesiyle ilgili olarak şöyle bir efsane anlatılır: “Yeryüzü ve bütün canlılar yaratıldıktan sonra Ülgen insanlara ateşi vermemiş. Kuşların kendi sıcak yuvaları ve tüyleri olduğu için rahat yaşıyorlardı. Hayvanlar da inleri ve postları olduğu için sıcak içindeydiler. İnsan ise çırılçıp-

laktı. İnsanın evinde ateşi yoktu. Eti de pişiremiyordu. Soğuktı. Sonra insanlar kuşlardan ateşi istediler. Kuşlara siz dağları denizleri geçip her yerde uçuyorsunuz, ateşi bizim için sadece siz bulabilirsiniz, dediler. Kuşlar çeşitli yerlere uçtular. Fakat ateşi bulamadılar. Ateş kuşu: Akağaçta mantar yok mu, kayada taş yok mu, insanın çeliği yok mu? İki taşı alıp birbirine vursanız ateş olur, der. Böylece insanlar ateşe kavuştular” (Direnkova 1940: 284). Altay Türkleri ise tanrıdan ateşi turna kuşunun istediğine inanırlar. (Muýtuyeva 1996: 135)Altay ve Şorlardan farklı olarak ise Sahaların inanisına göre ateşin göğün altıncı katında oturan tanrı *Aan Caahın Ayı* insanlara vermiştir. Bu yüzden o kutsaldır ve her şeyi arıtp temizleyendir (Varlamova 1994: 15).

B. Ev, İnsan Hayatı, Ocak ve Ateş

Altay Türklerinin inanisına göre her Altay Türk'ünün hayatında en anlamlı ve en değerli şey, onun doğup büyüdüğü evi, ateşi ve ocağıdır. Çünkü evin ocağı, evde yakılan ateş, Altay ailesinin asıl unsurudur. Ateşin etrafında toplanan ailenin mutluluğunun, bu ateşin alevlerinden çocuğa geçeceği düşünülür. Ateş ve ocak bütün Türklerde olduğu gibi Altay geleneksel yurdunun da tam merkezinde yer alır. Radloff'a göre Altay yurtlarının tertip ve iç taksimatı, her yerde aynıdır. Yurdun ortasında ocak ile büyük bir üçayak ve bunun üzerinde de kazan bulunur. Burada bütün gün hiç kesilmeden ateş yanar (Radloff 1994: 25). Aynı telakki bugün Anadolu'da hem Sünni, hem gayri Sünni topluluklarda mevcuttur. Ataların canları, yakılan ocağın içinde tecelli eder. Bu itibarla bir evde ocağın devamlı yanması, o ailenin saadet ve sürekliliğine işaret sayılmıştır (Ocak 2000: 228). Her Altay Türk'ünün hayatı, ocağın başından ve at direğinin dibinden başlar (Bidinov 1998: 7). Bahaeddin Ögel'in Direnkova'dan naklettiği “*yanan bir odunu, bir evin ocağından, diğer evin ocağına götürme ve kardeşler evlendikten sonra küçük oğulun eski ateşin sahibi olması gelenekleri”* (Ögel 1995: 504), Bidinov'un yukarıdaki tespitleriyle örtüşmektedir.

Altay Türklerinin inançlarına göre her ev iyelidir. Fakat ocağın ve ateşin iyeleri başka başkadır. Güzel, genç kızlar olan bu iyeler, kimseye görünmeyip ateşi saf ve temiz tutarlar. Altay Türkleri ateşe kötü bir şey saçmanın, ona sivri uçlu aletler yönelmenin, üstünden atlamamanın uğursuzluk getireceğine ve ateş iyelerinin evde kimse olmadığı zamanlarda külden yorganını örtünüp dinlendiğine inanırlar. Bu inanç ve ateşe karşı yapılması yasak işlerin bir kısmı, aynen Türkler ve Kürtlerde de geçerlidir. Erzincan ve çevresinde; Rişvanoğlu'na göre Kırmancı ile Zazalarda; Kalafat'ın yaptığı saha araştırmasına göre Diyarbakır'da, Mustafa Aksoy'un yaptığı araştırmaya göre de, Ağrı ve Elazığ'da ateşe su dökülmez. Özellikle Alevi köyler ile Palu ve Maden'in köylerinde güneş batarken veya battıktan sonra ateşe su dökülmez. Ahundov'a göre de Azerbaycan'da ateşe su dökülmez ve gece başkasına ateş verilmez.² Ateşe bıçak tutmak, su

dökmek, pis bir şey atmak yasaktır. Bunların, ateşin ölümüne sebep olacağı için, uğursuzluk getirdiğine inanılır (Ocak 2000: 228).

Bütün Sibiryalı Türkleri gibi Altay Türkleri için de, yiyecek sunmak suretiyle ateşi doyurmak oldukça önemlidir.³ Böyle yapılırsa ailenin yiyecek ve geçim sıkıntısı çekmeyeceğine inanılır. Ateşe yiyecek verildikten sonra Altay Türkleri aşağıdaki gibi dua ederler.

<i>Tört talalu taş oçok</i>	Dört kenarlı taş ocak
<i>Tört kindiktü Ot-ene</i>	Dört göbekli Ateş Ana
<i>Taklan-külin töjöngön,</i>	Kavut gibi külünü döşenmiş,
<i>Ak kubarın castangan,</i>	Ak tozuna yaslanmış,
<i>Ak calbıstu Ot-ene.</i>	Ak alevli Ateş Ana.
<i>Köbö canıs kiñi bar,</i>	Tek göbeği var,
<i>Tört kayın tözölü,</i>	Dört kayın destekli,
<i>Tönön sarı kıyralu,</i>	Tönön sarı kıyralu ⁴ ,
<i>Törölü curtı curtatkan,</i>	Törelî yurdu yaşatan,
<i>Töbölü baştı cırgatkan,</i>	Tepeli insana keyif veren,
<i>Tört kindüktü Ot-ene.</i>	Dört göbekli Ateş Ana
<i>Bay sabaa tuturgan,</i>	Kutsal kabı tutturan,
<i>Bayzın curtı curtatkan,</i>	Zengin yurdu yaşatan,
<i>Ar-camannañ ayrıgar,</i>	Kötülükten kurtarın
<i>Aza ceekten kaçalar.</i>	Şeytandan uzak tutun.
<i>Kaburtugar bek salar.</i>	Otlayanı (hayvanımız) sağlam tutun.
<i>Törtön baştu Ot-ene.</i>	Kırk başlı Ateş Ana
<i>Bir alkıjıgar beriger,</i>	Bir alkışınızı verin,
<i>Bir bıyanıgar cetiriger,</i>	Bir rahmetinizi yetirin,
<i>Bir camanım taştagar.</i>	Bir kötülüğümü affedin.
<i>Op-kuruy, op-kuruy!”</i>	Op-kuruy, op-kuruy!”

(Muýtuyeva 1996: 38)

Sahalar için de kutsal kabul edilen ateş evin merkezidir. Sahalar ateşe

<i>Aal uokkun otun</i>	Kutsal ateşini tutuştur,
<i>Alaha cieğin terin</i>	Ferah ve sevimli evini kur.

şeklinde dua ederler (Afanesiyeu 1993: 76). Saha Türkleri Sibiryalı'da meskun diğer Türk boylarından farklı olarak ateş için *uot* kelimesini kullanırlar. Sahacada *aal uot* tabiri ise aile ocağı, aile ateşi ve mukaddes ateş anlamlarına gelmektedir. Bazı Yakutlar bu tabirin *sönmeyen*, *alevli ateş* anlamına gelen *abralaax* ile aynı anlamı taşıdığını ifade ederler (Pekarskiy 1959 C.I: 9). Bütün Sibiryalı Türkleri gibi Sahalar arasında da ateşi doyurmak, ona yiyecek sunmak oldukça önemlidir. Onlara göre yeni bir yere geldiklerinde veya iyi bir yemeğe

başlamadan önce *uot içi* adı verilen ateş iyesine yiyecek verilmelidir (Grigoriyev 1974: 102). Diğer Sibiryа Türklerinden farklı olarak Sahalarda ateş iyesi genellikle ihtiyar erkek şeklindedir. Ateşi çıkaran dumanın ruhu bazen kadın olur. Kıvılcımın ruhu ise kızdır. Sahalar ateşe dua eden kişinin ruhuna ateşin sirayet ettiğine inanırlar. İnsan ruhuyla ateşin birleşmesi neticesinde insanın ruhu ateşin karşısında meleklerle karşı karşıya gelmiş olur (Afanasiyev 1993: 75, Varlamova 1994: 15). Böylece insanın ateşin karşısında söyledikleri meleklerle ve tanrıya da ulaşıır. uvaşlar da dualarının tanrıya ulaşması için ateşi bir vasıta olarak kabul ederler. Hatta bazı tören ve dualardan sonra samandan bir demeti yakarak bu demet yoluyla dualarının tanrıya ulaşacağına inanırlar (Arık 2005: 167). Ateş yoluyla dilek ve istekleri tanrıya ulaştırma esasen eski Türk kültüründe mevcut bir inanıştır. Kurban törenlerinde kurbanlık hayvanın kesileceği dağda *uluğ od* ve *kişi od* yakılır. Uluğ od daima yanar ve üzerinde bir şey pişirilmez. Törenin sonunda trene katılanlar Uluğ od'un karşısına geçerek tanrıdan dilekleri varsa isterler (Yrkn 2006: 70). Bu şekilde ateş vasıtasıyla dileklerin tanrıya ulaşılacağına inanılır.

Sahalarda genellikle *Aan Uhhan* şeklinde adlandırılan ateş iyesinin *Saalr Canık*, *Bırca Bitik*, *Kırık Tb*, *Xatan Temieriye*, *Kl Tellex*, *Kömür Sıttix*, *Kne Kğr...* gibi unvan ve isimleri de vardır. Sahalarda ateş *Ayıu ateşi*, *Abaahı ateşi* ve *Uluu suorun ateşi* olmak üzere e ayrılır. Bunlardan *Ayıu ateşi* yıldırım düşmesi suretiyle elde edilen ve tanrının gönderdiği kabul edilen ateştir ki, en kıymetli olanı da budur. *Abaahı ateşi* de, sıcak vermeyen soğuk ateş olarak kabul edilir. *Uluu suorun ateşi* ise *Ayıu ateşinin* bir türü olarak kabul edilir ki, evde yakılan ateşe denir (Afanasiyev 1993: 74). uvaşlarda yıldırım düşmesiyle elde edilen ateş, kutsal kabul edilir. Onlar yıldırım düşmesiyle çıkan ateşi, daha da büyüyeceği inancıyla suyla sndrmezler (Arık 2005: 166).

Beltirlerde doğu ve batı yönlerine yakılan ateşlere *uluğ ot* ve *kiiç ot* adları verilir ve bu ateşlere ait dumanların göğe haber götürdüğüne inanılır (Tanyu 1976 C IV: 290). Bu inanış, Sahaların ateşin karşısında ilahi glerle irtibat kurmasıyla benzeşmektedir.

Altay, Hakas ve Tuva Türklerinde olduğu gibi Şorlarda da ateşin ruhu kadındır. Yalnızca Teleñitler arasında genellikle kadın olarak tasavvur edilmekle birlikte nadiren uzun sakallı bir erkek olarak düşünülür (Sartakova 1995: 195). Şor Türkleri ava çıkmadan önce veya sonra mutlaka ateş iyesine kurban sunarlar. Kadınlar çocuklarını koruması için ateş iyesinden yardım isterler. Şor kamaları ise uzak bir yolculuğa çıkmadan önce mutlaka ateş iyesine dua edip, yardım isteğinde bulunurlar (Direnkova 1940: 440). Şor Türklerinin cenaze töreninde de ateşin önemli bir yeri vardır. Ölünün kırkncı gününde kam davet edilir. Kam, ruhu uğurlamadan önce akrabalarıyla vedalaşması için eve çağırır. Ölünün akrabaları insanlardan ayrılıp kamla birlikte batıya doğru giderler. Her

biri elinde bir kâse götürür. İnsanlardan ayrılınca yiyecekler yere bırakılır. Ayinden önce şaman getirilen yiyeceği büyük bir kâsenin içine kor. Kâsenin kenarını kırar. Sonra büyük kâsenin yanında ateş yakar. Sol eliyle yiyeceği ateşe atarak “*Erken ayrılan ruh buradan ye, buradan iç, son defa bizimle ye ve git, artık dönme, sen artık bizimle birlikte olamazsın. Sen artık ebedî gideceksin*” der. Törenin sonuna doğru kam, ruha: “*Sen buradan ayrılıp ruhların yurduna git.*” der. Akrabalar dağılmadan önce ayaklarıyla teperek ateşi söndürürler. Ve “*Ben senin ocağını darmadağın ederim. Kavut gibi külünü saçarım*” derler. Ateş sönünce herkes evine gider. Böylece ruh yolcu edilir (Direnkova 1940: 332). Ayrıca Şor Türkleri, ölen kişinin ardından bir sal yaparlar. Yaptıkları salın üzerine de bir ateş yakarak salı nehre bırakırlar. Bu salın üzerine yakılan ateşe *üzüt ateşi* adı verilir (Direnkova 1940:336). Ölen kişinin ruhunun bu salla yolculuk yaptığına inanılır.⁵ Yakutlar da cenaze töreninden sonra dönüş yolunda, yaktıkları ateşin üzerinden atlarlar ve ölünün ateşten geçemeyeceğine inanırlar. Tunguzlar da tıpkı Yakutlarda olduğu gibi cenaze törenine giden herkes, dönüşlerinde, ateşten korkan ölünün onları takip etmemesi için yakılan bir ateşin üzerinden atlarlar (Roux 1999: 156). Şor, Yakut ve Tunguz cenazelerinde görülen bu durum ateşin her iki dünya arasında âdeta bir perde gibi ayırıcı bir özellik taşıdığını gösterir. Çuvaş Türkleri arasında da ölüm sonrasında ateşle ilgili bazı uygulamalar görülmektedir. Çuvaşlar arasındaki inanışlara göre ateş, insanın ölümü sırasında hazır bulunan kötü ruhları kovmaktadır. Aynı zamanda yaşayanları da ölü akrabalarının kendilerine zarar vermesinden korumaktadır. Bu amaçla Çuvaşlar ölü evden çıkarılırken kadınlardan biri ocaktan kızgın bir taş alır ve onu ölünün uzandığı yere koyar. Sonra avludan çıkarken onu ölüyü götürenlerin arkasından atar. Eğer bu taşı atmazlarsa, o zaman ölü akrabalarından birinin ruhunun eve geleceğine ve çok geçmeden aynı evden başka birinin daha öleceğine inanılır. Bazı yerlerde taş yerine ölünün arkasından yanan bir bez parçası atılır (Arık 2005: 164). Bu durumla ilgili olarak Marco Polo ölümlere kurban etmek için yakılan eşyaların dumanının göğe yükseldiğini ve Tatarların söz konusu dumanın ölümlere gittiğine inandıklarını belirtmiştir. Çadırın üzerinde bulunan duman deliğinin de yukarıdaki dünyayla aradaki başlıca iletişim aracı olduğu çok iyi bilinmektedir (Roux 1999: 161).

Hakas Türklerinde çocuk doğduğu zaman evin içine rakı saçısı yapılır. Saçı en son olarak iyeli olduğuna inanılan ateşe saçılır (Katanov 2000:292). Hakaslarda ateşe saçma, doğum ve düğünlerde olduğu gibi cenaze merasimlerinde de görülür. Ölünün üçüncü, yedinci, yirminci ve kırkıncı gününde yenilen yemek ve içilen içeceklerin yarısı, ölenin ruhu için ateşe atılır (Katanov 2000: 297).

Ateş iyesiyle ilgili olarak anlatılan Altay efsanelerinden biri şöyledir: “*Önceden bilici birisi evde duruyormuş derler. Öylece dururken, bir güzel kadın çıkıp gelmiş. Sonra evin ateşinden başka bir kadın çıkmış. İki kadın sohbet*

başlamış. Evin sahibi zengin insanmış. Dışarıdan gelen kadın güzel bir kadıymış. O ne kadar güzelse, ateşten çıkan da o kadar çirkin ve kötüymüş. Gelen şöyle sormuş derler: *Senin görüntüşün ne kadar kötü? Evin iyisi ateş şöyle demiş: Ben nasıl kötü olmayayım. Evin çocukları sürekli bıçakla bana vurup güçsüzleştiriyorlar. Sen nasıl bu kadar güzelsin peki?*

- Oo, bizde öyle değil. Benim ev sahibim nereden bir şey gelse, nereden bir yiyecek gelse, ateşe de verir. Ayrıca yanan odunu bıçakla dağıtmaz. Biz huzurluyuz. Nereden hangi yiyecek gelirse gelsin... inek sağdığında da, bana süt saçar. Ben onun için böyle güzelim”, diye dışarıdan gelen kadın söylemiş. Önceki zengin evin kadını şöyle demiş: *Bizde ateşe bir şey saçılmaz. Yiyecek de verilmez, çocuklar her zaman ateşli odunu bıçakla böyle zayıflatır. Onun için ben böyle çirkinim. Önceki bilici insan bunları görüp anlattı.*” (Yamayeva 1994: 230). Ateş iyeleri Katanov’un derlediği metinlerden birinde yukarıda Altay metni verilen efsanedekine benzer özellikler gösterirler. Bu metinde zengin ve fakirin ateşlerinin iyeleri arasında şu konuşma geçer: “ Zengin adamın ateş iyisi: *Fakir de olsa bu adam seni iyi besliyormuş. Benimki zengin olmasına rağmen bana bir şey vermiyor, demiş ve zengin adamın evine gitmeyip, o da orada kalmış. Fakir adam zenginin ateş iyisi evine geldiği için, zenginleşmiş, zengin adam ise fakirleşmiş*” (Katanov 2000: 313).

Ateş iyisinin doyurulmasıyla ilgili olarak anlatılan bir Saha efsanesi ise şu şekildedir: “*Eskiden tek çocuklu ihtiyar bir adam yaşamış. Çocuğun ateşe attığı yemeği babası sürekli alıp yermiş. Bu böyle devam etmiş. Bir gün baba avlanmaya gidince muhtaç bir adam gelip çocuğa aç olduğunu ve bu gece babasından farklı olarak başka bir yerde yatmasını söylemiş. Çocuk uzaklaşıp gitmiş. O gece evlerini ve babasını ateş yakmış. Bundan sonra Sahalar ateşe yiyecek atar olmuşlar*” (Emelyanov 2002: 178). Yukarıdaki efsane metinlerinden de anlaşıldığı üzere eve zenginlik ve mutluluk getiren ateş iyesidir. Saha sözlü edebiyatında yemek sunulmayan ateşin iyisi zayıf ve hastalıktan ölmek üzere olan bir ihtiyar şeklinde tasvir edilir (Varlamova 1994: 15).

Ateşe saygı sunma Sibirya Türklerinin düğünlerinde de sıkça görülür. Altay Türklerinde bir erkek evlenince ilk olarak yeni evinde ateş yakmalıdır. Gelinin yeni geldiği evinde ateşe yiyecek sunması ve kutsaması olan “*kelindi otko kiydirer*” adlı gelenek, gelinin yeni geldiği evinde yapacağı ilk işlemdir. Evlendikten sonra yeni evlerinde ateş yakmayan çiftlerin tanrı katında evli sayılmayacağına inanılır (Muýtuyeva 1996: 34). Altay düğünlerinde evlenen genç kız eşinin evine geldiğinde ilk olarak ateşe yağ saçar. Bu saçı sırasında ateşten çıkan alevler yüksek olursa evlenen çiftin huzurlu bir hayat yaşayacağına işarettir. Gelinin yeni evinde ateşe saçı saçması neticesinde ateşin aldığı durumla kurulan yeni yuvanın geleceğini yorumlama Şorlar arasında da görülür. Şorlarda yurt içinde ateş yakma merasimi büyük bir önem taşır. Çünkü bu esnada kıvılcıma dayanılarak genç evlilerin saadet falına⁶ bakılır

(Radloff 1994: 117). Radloff Altay Türklerinde gelinin yeni evine geldikten sonra ocağın önünde yere kadar eğildiğini, ocağa bir parça et atıp, kımız döktüğünü kaydeder (Radloff 1994: 75, 77). Gelin ateşe saygısını sunduktan sonra ailenin büyüklerinden biri;

*Odurgan odı çoktu bolzın,
Oturgan boyı ençü bolzın,
Altın oçok taykılbazın,
Askan kazanı kelteybezini!
Eelgelü curt tutsın .
Ercinelü mal azırazın.
Aydaş cürgeni mal bolzın.
Azırap cürgeni bala bolzın.
Amadaş cöögön keldiler
İris bolzın.
Taş oçok taykılbazın
Talkan-külü çaçılbazın.
Aytkan sözüm alkış bolzın.
(Ukaçına 1993:85-86)*

Yaktığı ateşi harlı olsun,
(Bu evde) oturan huzurlu olsun,
Altın ocak yerinden oynamasın,
Astığı kazanı yerinden kaymasın!
Kutsal yurt tutsun.
Kıymetli hayvan yetiştirsin.
Sürdüğü mal olsun.
Yetiştirdiği çocuk olsun.
Bir amaç için geldiler
Bahtları açık olsun.
Taş ocak yerinden oynamasın
Kavut gibi külü saçılmasın
Söylediklerim alkış olsun.

şeklinde alkış sözler söyleyerek evli gençler için iyi dileklerde bulunup dua eder. Bu alkış sözlerde ocak ve ateş evin huzur ve mutluluğunun önemli bir parçası olarak dikkat çeker. Düğünlerde ateşe yiyecek sunma Hakaslar arasında da görülür. Kız evine giden damat ve yakınları kız tarafına saygılarını bildirdikten sonra damat elinde tuttuğu eti anne ve babasına verir. Onlar eti kesip üç parçasını ateşe atarlar (Katanov 2000: 295). Ateş iyesini doyurup memnun etme amacı taşıyan bu ritüel aynı zamanda evli çiftlerin ocağının da bereketli olması amacıyla yapılan bir işlemdir. Evlenme veya çocuk sahibi olduktan sonra ateşe saygı gösterme Kazaklarda görülen bir âdettir. Radloff, Kazaklar arasında yeni evlenen genç kızın evine geldiğinde veya çocuğu doğduğunda ateşe yağ atarak eğilip ateşe saygı gösterisinde bulunduğunu tespit etmiştir (Radloff 1994: 484). Teleüt (Bayat) Türklerinin düğünlerinde de, düğün başladığında dışarıya yakılan ateşin iki tarafına akrabalar oturur, gelen konukları ağırlarlar. Teleütler için bu ateşi yakmak, yeni kurulan yuvanın ateşini yakmak ve ona dua etmek anlamına gelir (Maksimov 1995: 15).

Bütün Türk boylarında olduğu gibi Tuva Türkleri için de ocak kutsaldır. Tuvalar tarafından sacayağındaki ateş kutsanır. Sacayağı üç ayaklıdır. Bu ayaklar insanoğlunun geçmişi, bugünü ve gelecekteki yoludur. Sacağının üç ayağı insanoğlunun üç ayrı soyunu üzerinde taşır. Ateş sacayağının geçmiş, şimdi ve geleceği temsil eden ayaklarından biri eğilmesin diye kutsanır. Ateş kutsanırken süt saçılıp ateş iyesinden yardım istenir (Kenin-Lopsan 1994:103). Gelinin kayınbabasının ocağına yağ dökmesi ve ateşin karşısında yerlere kadar eğilmesi Müslüman Kırgız-Kazakların âdetlerinde de devam

etmektedir (İnan 1987: 475). Tuvalarda ise ateş âdeta hayatın merkezi olarak kabul edilir. Evin erkeği uzak bir yolculuğa gitmişse, evin kadını bir kam çağırarak ateşi kutsar. Bu kutsamanın aile bireylerinin sağlıklı olmasının ve ailenin toplum içinde iyi anılmasına da faydası olacağına inanılır. Ateşi kut-samayan ailelerin felâketlere uğrayacağı düşünülür. Bu kutsama aynı za-manda ataların ruhlarını da memnun etme amacı taşır (Sanina 1996:3-4). Altay Türklerinde evli çiftler boşandıktan sonra ise evin ateşi söndürülür. Bu ailenin bozulduğunun işaretidir (Muytuyeva 1996:34).

Saha Türklerinde kız istemeye gelenler, kız isteyecekleri ailenin temizliğini, düzen ve dirliliğini evin ocağına bakıp anlarlar (Sülbe 1992: 97). Düğün vakti ise gelin yeni evine gitmek için yola çıktığında konaklanan yerde bir çam ağacına at yelesinden koparılmış kıl bağlanır ve yakılan ateşe gelin yiyecek sunarak şöyle dua eder: “*Samimi ruhlı kutsal ateşim, ye, iç! Yeryüzünün iyeleri! Bütün bitkileri koru! Meleklerin buyurduğu gibi mutluluğun ve huzu-run yuvasını yapmak için gelin olmak üzereyim! Geleceğimi aydınlık kıl!*” Daha sonra gelin damadın evine girdiğinde yeniden ateş yakılır ve gençler arasında ateş yakma yarışları düzenlenir (Utkin 1994: 19-20). Hakas düğünle-rinde görülen üç parça eti ateşe atıp dua etme Sahalarda da görülür. Saha gelini yeni geldiği evinde üç parça eti ateşe atar (Seroşevskay 2004: 386). Saha yeni yıl bayramı olan İhiah bayramının açılışında *algıscıt* (duacı) bir ayağı üzerine diz çökerek kâsedeki içkiyi ateşe atar ve ateş iyесinden İhiah’ın güzel geçmesi ve halkı için dua eder (Berezkin 1977: 154).

Ateş aynı zamanda birçok şeyin habercisidir.⁷ Meselâ; Sahalarda birisi her-hangi bir şey düşünürken ateş çatırdarsa düşünülen şeyin gerçekleşmeyece-ğine inanılır (Pekarskiy C III, 1959: 351). Bazen ateşte tamamı yanmamış odun parçaları kalır. Bu durum eve konuk geleceğinin işaretidir. Tam yanmamış parmak büyüklüğünde odun parçasına Altay Türkleri *konoçı/konooçı* der. Kelime Teleñit Türkleri arasındaysa *kolonçı* şeklindedir (Sartakova 1995: 196). Erkek konuk gelecekse konoçı ateşin yurdun erkek tarafına ba-kan kısmında, kadın konuk gelecekse konoçı ateşin yurdun kadınlar tarafına bakan kısmında bulunur (Muytuyeva 1996: 36). Konoçı ev sahibi tarafından görülünce ona yiyecek sunmak gereklidir. Biraz yongayı külün içinden alıp işte bunlar “*et, tereyağı, kaymak, peynir ve arakı*” deyip konuk olarak kabul edilen konoçı’ya ikram edilir. Yine külden temsili olarak yastık ve yorgan hazırlanır. İnanışa göre konoçı nasıl bu şekilde temsili olarak ağırlandıysa eve gelecek konuğun yolunun da bu şekilde geçeceğine inanılır. “*Önceden sava-şın yeni bittiği bir zamanda birisi ateşinde konoçı görmüş. Benim evime kim misafir gelir ki, diyerek ev sahibi konoçıyı alıp kovadaki suya atmış. O vakit o kişinin savaşta öldüğü söylenen kardeşi dönüp geliyormuş. Gelirken yolda suya düşüp ölmüş.*” Altay Türkleri arasında anlatılan bu hikâyenin bir diğer varyantı şöyledir: “*Eskiden Çuy’a Çoluşman’dan bir gelin gelmiş. Burada*

çoluk çocuğuyla huzurlu yaşıyormuş. Kızın ve erkeğin akrabaları dağlar, sular aşırıp onlara konuk gelirmiş. Bir defasında gelin çay içerken ocakta konooçı görmüş. O konooçıya saygı göstermek yerine maşayla alıp kovadaki suya atmış. Sonra duyulmuş ki, gelinin Çoluşman'dan gelen ağabeyi suda boğulup ölmüş” (Bidinov 1998: 9). Bu hikâye Altaylılar arasında hâlâ anlatılmaktadır.⁸ Konoçı'ya Hakas Türkleri konaçı derler. Yukarıda Altay Türklerine ait efsane Hakaslar arasında da anlatılmaktadır. Katanov tarafından derlenen efsanenin Hakas versiyonu şöyledir: “... Kobarçin Poybas adlı kadının konaçı görmüş. Konaçıyı maşayla alıp saçını tararken tarağını ıslattığı suya atmış. Konaçıyı suya attığı sırada Çin' den evine dönmekte olan kızı bir ırmaktaki köprüden geçiyormuş ve o anda elini sağ göğsüne bastırarak suya düşmüş. Suda boğulup ölmüş” (Katanov 2000: 336).

C Ateşle İlgili İnançlar

Altay Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar⁹

Ateşe çöp atılmaz.

Ateşin külüne basılmaz. Eski ayda kül dökülmez. Kül akşam veya gece dökülmez. Ateşin külünü temiz, insanların basmayacağı yere dökmek gerekir. Ateşin külü döküldükten sonra ateşe ardıç parçaları atılmalıdır.

Ateşe saç olarak tereyağı ve diğer yağlı yiyecekler sunulur. İşe yaramayan yiyecek sunulmaz. Ateşe saygı göstergesi olarak yiyecek ocağın üstünden değil, yanından sunulur.

Ateşin iyeli olduğuna inanıldığı için ona bıçak, makas... gibi keskin uçlu aletler çevrilmez. Ateşin üstündeki kazanda at eti pişirilirken o kazana doğru da bıçak çevrilmez. Aynı zamanda kazandaki et bıçakla alınmaz.

Ateşe süt saçılmaz.¹⁰ Eğer böyle yapılırsa ateşe süt saçanın ineği süttten kesilir. Ateşe tuzlu yiyecek de saçılmaz.

Ateşi sunulan yiyecek parçaları çifter olarak sunulmalıdır. İnsanlardan dilenerek alınmış yiyecek parçaları ateşe sunulmamalıdır.

Ateşe su ve kan dökülmez.

Ateşte boyalı kağıt parçaları yakılmaz. Bunların ateşi kirleteceğine inanılır.

Atın eyeri evin içine alındığında, eğerin başını ateşe doğru çevirmek gerekir. Böyle yapılırsa ata faydası olacağına, aksi yapılırsa yani eyer kapıya doğru çevrilirse hayvana zararı olacağına inanılır.

Ateşe havanın ve el değirmenin başı çevrilmez. Havanın başı büyük olduğu için ateş iyelinin ondan korkacağı düşünülür.

Ateş içinde yanan odun parçası olmadan öylece bırakılmaz.

Ateşte ot yakılmaz. Böyle yapılırsa eve kertenkele, yılan... geleceğine inanılır.

Ateşe pipo sokulmaz.

Ocağın etrafında dönülmez.

Ateşteki odunlar töre (başköşe) doğru konulmaz.

Odunun üstüne basılmaz. Böyle yapan kişinin atı yürüyüp koşamaz.

Odun kertilmez. Böyle yapan kişinin atı hastalanır.

Ocağa ayakla vurulmaz.

Ocağa hayvan pisliğiyle dokunulmaz.

Eski ayda ateşten kül çıkarılmaz.

Ateşteki odunun başları uzun bırakılmaz. Böyle yapan kişinin kaynanası kötü dilli olur.

Et şişe takılıp ateşte pişirilecekse şişin ucu görünmez olana kadar et takılmalıdır. Böyle yapmayan kişi eğer hırsızlık yapmışsa hırsızlığı ortaya çıkar.

Evde hangi yiyecek olursa ondan bir parça ateşe de sunulmalıdır.

Ateşe tükürülmez.

Herhangi bir sebeple kutsanan ateşte ayakkabı, elbise gibi eşyalar kurutulmaz.

İnsanlar ateşin üstünden birbirlerine bir şeyler alıp vermez.

Ocak ağaç parçaları veya kayın ağacı köküyle karıştırılır.

Birisi öldüğünde getirilen yiyeceklerden ateşe sunulmaz.

Aileden biri öldüğünde dışarıda ateş yakılıp, üstünde kazan kaynatılmaz, evden ateş çıkarılmaz. Ölmüş kişinin eşyaları uzak bir yerdeki ateşte yakılmalıdır.

Yeni çocuğu doğanlar evden ateş çıkarmaz.

Bir kısmı yanmış odun parçalarının üstüne oturulmaz. Yeterince yanmamış odun parçaları külle birlikte atılmaz.

Yanmış odun parçalarıyla insana vurulmaz. Ateşin dağılacağına, yurdun bozulacağına inanılır.

Çocuklar ateşle oynatılmaz.

Ateş yanarken insan sesi gibi sesler çıksa eve misafir geleceğine, rüzgâr gibi ses çıksa şiddetli fırtına çıkacağına, ılık sesine benzer ses çıkarsa da o vakit ateşe yiyecek saçılması gerektiğine inanılır.

Ayrıca Altay Türkleri akşam vakti ateş istemeye gelen kişiye ateş vermezler. Çünkü karanlık çöktükten sonra verilen ateşle birlikte evin huzur ve mutluluğunun da verileceğine inanırlar.

Tuvalarda Ateşle İlgili İnançlar

Ateşe tükürülmez. Ateşe tükürenin ağzı iğrençleşir.

Ateşe su dökülmez. Ateşe su dökenin ruhunun ateşi söner.

Ateşe çöp atılmaz. Ateşe çöp atanın gözü kör olur.

Ateşin üzerinden atlanmaz. Ateşin üzerinden atlanırsa yurt yoksullaşır.

Ateşin yerine basılmaz. Ateşin yerine basanın mutluluğu sona erer.

Göçen komşunun ateşinin yeri temizlenmelidir. Böyle yapanın düşüncesi ak olur (Kenin-Lopsan 1994:103).

Yakutlarda Ateşle İlgili İnançlar

Ateşle ve korla oynanmaz.

Ateş iyesini kızdırıp hiddetlendirecek, ona zarar verecek ya da korkutacak işler yapılmaz.

Ateşe kesinlikle tükürülmez.

Ateşe kesinlikle kirli şeyler atılmaz.

Sivri uçlu bir nesneyle ateşten bir şey alınmaz. Böyle yapılırsa ateş iyesinin korkacağına inanılır.

İki kişinin iki taraftan ateşi üflemesi günahdır.

Et, hamur işleri, yağ, kaymak, içki ve tütün ateşe sunulabilir.

Süt, kımız ve balık türlerinin hepsi ateşe sunulmaz.

Ateşin sınırı yoktur. Apaçıktır.

Kutsal ateş temizdir. Kutsal ateşe kirli kişi yaklaşıp dokunmamalıdır. Ateşin böyle kişiye tüküreceğine ve o kişinin şiddetli bir baş ağrısına tutulacağına inanılır.

Ateşin alevleri kötülükleri kovar.

Ateşin alevi insana girdiğinde ona güç kuvvet verir. İnsanın içine ne kadar çok ateş girerse, insanın karakteri o kadar yüce olur.

Ateşin sıcaklığı aydınlıkla birlikte dağılır.

Rüyada ateşi görmek çoğunlukla kötü ateşin ruhunu görmek anlamına gelir (Varlamova 1994: 15, Afasaniyev 1993: 76).

Yeni doğurmuş kadının 40 gün ateşin çevresine gelip yemek pişirmesi, yeni gelen gelinin sobanın önünden geçmesi yasaktır (Vasiliyev ve d. 1996: 127).

D. Ateşle İlgili Törenler

Sibiryа Türklerinin tamamında olduğu gibi Altay Türklerinin günlük hayatında ve hemen bütün dinî tören ve ayinlerinde ateşin önemli bir yeri vardır. Günlük hayat içinde ateşle karşı yapılması yasak işleri yapmayan veya ateşle doyurup gerekli saygıyı göstermeyen ailelerin felâkete uğrayacağına inanılır. Bu konuda Altay Türkleri arasında şöyle bir efsane anlatılır: “Bir kişi rüyasında ateş iyesi iki genç kızı görür. Kızlardan biri: Sizin yanınızda yaşıyan insanlar nasıl insanlar? Kendileri ve çocukları bana kötü davranıyorlar. Sürekli dağıtıyorlar. Bu yüzden gözlerim bozuldu. Bir gün dayanamayıp evlerini, yurtlarını yakacağım, der. Diğer iye şöyle der: Hemen yakma, biraz bekle. Senin evinde benim evimin küçük kızı oynarken kovasını unuttu, yarın gidip alsın. Ev sahibi de halatını vermişti, o da hazırlanıyor. Akşam halatı alsın sonra yakarsın, der. Ertesi gün gerçekten de ateşle saygı göstermeyen ailenin evi yanmış” (Muytuyeva 1996: 36).

Kendisinden çok korkulan ve aşırı saygı duyulan ateş iyesi için Altay Türkleri bazı törenlerinde ona saygı göstermeyi ihmal etmezler. Altay iyesi *Kurbustan Burkan* için yapılan dua töreninde yakılan ateşin etrafında carlık adı verilen din adamı dört defa dönüp dua eder. İnsanların üstüne su saçarak arıtma töreni olan “*Cunulu Mrgl*” adlı törende ise üç ateş yakılır. Birbirine yakın yakılan iki ateşin yanında iki carlık ve iki yardımcı bulunur. Bunlar iki ateşin arasından geçen insanların üstüne yakılan üçüncü ateşte ısıtılan suyu saçarak onları arındırır (Ukaına 1993: 13). Bu tören ateşin arıtıcı olarak kabul edilmesinden kaynaklanır. *Cunulu Mrgl*, Jean-Paul Roux’un Plan Carpin’den naklettiği “ateşin iki yanında duran kadınların su atıp bazı yakınmalar söyleyerek” arınma işlemini yaptıkları ayinle aynıdır. Plan Carpin, Batu’nun sarayına vardığında, kendisine de iki ateş arasından geçmesi gerektiğini bildirirler. Bunu yapmak istemeyen Carpin’e “Bu ateşlerin arasından büyük bir huzurla geçiniz, çünkü bunu sadece efendimize karşı herhangi bir kötü emeliniz olmasına veya zehir getirmeniz olasılığına karşı yapmaktayız; bu durumda ateş her türlü kötülüğü ortadan kaldırmaktadır” denir (Roux 2001: 144). İki ateş arasından geçme yoluyla arınma Moğollarda son yıllara kadar görülmüştür. Moğollarda aileye giren yeni gelinin arınmış hale gelmesi için iki ateş arasından geçmesi gerekir (Roux 2001: 234). Ateşle arınma veya hastalıklardan korunma Anadolu’da günümüzde de devam etmektedir. Koyun sürülerini iki ateş arasından geçirerek muhtemel hastalıklardan ve nazardan koruma, pisliklerden temizleme gibi uygulamalar ilk akla gelenlerdir. Anadolu’da ateş kültünü yansıtan uygulamalar Kızılbaş Türkler ve Kürtler’de daha belirgin ve aslına daha yakındır. Tahtacılar da her sabah evde yakılan ateş büyük bir hürmet görür. Kadınlar bu ateşten aldıkları yanan bir kor parçasını evin bütün odalarında dolaştırarak içerisini kötü ruhlardan temizlediklerine inanmaktadırlar. Hasta çocuklar¹¹ yahut yetişkinler, iki taraflı yakılan ateş öbekleri arasından geçirilmek suretiyle tedaviye çalışılmaktadır. Bu muamelenin

uygulandığı hastalıklar daha çok sar'a, bayılma vs. gibi ruhi bir mahiyeti, dolayısıyla cinler ve fena ruhlarla ilgisi olduğuna inanılan hastalıklar içindir (Ocak 2000: 228). Anadolu'da görülen evin içinde yanan kor parçasını gezdirmek suretiyle evi arındırma, Sibirya Türklerinde ateşte yakılan ardıç ağacı parçalarıyla evi alaslama ile aynı amacı taşır. Sahalarda evi bilhassa yıldırım çarpmış ağacın yanan parçalarıyla tütüleme işlemine *arçı* adı verilir. Sahalar bu işlemi herhangi bir hastalık getirmiş kötü ruhları kovmak ve evi arındırmak amacıyla yaparlar (Pekarskiy C.1: 30). Çuvaşlar da ateşin bilhassa hastalıklardan koruduğuna inanırlar. Çuvaşlar bu amaçla yaktıkları ateşi genellikle evin ve arazinin avlu kapısına götürürler. Burada hastalıklardan arınmak için bir dinî tören düzenlenir. Bu törende avludan önce insanlar geçer, sonra hayvanlar geçirilir. Hastalıklardan ve hastalığa sebep olan ruhlardan arınmak için bazen ateşe hastanın elbise-leri atılır. Ayrıca Çuvaşlar arasında geçmişte her evde yılda bir kez kışın; bazı köylerde sonbaharda ateş onuruna *vut çükë* (Ateş Kurbanı) adı verilen bir tören yapıldığı bilinmektedir (Arık 2005: 165, 167).

Altay Türkleri tarafından *Kırık Baştu Kıs Ene*, *Odus Baştu Ot Ene* veya yalnızca *Ot Ene*, olarak adlandırılan *ateş iyesi* evin koruyucu iyelerinden biridir. Ateş iyisini memnun etmek için sonbaharda koyunların semiz olduğu zamanda yalnızca akraba ve komşuların katıldığı çok büyük olmayan *koy çöktögöni* adı verilen bir tören düzenlenir. Bu törende evin arkasındaki kayın ağacına kurban edilecek koyun ve *kıyıra* adı verilen bezler bağlanmış atlar bağlanır. Atlar serbest bırakıldıktan sonra koyun kurban edilir. Eğer koyun kesilemezse tören "*kurğak mürgüül*" olarak adlandırılır (Muytuyeva 1996: 38). Bu törende ilk olarak carlık ve *şabı* adı verilen genç kız veya erkek olan yardımcılarıyla birlikte ateşin etrafında dört kez dönüp alkış sözler söyler. Sonra arçını ateşte yakıp dışarı çıkar. Koyun ve diğer hayvanları alaslayıp dört kez dua eder. Ev sahibinin getirdiği süt hayvanlara saçılır. Sonra carlık evin içinde oturur. İnsanlar koyunu keser. Koyunun iç organları ve kanı kayın ağacının dibine gömülür. Hazırlanan et kazanda pişirilir. Etler kemiğinden sıyrılıp tepsiyeye konur. Bir başka tepsiyeye de et ve koyunun yüreği konulur. Yürek küçük parçalar halinde kesilir. Kesilen parçalar ardıç ağacına sarılır ve ak-cayık'ın¹² önüne konulur. Bu tanrıya şükür anlamında bir ikramdır.

Sonra ot-cayık hazırlanır. Bazen ateşin etrafında küçük kayın parçaları da dikilir. Ocağa konan ağaçların üstüne koyunun başı veya döşü doğu yönüne doğru yerleştirilir. Koyunun karnı ve yağları dört dilim halinde kesilir, ev sahibi iki eliyle kıyralarla birlikte bunları tutar. Carlık alkış sözler söyleyerek ateşin etrafında dört kez döner. Carlığın durduğu yerlerde ev sahibi daha önce kestiği dört dilimi ve kıyraları yere bırakır. Sonra carlığa içinde tereyağı bulunan bir kâse verir. Carlık da alkış sözler söyleyerek bu kâsenin içindekileri saçar. Ateş harlanır. Carlık insanlarla birlikte "*op-kuruy, op-kuruy*" diyerek yerine oturur. Bunlar söylenirken evin kapısı açılmaz. Sonrasında toplanan insanlar kesilen

kurbanın etini yerler. Bu tören yapıldıktan sonra töreni düzenleyen ev sahibi 4-8 gün içinde insanlara hiçbir Şey vermez ve almaz. Ateş kutsanır, ateşte pipo yakılmaz. Tepsiyeye konmuş yürek de bir süre sonra yenir.

Altay Türklerinin ateşle ilgili yaptığı törenlerden bir diğeri “*Ot Takır Mrgl*”dr (Ukaına 1993: 41). Bahar ve sonbahar mevsimleri olmak üzere yılda iki kez yapılır. Törende ateşin etrafına *tagıl* adı verilen ykseklėėi 20 cm, genişliği 6-7 cm olan bir düzenek hazırlanır. Bu dzenegın üstüne peynir türlerinden hazırlanmış insan, koyun, ev, at direği, içki matarası, beşik, kap kakak... gibi maketler konur. Ateş yakılınca bunlar da yanar. Ateş süt ve tereyağı saçılıp alkış sözler söylenir.

Bazı bölgelerde yukarıda adı geçen maketler yakılmaz. Onlarla ocuklar oynatılmaz, bu maketler yabancıya da verilmez. Ayrıca bu törende Altay Türkleri *ottıñ ogı* (ateşin oku) adı verilen in ipeğine sarılmış bir ağaç hazırlar. Yapılan maketler Ceti-Kaan yıldızı (Büyük Ayı takım yıldızı) gibi dizilir. Ceti-Kaan yıldızına Tas sokt (Citas boyuna mensup) insanlar dua eder. Yedi kaşık dolusu süt saçılır. Ceti-Kaan yıldızı kara benekli keiyle kutsanır. Calama adı verilen bezlerle süslenmiş bu keçi serbest bırakılır. ocuėu olmayanlar da Ceti-Kaan’a dua eder. Ot takır töreninde bazı insanlar, sonbaharda gebe koyunu öldürüp, buzağısını alarak onu ocağın, ateşin külünün altına gömerek dua ederler. Bu, hayvanın neslinin devam etmesini dilemek için yapılır (Bidinov 1998: 10-11). Ateş kutsama töreni yapan aile yeleri yarım ay boyunca içki ve tütün içmez, insanlara bir Şey vermez, insanlardan süt ve kurut almaz, kavga etmez, evin içinde huzursuzluk çıkarmazlar (Muytuyeva 1996: 38).

Ot Takır töreni Tuvalarda “*Ot Dağır*” olarak adlandırılır. Ot Dağır, *koy ktgni* töreniyle de benzerlikler gösterir. Bu trene zengin veya yoksul bütün Tuvalar iştirak eder. Durumu iyi olan aile ateşin kutsanacağı yere seçilmiş kou götürüp kurban eder. Yoksullar ise trene ateş kutsamak için gerekli olan süt ve yağı götürürler. Törende ateşe daha çok süt, yağ, yoğurt... gibi ak yiyeceklerden götürülür. “*Ot Dağır*” ilk kar yağdığında kutsanır. Zamanın böyle seçilmesinin sebebi kuşkusuz gelecek ve muhtemelen sert geçecek Sibiryaya kişiminin daha iyi geçmesi için ateş iyesinden yardım beklenmesidir. Tuvalarda daha önceleri bu töreni güçlü kamlar yönetirken sonraları Lamalar ateş kutsamaya başlamış. Ateş kutsama töreni yapılan eve bütün komşular gelir. Konuklara ay ve kesilen koun eti haşlanarak ikram edilir. Ateşe yağlı dş sunulur. Hayvanın kuyruğu ise ateş kutsayan kama verilir (Kenin-Lopsan 1994: 103).

Sonuç

Sibirya Türklerinin günlük hayat ve inançlarında ateşin çok önemli ve vazgeçilmez bir yeri olmasına rağmen o, hiç bir zaman kendisine tapılan bir unsur olmamıştır. Bununla birlikte ateşin adı geçen Türk boylarında birey hayatının doğumdan ölümüne kadar, hatta ruhun dünyadan ayrılışı sırasında önemli fonksiyonları vardır. Bu Türk boylarında ateş, aynı zamanda kendisinden yardım beklenen, korku ve saygı duyulan bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ateş, şaman ayinlerinden yeni yıl bayramı kutlamalarına kadar yapılan her toplumsal törenin olmazsa olmazıdır. Bu törenlerin açılışı da genellikle ateşin yakılmasıyla olur.

Sibirya Türkleri arasında ateşe bağlı inanmalar ve uygulamalar genellikle müsterektir. Bu inanma ve uygulamaların bir kısmı halen Anadolu'da belirgin olarak bilhassa Kızıbaş Türkler ve Kürtler arasında devam etmektedir. Ateşin Sibirya ve Türkiye Türkleri arasında görülen en önemli ortak özellikleri arındırıcılığı, koruyucu ve iyileştirici özellikleridir. Ateş ve ocakla ilgili inanç ve uygulamaların din ve coğrafya ayrımı olmaksızın bütün Türk boylarında temelde ortak olduğu görülmüştür. Bu özelliklerinin yanında ateş, evin huzur ve dirliğinin bir sembolü olarak görülür. Bu vasıflarıyla ateş, Türk birey ve toplum hayatının merkezinde yer alan en önemli unsurlardan biridir.

Açıklamalar

* Bu çalışmada amaçlanan Sibirya Türklerinin ateşle ilgili inanç, tören ve efsaneleri olduğu için yazının bütünlüğünü muhafaza etmek amacıyla ana metinde Anadolu ve bazı Türk boylarındaki ateşle ilgili inançlara yer verilmemiş, konu hakkındaki bilgiler genel olarak 'açıklama' kısmında değerlendirilmiştir.

1. Nuri Dersimi'ye göre Tunceli yöresinde "Ateş en temiz, her türlü fenalığı ve pislığı ortadan kaldıran bir unsur" olarak bilinir. Kırım ve Nogay Türklerinde, Kars'ın Pısrak ve Dikme köylerinde, Nevruz bayramında da yakılan ateşin üzerinden atlayan gençlerin günahlardan arınacaklarına inanılır. Yeni Gazi köyünde de Nevruz bayramında gençler; yaktıkları ateşin üzerinden "ağırlığım, uğurluğum gitsin, bana kaza, bela gitsin, hep bu ateşle yansın" veya "ağırlığım, uğurluğum, keçelliğim, kelliğim hep bu ateşe..." diyerek atlarlar. Azerbaycan'da da "Tonkas" denilen ateş Nevruz'da yakılarak gençler üzerinden atlayarak eğlenirler. (Bk. Mustafa Aksoy, Ocak-Ateş Geleneği, <http://www.alewiten.com/atesocak.htm>)
2. Mustafa Aksoy, Ocak-Ateş Geleneği, <http://www.alewiten.com/atesocak.htm>
3. Anadolu'da da ateşe yağ atma geleneği görülür. Meselâ Kütahya'daki Karakeçililerde sabahları yayıktan elde edilen taze yağdan bir miktarı ateşin üzerine atılır "ot ana" denilerek ondan yardım istenir. Nurhak Dağları'ndaki göçebe aşiretlerde de cuma günleri ocaklara biraz yağ atılarak, ölülerin ruhları yâd edilir. Erzurum, Ordu, Fatsa ve Erzincan'da ölülerin payı ve ölülerin ocaktaki hakkı için ocağa da biraz yağ atılır. Ayrıca Erzurum'da ateş vermek çok kötüdür. Bu gelenek Lolan oymağı ve ya-

- kun çevresinde de görülür. Bitlis yöresinde de ateşe tırmak ve saç atmak günahtır. Adana'da, özellikle Kadırlı ve Kozan'da eskiden, yani odunla yakılan ocaklar varken, ateş yanan ocağa "yayık" yayıldıktan sonra elde edilen taze yağdan bir miktar atılmaktadır. Ayrıca Kadırlı'de ramazan bayramının arefe gününde "köy çöreği" yapılarak dağıtılır. Eğer bu âdeti yerine getiremeyen ev hanımı olursa, "Ocağa bir tutam yağ atmasını da mı bilmiyorsun?" diye uyanılır. (Bk. Mustafa Aksoy, <http://www.alewiten.com/atesocak.htm>) Nurhak bölgesinde de eskiden ateşe (ocağa) yağ atılıp, kokusu ölülerin canına değsin denildiği, 1 buğün de hastalanan birinin iyileşmesi için ocağa yine yağ atıldığı, ölülerin rüyada görülmesi durumunda da ateşe yağ atılması gerektiği yaygın inanışlardandır. (bk. Mehmet Çeribaş, Kadırlı ve Çevresi Folklorunda Eski Türk İnançları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2004, s. 112)
4. Dört yaşındaki atın yele veya kuyruğundan bağlanan parçalar.
  5. Anadolu'da ise defnin ilk günü akşamı mezar başında ateş yakılmaktadır. (Bk. Rifat Araz, Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, AKM yay., Ankara, 1995, s. 67) Mezarın başında ateş yakma geleneği Anadolu'da Türkmenler arasında görülen eskiden kalma bir âdettir. Bu âdeti Ali Rıza Yalgın Elbeyli ve Bulgar Dağı Türkmenleri Arasında tespit etmiştir. Yalgın'a göre Bulgar Dağı'nda yaşayan Türkmenler arasında ölünün yıkandığı yerde gece ateş yakılması, hatta bazen mezarın başında da ateş yakmak âdet sayılmaktadır. (Bk. Ali Rıza Yalgın Cenupta Türkmen Oymakları Ankara, 1993, C. I, s. 278.) Ayrıca Kerkük Türkmenleri arasında mezar başında akeş yakma âdeti halen devam etmektedir. Irak Türkmenleri mezarın içinin aydınlanacağı inancıyla ölünün kırkinci gününe kadar her perşembe günü mezarın üstünde buhur veya mum yakarlar, ayrıca ölünün yıkandığı yerde de sabaha kadar mum yakılır. (Kaynak kişi: Nejdet Y. Murad, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Yaş: 28) Ölüm töreninden sonra mezarların başlarında ateş yakılması ve bunun öteki âlemde ölüye ışık sağlamak için yapıldığı inanılması; bunun geç (yeni) dönemde de devam etmesi Adana/kadırlı çevresinde yaygın bir inanış olarak son dönemlere kadar görülmüştür. (bk. Mehmet Çeribaş, Kadırlı ve Çevresi Folklorunda Eski Türk İnançları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2004, s. 112)
  6. Ateşten fala bakma Orta Asya Türklerinde de yaygındır. Meselâ Özbek hanlarından Kocuğum'un ateşe yağ atarak fal baktığı bilinir. (Bk. Mustafa Aksoy, Ocak-Ateş Geleneği, [alewiten.com/atesocak.htm](http://www.alewiten.com/atesocak.htm)) Anadolu'da Sarıkamış'ta ise genç kızlar kismetlerini belirlemek için fal bakarken; su ve nişan yüzüğünün yanısıra Ocak'tan henüz alınmış kül kullanılır. . (Bk. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1995. s. 65)
  7. Ateşin bazı şeylerin habercisi olduğu Anadolu'da da yaygın bir inanıştır. Ateşin gür bir alevle yanması Harput'ta eve misafir geleceğinin işareti olarak yorumlanır. (Bk. Rifat Araz, Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, AKM yay., Ankara, 1995, s. 67) Ayrıca Zara'da kül ocağın dışına taşarsa yağmurun yağacağına, Erzurum ve Şenkaya çevresinde ise ocağın üzerinde duran sac ayağının ayaklarından kıvılcımlar yükselirse ertesi gün havanın güzel olacağına inanılır. (Bk. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1995. s. 64-65) Adana ve çevresinde ise ateşten hışırtılı bir sesin gelmesi aile hakkında dedikodu yapıldığının işareti olarak yorumlanır. (bk. Mehmet Çeribaş, Kadırlı ve

- Çevresi Folklorunda Eski Türk İnançları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2004, s. 112) Irak Türkmenleri arasında da ateşin sesi yükseldiği zaman bir felaket olacağına dair yaygın inanışlar vardır. (Kaynak kişi: Nejdet Y. Murad, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Yaş: 28) Ayrıca Makedonya Türkleri arasında ocaktaki ateşte ani bir titreme veya yanmakta olan bir mumun bir tarafının erimeyerek kalması misafir habercisi olarak yorumlanır. Gelen misafirin boyu da alevin veya mumda erimeyen kısmın boyuna b.akılarak tahmin edilir. (Bk. R. İlker Adıgüzel, Makedonya'da Halk İnançları, Halkbilgisi Haberleri, 1973, S. I, s. 13)
8. Hikâyenin birinci varyantı muhtemelen asıl varyantın (2. metin) Sovyet folklor anlayışı dikkate alınarak değiştirilmesiyle II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşturulmuştur. Varyantlar arasındaki bu farklılık Sovyet folklor anlayışıyla folklor metinlerine nasıl müdahale edildiğinin tipik örneğidir.
  9. Altay Türklerinde ateşle ilgili inançlardan önemli bir kısmı “Kalbakla Cuuza kap bolor, çarakla cuuza koş bolor, (Haz. İ.N. Sanina) Gorno-Altaysk, 1996, s. 3-4. ” ve “Muýtuyeva, Velentina Aleksandrovna-Çoçkina, Maya Petrovna, Altay Cañ, Gorno-Altaysk, 1996, 33-39” adlı kaynaklardan alınmıştır. Bir kısmı ise 1995 yılında Gorno-Altaysk'a yaptığım gezi sırasında Cabagan köyünde meskun Altay Türkü Ayabas Kundaçin'den yaptığım derlemelerdir. Bu bölümde verilen inanç ve ateşe karşı yapılması yasak işlerin bir kısmı, aynen Kızılbaş Türkler ve Kürtler'de de geçerlidir. Ateşe bıçak tutmak, su dökmek, pis bir şey atmak yasaktır. Bunların, ateşin ölümüne sebep olacağı için, uğursuzluk getirdiğine inanılır. (Bk. Ahmet Yaşar Ocak, Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri, İstanbul, 2000, s. 228) Ayrıca ocak ve mangaldaki kor (ateş) un söndürülmesi veya ocak külünün süpürge ile süpürülüp alınması iyi karşılanmayan davranışlardır. Aksi halde evden bolluk ve bereketin giderek yerini yoksulluğa terk edeceğine, çocukların vücuduna yaraların çıkacağına, çibânların oluşacağına, evin büyüğünün öleceğine veya ocağın sönerek yurdun yuvanını dağılacağına inanılır. (Bk. Rifat Araz, Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği, AKM yay., Ankara, 1995, s. 66) Diyarbakır'da ateş, ocağa su dökülerek söndürülmez. Hakkari'de de evin herhangi bir tarafına su dökmek iyi karşılanmaz: o eve uğursuzluk getireceğine ve felakete uğrayacağına inanılır. (Bk. Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski türk İnançlarının İzleri, Ankara, 1995. s. 65)
  10. Bazı kaynaklar ateşe süt saçıldığını fakat kâseye doldurulmuş bir süttten kaşıkla alarak sağ elle ikişer ikişer saçmak gerektiğini belirtirler. Ateşe çorba saçmak da aynı şekildedir. (Bk. Muýtuyeva, Velentina Aleksandrovna-Çoçkina, Maya Petrovna, Altay Cañ, Gorno-Altaysk, 1996, s. 36) Ateş ve süt ilişkisi Adana/Kadirli çevresinde de görülür. Yörede süt pişirilen ateş kimseye verilmez. Akşam olup da güneş batmaya başladığında ateş istemeye gelene ateş verilmez. Cuma günleri süttün taşıp ateşe dökülmesi uğurlu sayılır. Ayrıca yörede akşamları süt verilmez, verilse de içine ya bir kömür ya da bir yaprak atılarak verilir. (bk. Mehmet Çeribaş, Kadirli ve Çevresi Folklorunda Eski Türk İnançları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2004, s. 113) Irak Türkmenleri de akşamları evden ateş çıkarıldığında, evin ocağının söneceğine veya aile üyelerinden birisinin öleceğine inanmaktadırlar. (Kaynak kişi: Nejdet Y. Murad, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Yaş: 28) Çuvaşlar Türkleri de ateşin başka mem-

- lekete verilmesini yasak kabul ederler. Onlar, ateşle birlikte şansın, bereketin ve mutluluğun da gideceğine inanırlar. (Bk. Durmuş Anık, *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Ankara, 2005, s. 165)
11. Çocuk hastalıklarının tedavisinde ateşi Anadolu'da da önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Kargalı köyünde doğumdan sonra çocuk ağlamıyorsa kesmeden önce eşi ateşe koymak gerekir. Isınan eş sayesinde çocuk ağlamaya başlar ve canlanır. (Bk. Serpil Yeşilçay, *Doğum Sonrasıyla İlgili Gelenekler*, Halkbilgisi Haberleri, S. 25, Ankara, 1977, s. 18.) Adana/Kadirli yöresinde ateşin külünün hastalıkları iyileştirdiğine inanılır. Yörede hasta çocukların iyileştirilmesi için Tılan veya Ali Hoca Ocağı denilen ocağa gidilir. Bu ocağa bulunan külden bir parça alınıp suda ıslatılır, sonra da bu su içilir ya da ocağın külü alınır ve çocuğa yalattılır. (bk. Mehmet Çeribaş, *Kadirli ve Çevresi Folklorunda Eski Türk İnançları*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2004, s. 112)
  12. Cayık: Ülgen'in yardımcı ruhlarından biri. İnsanlar arasında yaşar. İnsanları kötü ruhlardan koruyup, Ülgen ve insanlar arasında aracılık eder. Manevi olarak her evde bulunduğu inanılır. Dinî tören ve ayinlerde cayık'ı temsilen yere çakılan iki sopaya ip gerilir. Bu gerilen iplere ak bezler veya koyun postu asılır. Cayık Teleütlerde som adı verilen düzenek düzenekle benzerlik gösterir. Som: Teleütler kutsal saydıkları Pay Ülgen, Cöy-Kaan, Mordok-Kaan, Temir-Kaan ve Erkey-Kaan adlarındaki beş tanrıyı "som" adı verilen düzenekle tasvir ederler. Som, yere çakılan dört kazığa iki kayın gerilmek suretiyle onların ortasına troytsa bayramında beş kayın takılır. Gerilen kayınlara kayın kabuğundan yapılmış tepsi konur. Tepsiyeye buğday, arpa ya da kavut bırakılır. Kayınlara kırmızı, beyaz ve yeşil kumaş şeritler bağlanır.

Kaynakça

- ADIGÜZEL, R. İlker, (1973), Makedonya'da Halk İnançları, *Halkbilgisi Haberleri*, S. II Ankara.
- AFANESİYEV, L.A.-Teris, (1993), *Aynı Üereğe*, Yakutsk.
- AKSOY, Mustafa, Ocak-Ateş Geleneği, <http://www.alewiten.com/atesocak.htm>
- ARAZ, Rıfat, (1995), *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, Ankara.
- ARIK, Durmuş., (2005), *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*, Ankara.
- BEREZKİN, İ.G., (1997), *Saha Bılırgı Sehennere Uonna Kepsennere*, Yakutskay.
- BİDİNOV, K. A., (1998), *Altayın Baylagan Çüm-cañdar*, Gorno-Altaysk.
- ÇERİBAŞ, Mehmet, (2004), *Kadirli ve Çevresi Folklorunda Eski Türk İnançları*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- ÇORUHLU, Yaşar, (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, İstanbul.
- DIRENKOVA, N.P., (1940), *Şorskiy Folklor*, Moskova.
- EMELYANOV, N.M., (2002), *Cehiey Sahaların Folkloru*, Cokuskay.
- GRİGORİYEV, N.S., (1974), *Saxa Tılın Somoğo Domoğun Tılcta*, Yakutsk.

- İNAN, Abdulkadir, (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara.
- _____, Abdulkadir, (1987), *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar, (1995), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara,
- KATANOV, N.F., (2000), *Tallap Algan Pılıg Togıstarı/Bilimsel Eserlerinden Seçmeler* (Yay. Haz. Maynagoşeva V.E, Türkiye Türkçesine aktaran Fatma Özkan), Türksoy Yay., Ankara.
- KEHL, Kristina, (1995) *Tahtacı Geleneklerinde İslam Dışı Ögeler, Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri*, Ankara.
- KENİN-LOPSAN M.B., (1994), *Tuva Çonnuñ Burungu Ujurları*, Kızıl.
- MAKSİMOV, Karl İvanoviç, (1995), *Altay Folklor*, Gorno-Altaysk.
- MUYTUYEVA, Velentina Aleksandrovna-ÇOÇKİNA, Maya Petrovna, (1996), *Altay Cañ*, Gorno-Altaysk.
- OCAK, Ahmet Yaşar, (2000), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1995), *Türk Mitolojisi*, Ankara.
- PEKARSKİY, E.K., (1959), *Slovar Yakutskogo Yazıka*, Leningrad.
- RADLOFF, Wilhelm, (1994), *Sibirya'dan* (Çev. Prof. Dr. Ahmet Temir), C. II, İstanbul.
- ROUX, Jean-Paul, (1999), *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul.
- SANİNA, İ.N., (1996), *Kalbakla Cuuza kap bolor, çarakla cuuza koş bolor*, Gorno-Altaysk.
- SARTAKOVA, Surayya, (1995) *Ak Çoluşpa Atlayım*, Gorno-Alytaysk.
- SEROŞEVSKAY, V.L., (2004), *Sahalar*, Cokuuskay.
- SÜLBE, Bagdarın, (1992), *Aal Uotu Ottunan*, Cokuuskay.
- TANYU, Hikmet, (1976), *Türklerde Ateşle İlgili İnançlar*, I. *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Ankara, s. 283-304.
- UKAÇİNA, K.E., (1993), Yamayeva E.E., *Altay Alkıstar*, Gorno-Altaysk.,
- UTKİN, K.D., (1994), *Uruu İhağar Sier-Tuom Köstüüete*, Cokuuskay.
- VARLAMOVA, R.P. (1994), *Xatan, Ayılıgı, Ayılğa, İteğel*, Yakutsk.
- VASİLİYEV ve d., (1996), *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Ankara.
- YALGIN, Ali Rıza, (1993), *Cenupta Türkmen Oymakları*, Ankara.
- YAMAYEVA, E.E., ŞİNCİN, İ.B., (1994), *Altay Kep-Kuuçındar*, Gorno-Altaysk.,
- YEŞİLÇAY, Serpil, (1977), *Doğum Sonrasıyla İlgili Gelenekler*, *Halkbilgisi Haberleri*, S. 25, Ankara.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, (2006), *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri –Şamanizm-*, Ankara.

Siberian Turks' Beliefs, Rituals, and Myths on Fire

Dr. İbrahim DİLEK*

Abstract: This article focuses on the beliefs, rituals, and myths on fire of the Altay, Tuva, Hakas, and Yakut Turks living in Siberia. Fire is a highly significant element of the daily lives of these Turkic communities. This study suggests that Siberian Turks share many common beliefs, rituals, and practices on fire.

Key Words: Fire, belief, ritual, myth, birth, wedding, death

---

*Gazi Univeristy, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ANKARA
idilek@gazi.edu.tr

Некоторые легенды, церемонии и поклонение огню у Сибирских Тюрков

Доктор Ибрагим Дилек*

Резюме: В данной статье рассматриваются легенды, церемонии и поклонение огню у Сибирских Тюрков, т.е. Алтайцев, Тувинцев, Хакасов и Якутов. Огонь является незаменимой частью повседневной жизни вышеназванных Тюркских наций. В произведенных исследованиях мы заметили большую общность в опыте, церемониях и поклонении огню Сибирских Тюрков.

Ключевые Слова: огонь, поклонение, церемония, легенда, рождение, свадьба, смерть

---

* Университет Гази, Факультет Естественных наук, Отделение Турецкого языка и Литературы / АНКАРА
idilek@gazi.edu.tr

Köl Tigin Yazıtının Kuzey Yüzünün 6. Satırında Bir Düzeltme Denemesi ve Bir Öneri

Yrd.Doç.Dr. Erhan AYDIN*

Özet: Köl Tigin Yazıtının kuzey yüzü, diğer yüzlere oranla daha fazla yıpranmıştır. Hatta bu yüzde çeşitli kopma ve kırılmalar meydana gelmiştir. Bu yüzün 4. satırından itibaren Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşlar anlatılmakta olup, buradaki cümlelerin paraleli BK D 30'da geçmektedir.

Bu yazıda Köl Tigin Yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçen ve genellikle *Bolçu* şeklinde tamamlanan yer adının Dokuz Oğuzların yaşadıkları yerlerle uyumsuzluk yaratmasından dolayı, olamayacağı üzerinde duruldu. İlk iki harfi net olan ve *Bo* ya da *Bu* okumaya elverişli bu yer adının, Şine Usu doğu 3 ve Terhin batı 4'te geçen ve son zamanlarda yayımlanan bir bildiriye Ulaangom yazıtının 1. satırında da *Burguluk* şeklinde geçtiği ileri sürülen *Burgu* (~*Burugu*) ile bir ve aynı olduğu önerilmiştir. *Burgu* (~*Burugu*)'nun yeri ile ilgili değişik görüşler varsa da Selenge ve Tula arasında bir ırmak olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Burgu, yer adları, Köl Tigin Yazıtı, Şine Usu Yazıtı, Terhin Yazıtı

1. Giriş

Köl Tigin Yazıtının önemli ölçüde yıpranmış yüzlerinden birisi olan kuzey yüzünün 6. satırında, Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşların anlatıldığı bölümde birkaç harfi yok olmuş bir yer adı bulunmaktadır. Dokuz Oğuz savaşlarının anlatıldığı cümlelerin benzeri, BK D 30'da da geçmektedir. Ancak Bilge Kağan Yazıtında 4 savaştan söz edilirken, Köl Tigin Yazıtında savaş sayısı 5'tir. Bunu da Bilge Kağan Yazıtının bizzat Bilge Kağan'ın elinden çıkmadığına bağlamak mümkün olabilir. KT K 6'da geçen 5 sayısının BK D 30'da 4 olması, belki dikkatsizlik ya da unutkanlık ile de açıklanabilir. Bu anlamda Köl Tigin Yazıtındaki bilgilerin daha önemli ve değerli olduğu öne sürülebilir.

---

* Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü / KAYSERİ
erhana@erciyes.edu.tr

2. Önceki Okuyuş ve Değerlendirmeler

KT K 6'da geçen ve ilk iki harfi net olan bu yer adının *Bo* ya da *Bu* harfleriyle başladığı kesin olup diğer harfler ise net değildir. Yazıtlar üzerinde çalışan ilk nesil bilim adamlarından bu yana ilgili yer adı aşağıdaki şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır (kronolojik sıra ile):

FAtl: $b^1W n^1g^1 d^1A$; RAAtl: $b^1Wl n^1d^1A$; *bol...nda* 'Bol...n.' (Radloff 1895: 26-27); *bu[...]da* 'Bo[...]' (Thomsen 2002: 156); *bol.nda* 'Bol-?mı' (Melioranskiy 1899: 75); *bu...da* 'bu[.....]da' (Orkun 1936: 50); *Bol...nda* 'Bol...mı' (Malov 1951: 32 ve 42); *bo[lçu]* '...' (Tekin 1968: 236 ve 271). Tekin, kelimeyi *Bolçu* şeklinde tamamlamasına rağmen sözlükteki *Bolçu* maddesine KT K 6'yı almamıştır. *Bo[lçu]* 'Bolçu' (Ergin 1988: 29 ve 74); *Bol...nda* 'Bol...mı' (Aydarov 1971: 301); *bo[lçu]da* 'Bolçuda' (Tekin 2006: 36 ve 37); *bol...nda* 'bol...nda' (Recebov-Memmedov 1993: 75 ve 82); *Bo[lçu]* 'Bolçu' (Tekin 1995: 50-51); *bo[lçu]* 'bolçu' (Karcavbay 2003: 169 ve 177); *bwl^oçw* 'Bolcsu' (Berta 2004: 181); $b^1Wl...d^1A$ (Alyılmaz 2005: 55).

Bilindiği gibi Köl Tigin Yazıtında K 4'ten itibaren Dokuz Oğuzlarla olan mücadelelere yer verilmiştir. Burada anlatılanların paraleli BK D 29'un son cümleleriyle başlar. Tekin'in 1968 yılında yayımladığı gramerinden itibaren bu yer adının *Bolçu* şeklinde tamamlandığı ve sonraki yayınlarında da bunun devam ettirildiği görülmektedir. Tekin'den başka bazı bilim adamlarının da kelimeyi *Bolçu* şeklinde tamamlayıp 'Bolçu ırmağı' olarak anlamlandırdıkları bilinmektedir. Ancak başta Radloff olmak üzere Rus ekolü, yer adını okumamış ve genelde *bo...da* şeklinde bırakmışlardır. KT K 6'daki yer adı *Bolçu* şeklinde tamamlanırken BK D 30'da ise genellikle [*Çuş başı*] şeklinde tamamlanmaktadır. Aslında problem şuradan kaynaklanmaktadır: Dokuz Oğuzlarla, KT K 6'ya göre 5 kez; BK D 30'a göre ise 4 kez savaşılmıştır. Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşlar şöyle bir karşılaştırma ile daha iyi anlaşılabilir:

1. Savaş: KT K 4: *Toğu Balık*. BK D 30: *Toğu Balık*.
2. Savaş: KT K 5: *Koşulgak*. BK D 30: *Antargu*.
3. Savaş: KT K 6: *Bo...da* ~ *Bu...da*. BK D 30: [*Çuş başı*].
4. Savaş: KT K 6: *Çuş başı*. BK D 31: *Ezgenti Kadız*.
5. Savaş: KT K 7: *Ezgenti Kadız*. BK D: Yok.

Yukarıdaki karşılaştırmada Bilge Kağan Yazıtında bir savaşın eksik olduğu ve sıralama ile yer adlarının karıştırıldığı görülmektedir. Bilge Kağan'ın yazıtını

yazan ya da yazdırınların burada hataya düştükleri ortadadır. Bu durumda bir savaşın unutulduğu söylenebilir. Asıl problem ise KT K 6'da *Bo[ıcu]* şeklinde yapılan tamamlama ile ilgilidir. Çünkü KT D 37; BK D 28; T 35; ŞU G 1'de geçen ve genellikle Ulungur (Urungu) ırmağı ile birleştirilen *Bolçu*'nun Dokuz Oğuzların yaşadıkları yerlerle ilgisi açık değildir. Üstelik *Bolçu* yer adı Türgiş ve Üç Karluklarla yapılan savaşlar esnasında anılmıştır. Dolayısıyla *Bolçu* şeklinde bir tamamlama uygun olmamaktadır. *Bo ~ Bu* harfleriyle başlayan bu yer adının Dokuz Oğuzların yaşadığı yerlerden olan *Burgu* (~*burugu*) ile bir ve aynı olduğu düşünülebilir mi?

Metnin fotoğrafları dikkatle incelendiğinde kelime, Radloff atlasına göre *bol ~ bul* harfleriyle başlamaktadır. Ancak ilk iki harften, *-da* bulunma durum ekine kadar birkaç harflik boşluk bulunduğu bütün yayınlarda aynıdır. Ancak *r^l* ile *l^l* harflerinin sağ taraflarının düz bir çizgi olması Radloff ve sonrakilerin harfi *l^l* algılamalarında etken olabilir. Oysa Fin atlasında kelime *Bo ~ Bu* (*BW*) harfleriyle başlamaktadır. Bu durumda KT K 6'da geçen yer adının *Bolçu* şeklinde tamamlanması uygun olmamaktadır. Bu bağlamda sözü edilen yer adının Şine Usu ve Terhin Yazıtında geçen *Burgu* (~*Burugu*) olabileceği düşünülmektedir.

3. *Burgu* (~*Burugu*) Yer Adıyla İlgili Veriler

Burgu yer adının şimdiye kadar Şine Usu D 3 ile Terhin B 4'te yazıtlarında geçtiği bilinmekteydi. Ancak Ulaangom Yazıtının 1. satırında geçen *Burguluk* yer adının da *Burgu* ile bir ve aynı olduğu önerilmiştir (Barutcu Özönder 2007: 220).

ŞU D 2-3: ... *yiçä irtim burguda yätim* 'noch einmal verfolgte ich sie und traf sie am Burgu' (Ramstedt 1913: 18).

Terhin B 4: *säkiz säläjä orkun tuğla säbin tälädü karaga burgu ol yerimin subumın konar köçär bän* 'sekiz kollu Selenge, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü), Karaga, Burgu. Bu toprakların (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim' (Tekin 1983: 806 ve 810).

UG 1: *är atım bukan tägin yeti y(e)g(i)rmi yaşımta bur<g>ulukta* (2) *sülädim* 'Erlük adım Bukan tegin. On yedi yaşında Burguluk'a (2) sefer ettim' (Barutcu Özönder 2007: 221).

Yukarıdaki üç yazıtta geçen *Burgu* ya da *Burguluk* şeklinin aynı yer adı olduğu yönünde genel kanaat vardır. Özellikle Terhin B 4'te geçen yer adlarının bazıları kimi araştırmacılarca değişik şekillerde okunmuş ve yer tespiti

yapılmıştır. *Burgu*'nun yerini tespiti yardımcı olmak amacıyla Terhin B 4'te geçen yer adlarından *Karaga*'nın, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde geçen *Hara'un* ile bir ve aynı olduğu düşünülmektedir. MGT §150 ve §177: *Kara'un* (Rachewiltz 1972: 69 ve 87); *Hara'un* 'Selengge boyunda Merkitlerin memleketinde bir dağ' (Temir 1995: 247). Hatta bu yer adı BK D 37'de de geçmiştir: *Sälängä kudi yorıpan Karagan Kısılta äbin barkın anta bozdum* 'Selenge boyunca ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını dağıttım'. Bu cümledeki *Karagan Kısıl* 'Karagan Boğazı (geçidi)' ile *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki *Hara'un* aynı yer olmalıdır.

Terhin B 4'te Selenge civarındaki yer adları sayılırken *Karaga* ile *Burgu*'nun yan yana yazılması bu iki yer adının birbirine yakın olduğuna işaret sayılabilir. Bu durumda *Burgu* ve *Karaga*'nın Selenge civarında olduğu hem Terhin Yazıtı hem Bilge Kağan Yazıtı hem de *Moğolların Gizli Tarihi*'nde tanıklanmış olmaktadır.

Burgu (~*Burugu*) yer adının neresi olabileceğine dair çeşitli görüşler vardır: Clauson *yiçe* maddesinde bu yer adını *Burgu* okumakta ancak yer tespiti yapmamaktadır (EDPT 882b). Tekin ise Terhin Yazıtını incelediği makalesinde Mo. *Burugu* *gool?* ile ilişkilendirmek istemektedir (1983: 834).

Klyaştorniy ise *Burgu*'yu Kaa-kem ırmağı ile birleştirmek istemiştir (1980: 94). Klyaştorniy'in *Burgu* ile birleştirmek istediği Kaa-kem bugünkü Kızıl civarında bulunan bir ırmaştır. Eğer belirtilen ırmak bu ise o zaman *säkiz Sälängä*'den ne anlamak gerektiği problemi üzerinde tekrar düşünmek gerekecektir. Çünkü *säkiz Sälängä* ifadesi Tekin tarafından 'sekiz kollu Selenge' (Tekin 1983: 818) olarak açıklanmıştı. Selenge ile Kaa-kem arasındaki uzaklığın fazla olması ve Klyaştorniy'in bu ırmak ile neden birleştirdiğini belirtmemiş olması da düşündürücüdür. Bu bakımdan bu birleştirmenin en azından coğrafi olarak mümkün olamayacağı düşünülmektedir.

Eski Türk yazıtlarında geçen yer adları için önemli değerlendirmelerde bulunan Gömeç ise Klyaştorniy'in Kaa-kem ırmağı ile birleştirme eğilimine değindikten sonra *Burgu*'nun Orhon-Selenge bölgesinde olabileceğini tahmin ettiğini söylemektedir (1997: 25). Gömeç, yer adlarını incelediği bir makalesinde ise bu yer etrafında gelişen olaylara değinmiş ancak herhangi bir yer tespiti yapmamıştır (2001: 29).

Ulaangom Yazıtını yeniden yayımlayan Barutcu Özönder, Ulaangom 1'de geçen *Burguluk* yer adının ŞU D 3'te geçen *Burgu* ile bir ve aynı olması gerektiğini düşünmekte ancak yer tespiti yapmamaktadır (2007: 220).

4. Sonuç

KT K 6'da Dokuz Oğuzlarla yapılan 3. savaşın cereyan ettiği yerin *Bolçuda* ~ *Bulçuda* değil, *Burguda* şeklinde tamamlanması gerektiği önerilmiştir. Terhin B 4, BK D 37 ve *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki verilerden hareket ederek *Burgu*'nun Selenge veya Tula ile birleşen bir ırmak olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- ALYILMAZ, C. (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay.
- AYDAROV, G. (1971), *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Alma-ata: Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. S. (2007), Ulaangom Yazıtı Üzerine Düşünceler. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 2003* içinde, c. 2, 219-231.
- BERTA, Á. (2004), *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: JatePress.
- CLAUSON, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon.
- EDPT bk. S. G. CLAUSON.
- ERGIN, M. (1988¹²), *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- GÖMEÇ, S. (1997), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: AKM.
- _____ (2001), Kök Türkçe yazıtlarda geçen yer adları. *Türk Kültürü* XXXIX/453, 25-36.
- KARCAVBAY, S. (2003), *Orhon Muraları*. Astana.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1980), *Terhinskaya Nadpis'*. *Sovetskaya Tyurkologiya* 1980/3, 82-95.
- MALOV, S. E. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy pis'mennosti*. Moskva-Leningrad.
- MELIORANSKIY, P. M. (1899), *Pamyatnik' v' çest' Kyul' TEGINA*. St-Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk'.
- ORKUN, H. N. (1936), *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: TDK.
- RACHEWILTZ, I. de (1972), *Index to the Secret History of the Mongols*. Bloomington: Indiana University Publications.
- RADLOFF, W. (1895), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.

- RAMSTEDT, G. J. (1913), Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXX/3, 1-63.
- RECEBOV, E.-Y. MEMMEDOV (1993), *Orhon-Yenisey Abideleri*. Bakı: Yazıçı.
- TEKİN, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University Publications.
- _____ (1983), Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Bellefen* XLVI/184, 795-838.
- _____ (1995), *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
- _____ (2006²), *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- TEMİR, A. (1995³), *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: TTK.
- THOMSEN, V. (2002²), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. V. KÖKEN. Ankara: TDK.

An Attempt at Correcting a Section in the Sixth Line of the Northern Face of the Kul Tigin Inscriptions

Assist.Prof.Dr. Erhan AYDIN*

Abstract: The northern face of the Kul Tigin Inscriptions has been worn out much more than the other faces, and some parts of this face have even broken off. From the fourth line onwards, the inscriptions on this face describe the wars with the Nine-Oghuz, and a parallel version of these sentences can also be found in BK D 30.

Scholars usually complete the incomplete place name appearing in the sixth line of the inscription as *Bolçu*. This paper argues that this completion is inaccurate primarily because it does not agree with the geographical location of the Nine-Oghuz community. The paper, therefore, suggests that this place name, whose first two letters can be clearly read as *Bo* or *Bu*, is the same as *Burgu* (~*Burugu*) – a word which also appears in the Sine Usu (East 3) and the Terkhin (West 4) Inscriptions. A recently published paper also suggests that this word appears as *Burguluk* in the first line of the Ulaangom Inscriptions. *Burgu* (~*Burugu*) is most probably a river between Selenge and Tula, but there are still contradictory views as to the exact geographical location of the river.

Key Words: Burgu, place names, Kul Tigin Inscriptions, Sine Usu Inscriptions, Terkhin Inscriptions

---

*Erciyes University, Faculty of Education, Department of Turkish Education / KAYSERİ
erhana@erciyes.edu.tr

Попытка исправления в 6й строке Северного Текста Надписей Культегина и одно предложение.

Помощник Доцента доктор Эрхан Айдын*

Резюме: Северный текст надписей Культегина в отличие от других его текстов наиболее износился. В нескольких местах наблюдаются даже отрыв и облом текста. С 4й строки данного текста рассказ идет о войне с Девятью Огузами и параллель этих предложений проходит в ВК Д 30.

В данной статье подробно остановились на вероятности неверности построения схемы Болчу, указанной в 6й строке Северного текста надписей Культегина, которой в основном заканчиваются тексты, в связи с несходностью места проживания Девяти Огузов. Предложено как одинаковое с Бургу (-Буругу), в связи с тем, что в Шине Усу восток 3 и Терхин запад 4 и в опубликованном в последнее время заявлении 1й строке надписи Улаангом упоминается как Бургулук так как первые две буквы четкие и могущие читаться как Бо или Бу. Несмотря на наличие различных взглядов с местоположением Бургу (-Буругу) это скорее всего река между Селенге и Тулой.

Ключевые Слова: Бургу, названия местности, надписи Кул2тегина, надписи Шине Усу, Надписи Терхин

---

* Университет Эрджис, Педагогический Факультет Отделение Турецкого образования / КАЙСЕРИ
erhana@erciyes.edu.tr

Çankırı Fatihi Emir Karatekin'in Türbesi

Doç.Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU*

Özet: Bu makalede Çankırı'yı fetheden Emir Karatekin'in Çankırı Kalesi'ndeki Türbesi incelenmektedir. Bugüne değişerek gelebilen Türbenin orijinal hali ile ilgili restitüsyona gidilirken, Emir Karatekin'in kimliği, Türbenin yapıldığı siyasal ortam, zamanımıza kadar geçirdiği onarım ve değişiklikler, günümüze ulaşabilen bilgi ve belgeler ışığında ele alınmakta, yapının Türk Mimarlık Tarihindeki yeri irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çankırı, Emir Karatekin, Türbe

Giriş

Çankırı, iç Anadolu'nun kuzeyinde Ankara, Kırıkkale, Çorum, Kastamonu, Karabük, Bolu ile çevrelenen ilin aynı adı taşıyan merkezidir. Adını bugün ovaya yayılan şehrin sırtını yasladığı Karatekin tepesindeki antik çağda yapıldığı bilinen Gangra kalesinin isminden alan Çankırı, Arap kaynaklarında Hancere diye anılırken Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Kengiri, Kangırı olarak isimlendirilmiş, halk arasında Çangırı veya Çengiri şeklinde seslendirilmiştir. Eski çağlardan itibaren Hitit hakimiyetini, Paflogonlar idaresini, Persler, birara Pontus krallığını yaşayan, Galatlardan sonra Roma'nın hakim olduğu bu bölgede Germanikopolis de denen şehir Bizans döneminde "Pilaimenes Leması" adıyla bilinen idari bir yönetim birimi içinde idi (Strabon 1987: 41; Yalman 1935: 44; Gökoğlu 1952: 12; Şahin 1993: 217).

Birkaç defa Emevi akınlarına hedef olan, kaleden dolayı alınamayan Çankırı'nın Müslüman dünyasına hediyesi, Türk akınlarıyla gerçekleşmiş, Malazgirt'ten sonra 1074'te Türklerin eline geçen şehir (Gökmen 1995: 7), aslında Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın emirlerinden olduğu anlaşılan Karatekin tarafından fethedilmiştir. Daha Bizans Devrinde az meskun bulunan bu havalinin yerli halkının, ilk istila önünde yerlerini terk ederek batıya doğru çekilmiş olmaları, Anadolu'da ilk Türkmenlere yurt ve otlak vazifesi gören Çankırı'nın yoğun bir şekilde Türkleşmesinin sebeplerinden olmuştur (Turan 1993: 355).

Fethi takip eden yıllarda Danişmendli idaresinde kalan şehir, 1101'de haçlı sadırısına uğramış ama zaptedilememiştir. Emir Danişmend Gazi'nin ölü-

---

*Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi / ANKARA
alevkuru@gazi.edu.tr

münden sonra, 1135 yılında Bizanslılar tarafından ele geçirilen Çankırı, kısa zaman sonra yeniden Danişmendliler tarafından geri alınmıştır. Daha sonra Selçuklu idaresine giren şehir, en parlak dönemini I. Alaaddin Keykubad (1220-1237) zamanında yaşamış, Keykubad'ın lalası Cemaleddin Ferruh'un valiliğinde çeşitli sosyal kurumlara kavuşmuştur (Gökmen 1995: 10). Aslında kuzey Anadolu bölgesinin fethinde önemli katkıları olan Çobanoğlu sülalesi, Selçuklu zamanında Kastamonu-Çankırı bölgesinin hakim unsuru olmuş, Çobanoğlu sülalesinin lideri Emir Hüsameddin Çoban Bey, Emir Karatekin'in soyundanmış gibi kabul edilmiştir (Yücel 1991: 36).

Selçuklu sonrasında Candaroğlu Beyliği devrini yaşayan Çankırı, I. Bayezid (1389-1402) devrinde 1392 yılında, bazı kaynaklara göre de I. Murad (1360-1389) devrinden itibaren Osmanlı devletinin sınırlarına dahil olmuştur (Şahin 1993: 216).

Osmanlı yönetiminde Anadolu Eyaletine bağlı bir sancak merkezi olarak doğuyu Sinop ile Karadenize, Bursa ile batıya bağlayan yolların kesişme noktasındaki Çankırı, ordunun doğu seferlerinin menzil yeri olarak da askeri ve iktisadi yönden önemini uzun yıllar koruyacaktır (Yücel 1990: 12).

XVII. yüzyıldan itibaren ticaret yollarındaki değişiklik, Çankırı'nın küçülmesine sebep olmuş, 1782'de kısa bir süre için Çapanoğullarının nüfuzuna giren Çankırı (Mert 1980: 74), Kurtuluş Savaşı'nda mühimmat ve personel nakli için güvenilir üs konumuyla etkili rol oynamıştır. Kütahya ve Kastamonu merkezlerine bağlı olarak yönetilen Çankırı, XIX.yy başlarında Kastamonu, Viranşehir, Çorum sancakları ile beraber Ankara'da kurulan müşirliğe bağlanmış, 1846 vilayetler sisteminde tekrar Kastamonu'ya bağlı bir sancak merkezi olmuş (Gökmen 1995: 13), Cumhuriyet Devrinde ise aynı adı taşıyan vilayetin merkezi haline gelmiştir.

Mimari Anlatım

Konumuz olan Emir Karatekin'e ait Türbe, Çankırı'nın batısını çeviren üç tarafı meyilli ve sarp küçük bir dağ üzerindedir. Romalılar tarafından yapıldığı, daha sonra buraya yerleşenler tarafından kullanıldığı belirtilen kaleye (Gökoğlu 1952: 179-180), tepenin yamaçlarındaki eski ve yeni mezarların arasından geçen asfalt yoldan kıvrılarak çıkılmaktadır. Arada izleri farkedilen sur duvarlarına ait birtakım kalıntıların dışında, ağaçlandırılarak bir mesire yeri haline getirilmiş alan içerisinde, Çankırlıların aynı zamanda önemli ziyaret yerlerinden biri olan Emir Karatekin'in Türbesi bulunmaktadır. Pek de düzgün olmayan kare şeklinde bir plana sahip, üzeri kiremit kaplı kırma ahşap çatı ile örtülü binanın sıvalı ve petrol yeşiline boyalı duvar yüzeyleri, çok

yakın zamanın izlerini taşımaktadır (Çizim). Etrafı beton bir kaldırımla çevrelenen Türbenin duvarları, zeminden yaklaşık 1, 50 m. yüksekliğinde, taş gibi derzlenmiş beton bir kılıf içine alınmıştır.

Adeta yenilenen Türbenin kuzey duvarının doğu tarafında, beton kılıfın üstünde kendini gösteren basık kemerli bir niş bulunmaktadır (Fotoğraf: 1). Yapının doğu duvarının üstünde küçük kare şeklinde, güney duvarının ortasında ise enine dikdörtgen şeklinde yine küçük birer pencere yer almaktadır. Bugün giriş kapısına sahip olan Türbenin batı cephesi, ortada bir payanda ile ayrılmış iki bölüm halindedir. Üstte, dışa taşma yapan cephenin kuzey-batı tarafında, Türbenin Karatekin'e ait olduğu yazılı yeni yerleştirilmiş mermer bir kitabenin altında, sonradan açıldığı belli olan yuvarlak kemerli niş içersinde, basık kemerli kapı açıklığı yer almaktadır. Kapının demir kanatları da yenidir. Aynı cephenin güney-batı tarafındaki bölüm, çift yuvarlak kemerli nişe sahiptir. Duvarın üstünde, orta akstan biraz güneye kaçmış küçük dikdörtgen şeklinde bir pencere vardır (Fotoğraf: 2-4). Türbeye girdikten sonra hemen kuzey-batı köşede bir sarnıç yer almaktadır (Fotoğraf: 5). Zemin ve tavanında ahşap kullanılan Türbede, sıvanarak beyaza boyanmış duvarlar da, zeminden yaklaşık 1, 00 m. yüksekliğe kadar ahşap ile kaplanmıştır. Tamirler sırasında bozulmakla birlikte yine de yuvarlak sayılabilecek çift kemerin meydana getirdiği nişler, yapının dört duvarında da görülmektedir (Fotoğraf: 6). Yalnız batı duvarında, kapının hemen kuzey tarafındaki kısımda, sonradan açılmış olabileceğini düşündüğümüz küçük bir niş bulunmaktadır. Kuzey duvarın çift kemerinin meydana getirdiği alanda geniş bir niş yer alırken, duvarın doğu tarafında, dışta gördüğümüz basık kemerli nişin sıva ve boyaların altından izi farkedilmektedir. Emir Karatekin, eşi ve çocuklarına ait olduğu söylenen dört sanduka, köşelere yakın yerleştirilmiştir (Orak 1946: 829).

Restitüsyon

Geçirdiği tamirler neticesinde günümüze oldukça değişerek geldiği anlaşılan Türbenin aslı halini bütünüyle keşfedebilmek zor ise de, yine de bulabildiğimiz ipuçlarına dayanarak, yapının orijinal durumu ile ilgili fikir yürütebiliyoruz. Bunda, Türbede gözlemlediklerimizin dışında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki bilgiler, yapı ile ilgili dosyada yer alan eski fotoğraflar, çıkış noktamız olmaktadır. Bu fotoğraflardan birkaçı, ağaçsız, çıplak bir tepede yer alan Karatekin Türbesine aittir. Yapının şu an bulunduğu tepedeki ağaçların durumu dikkate alındığında, fotoğrafların, 20.yy'ın ilk yarısında çekilmiş olabileceği kanaatini taşımaktayız. Bu fotoğraflardan Türbenin duvarlarında moloz taş ve tuğla kullanıldığı anlaşılmakta ve yer yer sıva izleri görülmektedir. Ayrıca Türbenin batı cephesinin ters U şeklindeki çerçevelerle dikdörtgen

iki bölüme ayrıldığı, her bir bölümün de teğet kemerli iki nişe sahip olduğu ve kuzey –batıdaki nişin içerisine sonradan açıldığı belli olan ahşap kanatlı bir kapı yerleştirildiği farkedilmektedir. Ayrıca, yine bu fotoğraflarda, Türbenin kuzey, güney ve doğu duvarlarında, aralarda tuğla ile birlikte moloz taşlara, batı cephesinde ise düzgün bir tuğla işçiliğe sahip olduğu dikkatimizi çekmektedir (Fotoğraf: 7, 8, 9).

18.01.01./15 dosya no.da yer alan vakıf eski eser fişinde, 1900-1923 yılları arasında Çankırının ilk valisi Nuri Bey tarafından onartılan türbenin, bu onarım sırasında büyük değişikliğe uğrayarak tuğla ve moloz taş karışımı beden duvarlarının, kalın bir sıva tabakasıyla kapatılarak orijinal görünümünü kaybettiği belirtilmekte ise de, Çankırı Valiliğinin kayıtlarında ilk vali olarak Hilmi Bey'in adı geçmekte, yine Çankırı'da valilik yapmış olan Nuri Bey'in ise 1926-27 yılları arasında, burada görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki kayıtlarda, 1980'lerde tüm cephesinin sıvandıği yazılan türbenin, ziyaret yeri olarak kullanıldığı, ancak harap durumdaki yapının orijinal durumunun ortaya çıkarılması ve onarılması gerektiği, Vakıflar Genel Müdürlüğünün 18.01.01./21 dosya no.daki vakıf eser fişinde ifade edilmektedir. Ön araştırma sırasında yapının batı cephesinde kemerlerle sınırlanan nişlerde badana ve sıvanın kaldırılarak altta balıksırtı şeklinde tuğla işçiliği olduğunun görüldüğü, fotoğraflarla da belgelenmiştir. Bu arada 18.01.01./21 dosya no.daki 12.10.1989 tarihli raporda, diğer cephelerin moloz taş olduğunun sanıldığı yazılarak, Türbede derin sıva çatlakları görüldüğü, tuğla ve harçta erimeler olduğu, içte boya ve badana ihtiyacı bulunduğu, ancak sağlıklı bir onarım yapılması için sıvanın tamamen kaldırılarak duvar örgüsünün tedkik edilmesi ve ondan sonra gerekli kararın alınarak o doğrultuda onarımın yapılmasının uygun olacağı belirtilmiştir (Fotoğraf: 10). Bütün bu yazılanlara rağmen geçen süre içerisinde boya-badana dışında bunların hiçbirinin yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Aslında sağlıklı bir restitüsyon için boya ve sıva tabakalarının duvarlardan kaldırılmasına ve özellikle Türbenin alt katının olup-olmadığının anlaşılabilmesi için sondaja ihtiyaç duyulmasının dışında, yine de yukarıda sözü edilenler ve yerinde gözlemlerimizle, yapınının aslı hali ile ilgili önemli bulgular edinilmektedir. Osmanlı Devrinde de önemli tamirler geçirmiş olma ihtimaline karşılık Vakıflar genel Müdürlüğü'ndeki belgeler, yapının 20. yy.'da, özellikle de Cumhuriyet dönemindeki hikayesini kapsamaktadır.

Aynı zamanda bir deprem bölgesi olan Çankırı, bu yüzyılda 1902, 1938, 1944 yıllarında, binalarda tahribata yol açan güçlü depremlere sahne olmuş, bunlardan Emir Karatekin Türbesi de nasibini almıştır (Başbakanlık Cum. Arşivi Daire

Başk. 3.6.1938, Dos. 99889, Fon. 3.10.0.0., Yer, 119841.11; 1.2.1944, Dos.998296, Fon.30.10.00, Yer, 120.849.16). 1902 depreminde zarar görmüş olabileceğini düşündüğümüz türbe, ülkenin savaş şartları dikkate alındığında büyük bir ihtimalle Cumhuriyetin ilk yıllarında, yukarıda belirtildiği gibi vali Nuri Bey tarafından değişikliğe uğrayacak şekilde tamir edilmiştir (Tekin 1990: 139-140). Bu onarım sırasında yıkılmış olan batı duvarının moloz taşla inşa edilmiş olduğu (Altıntaş 1991: 142) belirtilmekle birlikte, yapının, aslında tuğla örgülü diğer duvarlarının da adeta yeniden ele alındığı izlenimini taşımaktadır. Yine arşiv fotoğraflarında gördüğümüz kadarı ile türbenin güney-doğu ve kuzey-batı köşelerinde başka bir yapı veya yapılar ile ilgili duvar kalıntıları, türbenin kuzeyde olduğunu düşündüğümüz asıl kapısının kapatılarak neden batı cephesinin kuzey tarafındaki nişe açıldığını cevaplamaktadır. Tuncer (1986: 138), Türbenin asıl kapısının, bugün yapının kuzey duvarının doğu kenarına yakın açılan nişin yerinde olabileceğini, Ilıcalı (1999: 78-79) ise bu yere çok yakın bir sandukanın olmasının burada kapı olma ihtimalini azalttığını belirtmektedir. Planda görüldüğü üzere, buradaki nişin duvar kalınlığı içindeki durumu, kapı için uygun görülmemektedir. Sıva tabakaları arasında iç mekana da yansıyan bu nişin izi, zamanla Türbenin etrafında oluştuğunu düşündüğümüz binalar da dikkate alındığında, buranın bir zamanlar kapı olarak kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Aslında türbenin kuzey duvarının ortasında, çift kemerin sınırladığı derin nişin bulunduğu yer, kapı için uygun görünmektedir (Fotoğraf: 11). Zaten eski bir fotoğrafta, kuzey cephede, yandaki teğet kemerli nişin yanısıra ortada daha yüksek bir başka kemerli niş görülmektedir ki bu asıl kapı açıklığının bulunduğu yeri işaret etmenin yanı sıra, Türbenin batı duvarı dışındaki duvarlarının da kemerli nişlerle hareketlendirilmiş olabileceğinin ipuçlarını da vermektedir (Fotoğraf: 9). Emir Karatekin Türbesi ile gerek form, gerekse malzeme bakımından aralarında büyük benzerlik kurduğumuz Meraga Kümbet-i Surh (1147-48) ve Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti'nde de (XII.yy.'ın sonları), kapılar, cephelelerinin ortalarında yer almaktadır (Tuncer 1986: 41) (Fotoğraf: 13).

Orijinalinde tuğla işçiliğini gösterdiğinin ipuçlarını veren Emir Karatekin Türbesi'nin batı cephesi, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki bu onarımda, harap haldeki diğer duvarlarla birlikte moloz taş kullanılarak ve adeta yenilenerek tamir edilmiş, sıvanmış ve boyanmıştır. Aslında orijinal girişin bulunduğu kuzey cephenin dışında diğer duvarların üstündeki mazgal şeklindeki pencerele de, bu tamirler sırasında değişikliğe uğramıştır. Yapı, büyük bir ihtimalle 1938 ve 1944 (Orak 1946: 829) depremlerinde de zarar görmüş, günümüze kadar her restorasyonu aslı haline uygunluk yerine, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki onarımı sırasında uğradığı değişikliği tekrarlamakla kalmıştır. Bu tamirler neticesinde yapının sıva ve boya tabakaları altında kalan teğet kemerleri,

garip yuvarlak kemerlere dönüşmüş, yapının en gösterişli cephesi olan batı duvarındaki teğet kemerli iki nişten kuzeydeki tamamen yok olmuş, türbenin içinde her bir duvarında gördüğümüz nişleri sınırlayan aslında teğet şeklinde olduğunu tahmin ettiğimiz kemerler yuvarlak denilebilecek hale dönüşmüştür. Şu andaki bilgilerimize dayanarak Emir Karatekin Türbesini tek katlı kabul etmenin dışında, yine Vali Nuri Bey'in yaptırdığı onarım sırasında, kiremit kaplı eğimli ahşap çatı ile değiştiğini düşündüğümüz Türbenin örtü sistemi, bir problem olarak karşımızdadır.

Üzerinde tarih kitabesi olmayan bu türbede yattığı söylenen Emir Karatekin, 1071 Malazgirt Meydan Savaşı'ndan sonra, Selçuklu ailesinden Kutalmışoğlu Süleyman Bey başkanlığında birçok Türkmen beyi ile birlikte bazı müstahkem kaleleri alarak, Anadolu'nun Türk Yurdu olmasını sağlayanlardandır (Kafalı 2002: 182). Karatekin, Danişmend-name'de ve Anna Komnena'da da Çankırı, Kastamonu ve Sinop fatihi olarak anılmaktadır (Turan 1993: 67).

Anna Comnena'nın Sinop'u fetheden kişi olarak bahsettiği Charatiles adlı emirin, Türkçe Kara Tigin olduğu kabul edilir (Sümer 1999: 722). Danişmend-name'ye göre, Hz.Peygamberin bir işareti ile Anadolu'nun fethine görevlendirilen Danişmend Gazi ve Artuk'un arkadaşları arasında Karatekin de vardır (Turan 1993: 86, 123). Bu eserde Kara Tigin (Tekin) için Battal Gazi zamanından sonra Çankırı yakınlarındaki Tamasun köyüne yerleşen Müslüman tacir Sa'id'in oğlu, El Tigin'in kardeşi, Çankırı fatihlerinden olduğu, Meryem Hatun ile evlendiği ve türbesinin Çankırı kalesinde bulunduğu yazılıdır (Demir 2002: 122-127, 220), (Yinanç 1944: 126, 133).

Danişmend-name'de, Emir Karatekin'in Danişmend Gaziye bağlı olduğu bildirilmekle birlikte, Bizans kaynakları ve bazı kaynaklarda, onun, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'a bağlı olduğuna işaret edilmektedir (Yücel vd. 1990: 64-78). Karatekin'in haçlılarla yaptığı savaşlardan birinde öldüğü zannedilmektedir¹ (Ayhan 1998: 100-104).

1106 yılında ölmüş olabileceği düşünülen Karatekin'e ait türbenin bulunduğu Çankırı Kalesi, Roma Devrinden itibaren iskan edilmiş (Gökoğlu 1952: 179-180), bu durum, Türklerin Çankırı'yı ele geçirdikleri, Danişmendli ve Selçuklu dönemlerinde daha çok askeri ve dini özellikli binalar ile devam etmiştir. XVI.yy.da ticaret yollarındaki değişiklikten en fazla etkilenen şehirlere biri olan Çankırı için H.Dernschwam, kalenin harap durumundan bahsetse de (Şahin 1993: 217), daha uzun yıllar buradaki iskan varlığını sürdürecektir. Çankırı Mahalleleri içinde Kale Mahallesi olarak ayrıca bir mahalle adı geçmemekle birlikte, bazı belgelerde "kale sakini" ya da "kale sakinlerinden" şeklinde ifadeler bulunması, kalede yaşayanların bir mahalle oluşturacak kalabalıkta

olmasalar da, kalenin hemen dibinde bulunan şehrin kaleye çok yakın veya kale eteklerindeki ev sakinlerinin varlığını düşündürmektedir (Elibol 1995: 41).

Katip Çelebi, XVII.yy. da binbir zorlukla çıkılan kalede nice evler, mahalleler ve cami olduğunu, kalede dizdar ve görevlilerin bulunduğunu belirterek, kaledekilerin suyu kasabadan aldıklarını, kale içinde demir kapılı büyük bir su sarnıcının bulunduğunu, böylece kale kuşatılsa da su sıkıntısı çekilmeyeceğini ifade etmektedir (Yurt Ansiklopedisi 1982: 1958-59). Evliya Çelebi'nin bahsettiği caminin adı, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü'ndeki bazı belgelerde Kangırı Kalesinde Sultan Selim Han Vakfından Sultan Selim Camii olarak geçmektedir (BOA Cevdet Tasnifi Evkaf Defteri, CI, İstanbul, 1994 Sıra no: 3949 Tarih: 25 Z 1142/1730; BOA Cevdet Tasnifi Evkaf Defteri, CII, İstanbul, 1994, Sıra no 16379, Tarih: Ş 1216 /1801-1802). Adıgeçen belgelerden, XIX.yy'da da varlığını sürdürdüğü öğrenilen kale içindeki bu caminin, eski bir fotoğrafta XX.yy'a sadece minaresinin gelebildiği görülmekte, onun da yüzyılın ilk yarısındaki depremlerde yıkıldığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf: 12).

XVII.yy.'da belki doğu seferlerinin menzillerinden biri olarak, belki de eşkıya ayaklanmalarına karşı hala önemini koruduğunu anladığımız Çankırı Kalesi, Rumeli Kazaskeri Murat Molla'nın Beytülmal katipliğinde bulunmuş ve Bepazarı ile diğer bazı şehirlerde kadılık yapmış olan Şamdancıoğlu Süleyman Efendi'nin Tarihinde de tasvir edilmektedir. Eserinde Danışmendliler hakkında bilgi verirken "Badehu Kangırı üzerine varıp fethedip Karatekin nam kimseyi emir nesb eyledi ki hala emirin kabri üzerinde alî bir kubbe mevcuttur." diyerek, 1773 yılı Çankırı'sını anlatan Şamdancıoğlu, Karatekin'in Türbesinde bir kubbenin varlığından bahsetmektedir. Bu bilgiyi, 176 sene sonra, 1941 yılında yazdığı kitabında aktaran yazar, türbe için "O vakte kadar olan kubbe bugün yoksa da adı bir çatısı var ve kiremit örtülüdür ve tamire muhtaçtır" demektedir (Üçok 2002: 138).

Buradan, Karatekin Türbesi'nin XVIII.yy.da kubbe ile örtülü olmasıyla ilgili önemli bir bilgiye ulaşmaktayız. Böylece bu kubbenin XIX.yy.da bilinmeyen bir sebep ile ya da 1902 yılında vuku bulan şiddetli depremde çökmüş olabileceği düşünülmektedir. Yine Emir Karatekin Türbesi'nin batı duvarının tuğla malzemesi dikkate alındığında, yapının örtü sisteminin tuğla olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Çankırı ve Sinop fatihî Emir Karatekin'in haçlı seferleri sırasındaki ölümü, onun, fethettiği Çankırı Kalesi'ne gömülmesi, türbesinin inşası, geçen zamanla destanlaşan adı ve Anadolu'yu fetheden ruhun Emir Karatekin Türbesini adeta dini bir ziyaretgaha dönüştürmüş olmasını akla yakın kılmaktadır

(Hacı Şeyhoğlu Hasan 1932: 107-109). Bu türbenin ve etrafında şekillenen türbedara ait mesken vs. gibi mekanların, Bektaşî tarikat ehilleri uhdesinde olabileceği fikrini vermektedir.

Anadolu'da Balım Sultan (öl. 1516) ile teşkilatlanan, daha sonra yayılan Bektaşîliğin, zaman zaman devlet nezdinde de himaye ve ilgi gördüğü, Yeniçeri Ocağı'nın da manen Bektaşîliğe bağlandığı bilinen bir husustur (Köprülü 1991: 48-59). Bunun ne zaman meydana geldiği ihtilafli olsa da, bu durumun Sultan Murad devrinde başlamış olabileceği ifade edilmektedir (Eröz 1990: 75). Bektaşîler ile Yeniçeriler arasındaki bağ dikkate alındığında, Bektaşîliğin 1590 tarihlerinden 1826 yılında ortadan kaldırıldıkları zaman zarfında, gerek İstanbul'da ve gerek vilayetlerdeki yeniçeri kışalarında, daimî bir Bektaşî şeyhi bulunur olması, özellikle şehirleri, kaleleri fetheden erenlerin, Türk iç kalelerinin dahilinde veya civarında mevcut bulunan türbelerinin yakınlarında, yeniçerilerle ilgili eski Bektaşî kurumlarından arta kalma eserler olmasını muhtemel hale getirmektedir (Hasluck 1998: 141-151). Bununla birlikte XIX.yy. başlarında, Çankırı Kalesinde güvenlik maksadıyla kale neferatıyla beraber Üsküdar Ocağı süvarilerinin bulunması (Elibol 1995: 41), ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde 18 00 01/19 no.lu dosyada yer alan şahsiyet kayıt örneğinde "Kenkırı Kal'asından medfun Şeyh Kara Bey'in Türbe-i Şerifi Vakfı" na, H.1253 / M. 1837-38 tarihinde Nakşibendiye Tarikatından türbedar atanması ile ilgili kayıt, Emir Karatekin Türbesi'nin yakınlarında bir de tekkenin varlığını düşünmemize dayanak olmaktadır. Halkın Evliya olarak kabul ettiği, Osmanlı Devrinde Şeyh de denilen Emir Karatekin'e ait türbenin yakınında fotoğraflarda gördüğümüz, günümüze gelemeyen duvar kalıntıları, önceleri Bektaşî Tarikatına bağlı türbedarların meskenleri ile ilgili olabilir kanaatindeyiz.

II. Mahmut dönemi'nde 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılması ile başlayan süreçte, bütün Bektaşî Tekkeleri, Nakşibendiye şeyhlerine teslim edilmiş, Antalya Abdal Musa Dergahı'nda olduğu gibi (Şener 2002: 155-163) Emir Karatekin Türbesi'ne de Nakşibendiyeden türbedar atanması gerçekleşmiştir. Emir Karatekin'in Bektaşîlik ile ilgisi ise O'na ve Türbesine sahip çıkanlar ile sınırlıdır.

1830 yılına kadar işlevini sürdüren Çankırı Kalesi, yeniçeri ocağının kaldırılması ile sürekli tahribata uğramış ise de, 1847 yılına kadar yine de kalabalık bir mahalle iken, meydana gelen kolera salgını sonucu halk kaleyi terk ederek düzlüğe inmiştir. 1893'de ise kale artık harap vaziyettedir (Ayhan 1998: 105; Ainsworth 1842: 110). Bu durum, XIX.yy. sonlarında salnamelerde "Gayet harap olan kale derununda mazame-i kiram-ı evliyadan Şeyh Karatekin medfundur." sözü ile de doğrulanmaktadır (Türkoğlu 1999: 40).

Kale gibi Emir Karatekin'e ait bu Türbe de bakımsız kalmış iken, 1902 dep-remi, bu yapının büyük ölçüde tahrip olmasına, kubbesinin ve duvarlarının zarar görmesine sebep olmuştur kanaatini taşımaktayız.

Tarihlendirme ve Değerlendirme

Emir Karatekin'in 1106 yılında haçlı seferleri sırasında ölmüş olduğunun belir-tilmesi, Çankırı Kalesi'ndeki kitabesi olmayan türbenin hemen yapılmış olabile-ceği fikrinden bizi uzaklaştırmaktadır. Haçlı seferlerinin varlığı, Emir Gazi'nin ölümünden sonra, 1135 yılında Çankırı'nın yeniden Bizans'ın eline geçmesi, kısa zaman sonra şehrin tekrar Danişmendliler tarafından geri alınması dikkate alındığında, Türbenin en erken XII.yy'ın ikinci çeyreğinde yapılabileceği fikrini vermektedir. Zaten moloz taş ve tuğla duvarlara sahip, kare şeklinde, üzeri bir zamanlar kubbe ile örtülü, tek katlı Emir Karatekin Türbesi de, kullanılan mal-zeme ve form bakımından da, Anadolu'da Türk mezar yapılarının en eski ör-neklerini vermiş olan Danişmendli (1085-1178) Türbelerinin özelliklerini hatırlatmaktadır (Tuncer 1986: 284). Bunlardan tuğla, moloz taş, kesme taş duvarlı, kiremit kaplı, ahşap çatı ile örtülü, kareye yakın dikdörtgen planlı tek katlı olan Niksar, Melik Ahmed Danişmend Gazi Kümbeti (XII. yy'ın birinci çeyreğinde ilk yapımı gerçekleşen kümbetin, XV. yy ortalarında Osmanlı Devrinde yenilendiği düşünölmektedir) (Çal 1989: 26, 30), duvarlarında yine tuğla ve moloz taş kullanılan, kare planlı, üst kat yıkılmış, sadece alt katı gelmiş, kapısı güney doğu köşeden açılmış, tromplu basık bir kubbe ile örtülü Niksar Sungur Bey Türbesi (XII.yy ortaları veya ikinci yarısına ait olduğü kabul edilmektedir) (Solmaz, 2001: 318-319), (Önkal 1996: 235-237), alçak taş kaide üzerinde yükselen tuğla kübik gövdesi içte tromplarla geçilen kubbe ve dışta külah ile örtülü, iki katlı, cephelerinde sivri kemerli sathi panoları ile Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti (XII.yy ın sonları) (Önkal 1996: 231-234), yine tuğla ile taşın birarada kullanıldığı, bu defa sekizgen gövdesi içte tromplu kubbe, dıştan piramidal külah ile örtülü iki katlı Niksar Kırkkızlar Kümbeti (XIII.yyın ilk çeyreği), (Önkal 1996: 79-83) (Solmaz, 2001: 323-326) akla ilk gelenlerdir. Bu türbelerin duvar örgülerinde, Karatekin'de olduğü gibi moloz taşın yanı sıra, tuğlaya da yer verilmiş olmasında Danişmendlilerin, Büyük Selçuklu ve Azerbaycan bölgeleri ile ilişkilerinin ve buradan gelen ustaların etkilerini aramak gerekmektedir (Tuncer 1986: 277-278).

Ayrıca Emir Karatekin Türbesi gibi Niksar Danişmend Melik Gazi Kümbeti, Niksar Sungurbey Türbesi (XII. yy. ortaları) ve Kayseri - Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti (XII. yy. sonları), Danişmendli dönemine ait kare planlı yapılardır (İlıcılı 1999: 165).

Samanoğullarına ait (874-999) Emir İsmail'in Türbesi (X.yy.) hariç tutulursa, Türk Mimarisinde kare planlı türbelerin erken tarihli örnekleri, Karahanlı döneminde (840-1212) karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Tim Arap Ata Türbesi (978) ve Ayşe Bibi Türbesi'nin (XII. yy başları) kare gövdeleri, içte ve dışta kubbe ile örtülürken, Balaci Hatun Kümbeti'nde (XII. yy. başları) gövde içte kubbe, dışta yıldız bir kasnağı izleyen yıldız piramit, Şeyh Fazıl Kümbeti'nde ise (XII. yy.) gövde, sekizgen kasnak üzerindeki sivri kubbeye sahip olarak görülmektedir. Tuğla malzemeye yer verilen Karahanlı ve Büyük Selçuklu (1040-1157) mezar yapılarının, Anadolu Selçuklu, bu arada Danişmendli Türbelerini, hem plan hem de süsleme bakımından etkilediği bilinmektedir (Tuncer 1986: 13-16) (İlıcılı 1999: 166).

Anadolu Türk Mimarisinde asıl malzeme taş olmakla birlikte, özellikle erken devir eserlerinde taşın yanısıra fazla olmamakla beraber tuğlaya da yer verilmişken, Beylikler ve Osmanlı döneminde bu durum azalmaktadır (Tuncer 2000: 348). Danişmendlilere ait Niksar Danişmend Gazi ve Niksar Sungur Bey Türbelerinde tuğla ve moloz taş, Amasya Halifet Gazi Kümbeti (1228), (Önkal 1996: 59-64) ve Niksar Doğanşah Alp Türbesi (XII.yy'ın ikinci yarısı), Niksar Kulak Türbesi (XII.yy.ın 3. çeyreği) (Çal 1989: 33, 43) ile Niksar Hacı Çıkrık Türbesi'nde (1182-83) (Önkal 1996: 409-411) sadece moloz taş, Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Türbesi ve Aksaray Bekar köyü Bekar Sultan Kümbeti'nde (XIII.yy ikinci yarısı) (Tuncer 2000: 245) ise, Emir Karatekin Türbesinin orjinalinde olduğu gibi tuğla kullanılmıştır.

Kare gövdeli mezar yapıları, sekizgen planlılardan sonra Anadolu Selçuklu Mimarisinde önemli bir yer işgal etmekte ise de (Önkal 1996: 231-305) bu plandaki türbelerin en erken tarihliyelerinin Danişmendlilere ait olduğu farkedilmektedir.

Emir Karatekin Türbesi, bugünkü hali ile oturtmaliksız ve tek katlı olarak görülmektedir. Bu durum, erken tarihli türbeler için yadırganmaz. Oturtmaliksız kümbetlerin de ilk örneği yine bir Danişmendli mezar yapısı olan Kulak Kümbeti'dir (1182-1183). XIII.yy ikinci yarısında oturtmalıklı mezar yapıları özellikle yoğunluk kazanırken, oturtmaliksız olanların seyrekleştiği belirtilmektedir. Aynı şekilde, erken dönemde tek katlı mezar yapıları çoğunlukta iken, sonraları iki katlıların sayılarında artış görülmektedir (Tuncer 1986: 285, 289).

Kare planlı Emir Karatekin Türbesi'nde, günümüzde kuzey, güney, doğu duvarlarında moloz taş kullanılmasına karşılık, batı cephesinin siva ve boya tabakaları arkasında kalan düzgün bir tuğla işçiliğinin varlığına dikkat çekmiştik. İki bölümden meydana gelen gelen cephede, dikdörtgen şeklindeki her bir bölümün kenarsularla çevrelenmiş, az derin nişlerinde çift teğet ke-

merli alanları, tuğların balık sırtı Şeklinde yerleştirildiği dekoratif tuğla düzenlemelerine sahiptir.

Büyük Selçuklu devrine ait Meraga Kümbet-i Surh (1147-1148), kare gövde üzerinde sekizgen kasnağa oturan piramit külahı, her cephede dikdörtgen az derin niŐlerin içinde teğet kemerli ikinci niŐlerin varlığı ve (Tuncer 1986: 40-41) Danişmendlilere ait Kayseri Pazarören Melik Gazi Kümbetinde (XII.yy. sonları) yüzeyler ortadaki geniş yanlardaki dar dikdörtgen nişler içersinde teğet kemerli ikinci nişlerle ve tuğla süslemeleri ile benzer özellikler göstermektedir (Tuncer 1986: 155-159). Az derin dikdörtgen nişler içersinde teğet kemerli ikinci bir nişin varlığı, Türk Mezar Mimarisine, Büyük Selçuklu devrine ait sekizgen bir yapı olan Karagan'da Doğudaki Kümbet (1067-1068) ile baŐlamakta (Aslanapa 1990: 67), Anadolu Selçuklularında ise kemer biçimleri zaman zaman farklılık göstermekle birlikte hemen her dönemde karşımıza çıkabilmektedir. Yine bir Danişmendli eseri olan Niksar Kırkkızlar Kümbeti, tuğlardan sekizgen gövdesinde az derin dikdörtgen nişler içinde yer alan teğet kemerli kapı ve pencere alınlıklarına sahiptir (XIII.yy.'ın ilk çeyreği) (Önkal 1996: 79-83).

Emir Karatekin Türbesi'nde sadece batı duvarının tuğla süslemelere sahip olması, diğer duvarların sağır tutulması, kapının genelde beklediğimiz gibi gösterişli olan cephede değil de sade bir Şekilde kuzey duvarın doğu kenarına yakın yerden basit bir açıklık olarak yer alması, yapının etrafında Şekillenen diğer yapıların varlığı, sokak, avluya bakış ile ilgili karŐılaŐmadıđımız bir durum değildir. Mesela aynı sebeplerden Kayseri'deki Alaca Kümbet'in (XIV.yy. sonları, XV.yy. başları) kapısı da, sade bir Şekilde kuzey cephenin doğusuna kaydırılırken, batı cephesi ise pencereleri ile daha gösterişli olarak ele alınmıştır (Kuru 1999: 183-188). Fakat orjinalinde bütün duvarlarında, tıpkı Meraga Kümbet-i Surh ve Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti'nde olduğu gibi tuğla malzemenin kullanıldığını düşünöğümüz Emir Karatekin Türbesi'nin batı cephesi gibi diğer duvarlarında da çift teğet kemerli nişlere sahiptir ve yapının asıl kapısı da daha önce belirttiğimiz üzere kuzey cephesinin ortasında yer almaktaydı.

Orta çağda askeri üs olmanın dışında Çankırı, aynı zamanda bir kale Őehirdir. Ayrıca Emir Karatekin'in Çankırı ve Sinop gibi önemli stratejik bölgeleri fethetmiŐ olması, haçlılar ile mücadelesi ile dolu hayatı, onun 1106 yılında ölümünden sonra halk arasında destanlaŐmasına, evliya niteliği kazanmasına yol açmıŐtır. Emir Karatekin Türbesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, ölümünden hemen sonra yapılmasa da aralarında büyük ölçüde benzerlikler kurduğumuz Meraga Kümbet-i Surh (1147-1148) ile Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti (XII.yy. sonları) dikkate alınarak XII.yy.'ın ikinci yarısında

yapılabileceği kanaatini taşımaktayız. Orijinal olmadığını belirttiğimiz kiremit kaplı, eğimli ahşap çatısının yerinde ideal bir restitüsyon teklifinde bulunacak olursak, Meraga Kümbet-i Surh, Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti, Konya Hoca Fakih Türbesi (1221-1222) (Önkal 1996: 240-243) gibi çağdaş kare gövdeli mezar yapılarında görüldüğü üzere, köşelere yerleştirilen prizmatik üçgenlerle sekizgen kasnak üzerine oturan piramidal külaha, içte ise tromplarla geçişin sağlandığı kubbeye sahip olabileceği de gözardı edilmemelidir. Bu da Emir Karatekin Türbe duvarlarının bugünkü halinden daha yüksek olması gereğini ortaya koymaktadır. Niksar Kulak Kümbeti (XII.yy.ın üçüncü çeyreği.), (Önkal 1996: 27-29) Aksaray, özellikle Bekar köyü Bekar Sultan Kümbeti (XII.yy 3. çeyreği), (Tuncer 1986: 219) Niksar Kulak Kümbeti (XII.yy.ın 3. çeyreği), Kayseri Pınarbaşı Melik Gazi Kümbeti'nde (XII.yy. sonları), (Önkal 1996: 231-234) olduğu gibi, Danışmendli ve erken dönem Anadolu Selçuklu mezar yapılarının çoğunda kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır.

XII.yy'ın ikinci yarısında yapıldığını tahmin ettiğimiz Emir Karatekin Türbesi orijinalinde tuğla malzemesi, üzerinde az derin nişler, içinde çift teğet kemerli nişlere sahip kare kesitli gövdesi ve gövdenin üstünde yer alan prizmatik üçgenler ile ulaşılan sekizgen kasnağı ve kasnağa oturan piramidal külahı, içte ise her duvarda yer alan çift teğet kemerli nişleri, tromplarla geçişin sağlandığı kubbesi ile Türk Mimarlık Tarihinin Anadolu'daki önemli yapılarındandır.

Karahanlı ve Büyük Selçuklu mezar yapılarının geleneğini Anadolu'daki nadir tuğla örneklerden biri olarak sürdüren Emir Karatekin Türbesi'nin Çankırı Kalesi'ndeki yerinde, Çankırı'yı fethedene layık bir şekilde yapılmış olduğu, maalesef günümüzde aynı özenle korunamadığı, yukarıda bahsettiğimiz asli halinden pek çok özelliğini kaybettiği anlaşılmaktadır.

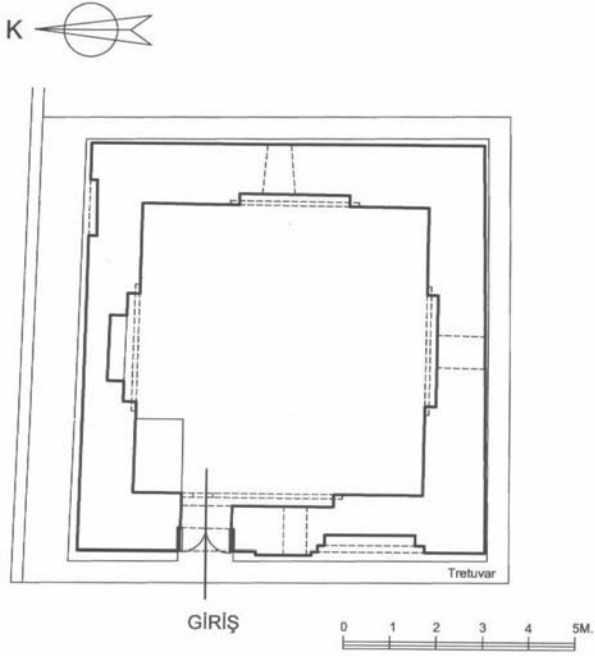
Açıklamalar

1. Kaynaklarda birden fazla Karatekin'den bahsedilmekle birlikte (Cahen 1992: 39), Karatekin'in, Oğuzlardan önce Anadolu'ya gelen Kıpçaklardan olduğunu, Çankırı, Sinop ve Kastamonuyu fethedenlerin Oğuz dışı Türkler olabileceğini ileri sürenler de karşımıza çıkabilmektedir (Togan 1981: 197).

Kaynakça

- ASLANAPA, O. (1990), *Türk Sanatı*, Ankara
- ALTINTAŞ, E. (1991), Çankırı Merkez ve ilçelerinde Yapılan Eski eser Tesbit Çalışmaları 2, VIII. Vakıflar Haftası Kitabı, Ankara, 141-152
- AINSWORTH, W. F. (1842), *Travels and Researches in Aisa Minor, Mezopotamya, Chaldea and Armenia*, London
- AYHAN, B. (1998), *Çankırı Tarihi*, Ankara
- CAHEN, C. (1992), *Türklerin Anadoluya ilk Giriş*, Ankara
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Cevdet Tasnifi *Evkaf Defteri*, C.I., C.II, İstanbul, 1994
- ÇAL, H. (1989), *Niksardaki Türk Eserleri*, İstanbul
- DEMİR, N.(2002), *Danışmendname*, Harvard Üniv. Cambridge
- ELİBOL, A. (1995), *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX.yy. başlarında Çankırı'nın Sosyal ve İdari Durumu*, Gazi Üniv. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- ERÖZ, M. (1990), *Türkiyede Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara
- GÖKMEN, A. (1995), *Çankırının 22 no.lu şer'iyye siciline göre XIX.yy başlarında Çankırı Sancağı*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- GÖKOĞLU, A. (1952), *Paphlagonia*, Kastamonu
- Hacı Şeyhoğlu Hasan (1932), *Çankırı'da Ahilikten Kalma Esnaf ve Sohbet Teşkilatı*, Çankırı
- HASLUC, F.V. (1998), Bektaşiliğın Coğrafi Dağılımı Haz. Rağıp Hulusi, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi*, s. 141-151, 5. sayı, Bahar, Ankara.
- ILICALI, R.H. (1999), *Anadolu Türk Sanatında Danışmendli Eserlerinin Yeri ve Önemi*, Atatürk Üniv. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Erzurum
- KAFALI, M. (2002), Anadolunun Fethi ve Türkleşmesi, *Türkler*, C.6, Ankara, , s.177-193
- KÖPRÜLÜ, F. (1991), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara
- KURU Çakmaköğlu A. (1999), *Kayseri'de Türk Devri Mimarisi*, Ankara
- MERT, Ö. (1980), *XVIII. Ve XIX. yy.larda Çapanoğulları*, Ankara
- ORAK, H. (1946), *Türkiye Kılavuzu*, C.I. Ankara
- ÖNKAL, H.(1996), *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara
- SOLMAZ, S. (2001), *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya
- STRABON, (1987), *Coğrafya, Anadolu (Kitap: XII, XIII, XIV)*, İstanbul
- SÜMER, F. (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, CII, İstanbul
- ŞAHİN, İ. (1993), *Çankırı İslam Ansiklopedisi*, C.8, s.216-218

- ŞENER, C. (2002), *Osmanlı Belgelerinde Aleviler Bektaşiler*, İstanbul
- TEKİN, S.(1990), Çankırı Merkez ve İlçelerinde Yapılan Eski Eser Tesbit Çalışmaları, *VIII.Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara, 139-140
- TOGAN, Z.V. (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul
- TUNCER, O.C., (1986), *Anadolu Kümbetleri, C1*, Ankara,
_____ 1991), *Anadolu Kümbetleri, C2*, Ankara
_____ (2000), *Anadolu Kümbetleri, C.3*, Ankara
- TURAN, O. (1993), *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul*
_____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul
- TÜRKOĞLU, Ö. (1999), *Salnamelerde Çankırı, Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Çankırı(Kengiri) Sancağı, (1869-1903)*, Çankırı
- ÜÇOK, A. K. (2002), *Çankırı Coğrafyası*, Ankara
- YALMAN, T. M. (1935), *Kastamonu Tarihi*, İstanbul
- YİNANÇ, M.H. (1944), *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul
Yurt Ansiklopedisi (1982), Çankırı maddesi, C.3, İstanbul
- YÜCEL, Y. (1991), *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara
- YÜCEL, Y.- A.Sevim (1990), *Türkiye Tarihi*, Ankara

Çankırı, Emir Karatekin Türbesi
Tomb of Emir Karatekin, Çankırı

Fotoğraf:1 Emir Karatekin Türbesi'nin kuzey cephesi
Photograph :1 Northern facade of the Emir Karatekin Tomb

Fotoğraf: 2 Emir Karatekin Türbesi'nin doğu ve güney cepheleri
Photograph: 2 Eastern and southern facades of the Emir Karatekin Tomb

Fotoğraf: 3 Emir Karatekin Türbesi'nin batı cephesi
Photograph: 3 Western facade of the Emir Karatekin Tomb

Fotoğraf: 4 Türbenin batı cephesindeki niş.
Photograph: 4 Niche on the western facade of the Tomb.

Fotoğraf: 5 Türbenin içinde kuzey –batısındaki sarnıç, batı kapısının ve yanındaki nişin içerden görünüşü.

Photograph: 5 Cistern within the Tomb in its northwest part, inside view of the western door and the adjacent niche.

Fotoğraf:6 Türbenin güney duvarı.
Photograph:6 Southern wall of the Tomb.

Fotoğraf:7 Türbenin batı cephesi. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)
Photograph:7 Western facade of the Tomb. (From the Archive of the General Directorate of Foundations)

Fotoğraf:8 Türbenin güney cephesi. (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph:8 Southern facade of the Tomb.

(From the Archive of the General Directorate of Foundations)

Fotoğraf: 9 Türbenin kuzey ve doğu cepheleri.

(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph: 9 Northern and eastern facade of the Tomb.

(From the Archive of the General Directorate of Foundations)

Fotoğraf:10 Türbenin 1980'li yıllarda onarım öncesi durumu.

(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

Photograph:10 The pre-restoration condition of the Tomb in 1980s. (From the Archive of the General Directorate of Foundations)

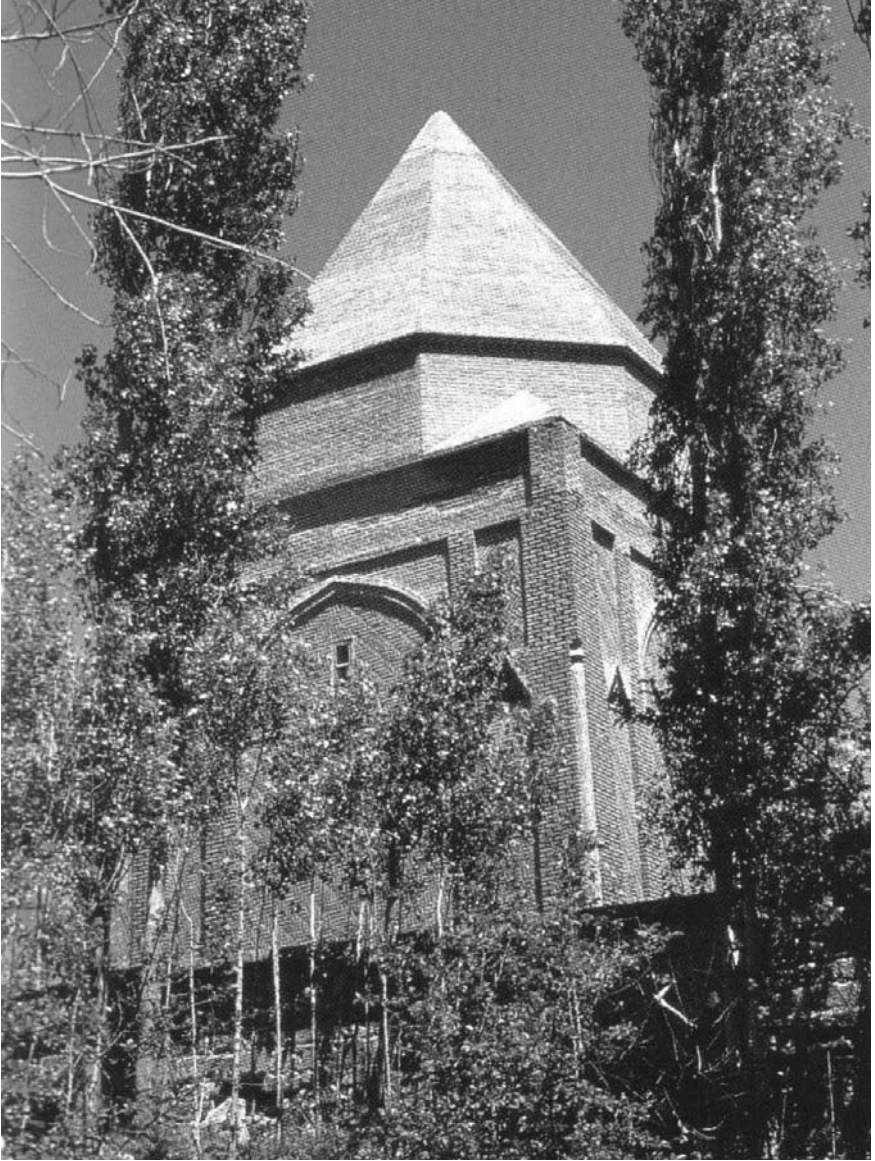

Fotoğraf:11 Emir Karatekin Türbesi'nde güney duvarındaki niş.
Photograph:11 Niche on the southern wall of the Tomb.

Fotoğraf:12 Çankırı Kalesi'ndeki Sultan Selim Camii'nin minaresi
Photograph:12 Minaret of the Sultan Selim Mosque in the Castle of Çankırı

Fotoğraf:13 Kayseri, Pınarbaşı Melik Danişmend Gazi Kümbeti.
Photograph:13 Kayseri, Pınarbaşı Melik Danişmend Gazi Kümbeth

The Turbeh of Emir Karatekin, the Conqueror of Çankırı

Assoc.Prof.Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU*

Abstract: This article focuses on the Turbeh (Tomb) of Emir Karatekin, the conqueror of Çankırı. The Turbeh, located in the castle of Çankırı, is currently being restored to its original shape. This article makes use of extant information and documents in order to describe Emir Karatekin's identity, the political context in which the Turbeh was built, and the repair and restoration processes that the Turbeh has gone through until today. The article also discusses the place of this construction in the history of Turkish Architecture.

Key Words: Çankırı, Emir Karatekin, Turbeh

---

*Gazi University, Gazi Faculty of Education / ANKARA
alevkuru@gazi.edu.tr

Мавзолей Эмир Каратекина, завоевателя Чанкыры

Доцент доктор Алев ЧАКМАКОГЛУ КУРУ*

Резюме: В данной статье исследуется Мавзолей, завоевателя Чанкыры, Эмир Каратекина, находящегося в крепости Чанкыры. В процессе возобновления первоначального вида Мавзолея, подвергаясь изменениям дошедшего до наших дней, личность Эмир Каратекина, политическая сфера времени построения Мавзолея, изменения и реставрация, которым подвергся Мавзолей до настоящего времени рассматриваются в свете информации и документов, дошедших до наших дней и исследуется место строения в истории Турецкого зодчества.

Ключевые Слова: Чанкыры, Эмир Каратекин, Мавзолей

---

*Университет Гази, Факультет Педагогика / АНКАРА
alevkuru@gazi.edu.tr

Tanzimat Gramerlerinde Bazı Eklerin İmlası ve Dudak Uyumu ile İlgili Uyarılar

Yrd.Doç.Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU*

Özet: Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde belli bir zamandan sonra kalıplaşan imla, bu alfabenin bırakıldığı zamana kadar devam etmiş ve zamanla değişmeye başlayan telaffuzlar da kalıplaşan imlaya yansımamıştır. Değişen telaffuzlar, yabancılar tarafından yazılan gramer kitapları ve sözlüklerin yanında Türkler tarafından yazılan bazı eserlerde de zaman zaman görülmektedir. Bu makalede 1850'lerden sonra Türkler tarafından yazılan gramer kitaplarında imla ve telaffuzlarına dair bilgiler verilen ekler, dudak uyumu bakımından değerlendirilmiş; adı geçen eklerin dudak uyumuna ne zaman bağlandığı, uyumlu şekillerin imlaya yansıyor yansımadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat gramerleri, Osmanlı Türkçesi, imla, telaffuz, eklerin morfofonolojisi

1. Giriş

Türklerin kullandığı alfabelerden birisi de Arap alfabesidir. Bu alfabe, gerek yayılma alanı gerek kullanılma süresi bakımından, Türkçe için en önemli alfabelerden birisidir. Arap alfabesi yaklaşık olarak bin yıl boyunca Türkçenin seslerini, yazıda göstermek için kullanılmıştır, fakat ne yazık ki Türkçenin aslı seslerini tam olarak ifade edememiştir (Tulum 1991: 27). Arapça ünsüzler üzerine kurulmuş bir dil olduğu için ünsüzler, ünlülere göre daha fazladır; bu yüzden Arap alfabesinde ünlü işaretlerinden çok ünsüz işaretleri yer alır. Arapçada, dolayısıyla Arap alfabesinde bazı ünsüzleri karşılayan birden fazla işaret vardır. Türkçe, ses yapısı bakımından Arapçanın aksine ünlülere ağırlık veren bir dildir (Korkmaz 1991: 15); fakat Arap alfabesinde Türkçenin ünlülerini karşılayabilecek kadar ünlü işareti yoktur.

Batı Türkçesi, Doğu Türkçesinin aksine daha çok Kur'an-ı Kerim imlasının etkisi altında geliştiği için ünlüler, imlada çoğu zaman gösterilmemiştir. Ünlüler sadece kelime köklerinde değil, eklerde de çoğu zaman yazılmaz. Arap alfabesinin kullanıldığı süre içinde, sadece ünlülerin yazılmadığı zamanlarda değil, yazıldığı zamanlarda da bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Çünkü bu al-

---

* Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / BOLU
yavuzkartallioğlu@gmail.com

fabe, Türkçedeki ünlülerin “kalınlık/incelik, genişlik/darlık” gibi özelliklerini göstermede yetersizdir (Kartallıoğlu 2005: 3-4).

Türkçenin özellikle ünlülerini yazıya tam olarak yansıtamayan Arap alfabesi, konuşmayı yansıtmaktan da çoğu zaman uzak kalmıştır. Bunun için, Arap harfli metinlerin kullanıldığı zamanlarda imla ile telaffuz arasındaki “farklılaşma Türkçe için daha büyük boyutlara ulaşmıştır” (Develi 1998b: 27-28). Zamanla değişen telaffuzlar kalıplaşan imlaya yansımamıştır.

Arap alfabesinin yetersizliği özellikle 16. yüzyıldan sonra yazılan Arap harfli metinlerin bugünkü Türkiye Türkçesine aktarılması esnasında da büyük sorunlara yol açmaktadır. Her ne kadar olumsuz yanları olsa da (Tulum 1991: 25) özellikle 16. yüzyıldan sonra ünlüleri gösteren hareketlerin de kullanılmaması sebebi ile araştırmacılar, kelime ve eklerdeki ünlülerin yüzyıllara göre Latin alfabesi ile nasıl gösterilmesi gerektiği konusunda büyük sıkıntı yaşamaktadırlar. Bu sıkıntı sadece ünlülerde değil /ğ/, /g/, /k/ ... gibi ünsüzlerde de görülmektedir. Bazen 16. veya 17. yüzyıla ait eser incelemelerinde eserlerin dilinin günümüz Türkiye Türkçesi dikkate alınarak, bazen de 20. yüzyıla ait bir eserin Osmanlı Türkçesinin özellikleri dikkate alınarak günümüz Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülmektedir.¹

Türkçenin ses özelliklerinden birisi de dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumudur ve bu uyumun özelliği de ünlülere bağlı olmasıdır. Bu yüzden Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde, çoğu zaman ünlüleri göstermeyen kalıplaşmış bir imladan dudak uyumunun seyrini tespit etmek neredeyse imkansızdır. Bu durum hem kelime kökleri hem de ekler için geçerlidir. Yine de Türkçenin Arap alfabesiyle yazıya geçirildiği dönemlerde, bir kelimeye gelen herhangi bir ekin dudak uyumuna Türkiye Türkçesinin hangi döneminde tabi olduğunu gösteren bazı deliller vardır. Bu konuda araştırmacılara yol gösteren en önemli eserler transkripsiyon metinleri² denen eserlerdir. Arap alfabesinin bütün bu olumsuzluklarına rağmen, çok iyi eğitim almamış müellif veya müstensihlerin yazdıkları eserlerde de zaman zaman kalıplaşmış imlanın dışına çıkan, telaffuzu yansıtan yazılışlarla karşılaşmaktadır.

Bunlardan başka, Tanzimat’la birlikte Türkler tarafından yazılmış “Tanzimat Gramerleri” olarak nitelendirilebilecek gramer kitapları da vardır. Bu eserlerin pek çoğu yeni bir anlayışla ele alınmış, bugünkü gramer geleneğinin temelleri o zamanlarda atılmaya başlanmıştır. Bu eserler, günümüz Türkiye Türkçesine aktarılmasına rağmen çok iyi incelenmemiştir.

Develi³, Gümüşkılıç⁴ ve Kartallıoğlu’nun⁵ çalışmaları ile Eski Türkiye Türkçesinde büyük oranda bozulan dudak uyumunun en geç 18. yüzyılda tamamlandığı ortaya konmuştur. Develi, 18. yüzyılı öne sürdüğü bazı delillerle “Yeni Türkiye Türkçesi”nin başlangıcı olarak kabul eder, bu delillerden birisi de

dudak uyumunun tamamlanmasıdır (Develi 1998b: 27). Yani, ekler dudak uyumu bakımından 18. yüzyılın sonunda büyük oranda bugünkü şeklini almıştır. Asıl mesele, Arap harfli imlanın kalıplaşmış olması ve çok önceden uyuma bağlanan ekleri yansıtmakta yetersiz kalmasıdır. Bu durumda kalıplaşmış imla ile yazılan eserler araştırmacılara ipucu vermemektedir ve şu gibi sorular zihinleri sürekli meşgul etmektedir:

1. Arap alfabesinin kullanıldığı dönemlerde dilde meydana gelen değişmeler sadece yabancılar tarafından Latin, Kiril ve Ermeni gibi alfabelerle yazılmış olan eserlerden mi öğrenilebilir?
2. Acaba, Arap harfleri ile Türkiye’de yazılan eserlerde dudak uyumuna bağlı şekillerin ipuçları yok mudur veya bu tür bir uyumun yaygınlık derecesi nedir?
3. Arap alfabesinin bırakıldığı tarihe kadar “*gelüp, bilür, aldur...*” şekilleri kullanıldı da Latin alfabesinin kabulü ile mi “*gelip, bilir, aldir...*” şekilleri kullanılmaya başlandı?
4. Arap harfli alfabenin kullanıldığı dönemlerde konuştuğu gibi yazmaya çalışanlar var mıydı?

Bu tür sorulara cevap bulmak amacıyla bu yazıda Türk Dil Kurumu Gramer Bilim ve Uygulama Kolunun Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi çerçevesinde yayıma hazırlanan dil bilgisi kitaplarındaki eklerin imlasına dair ihtarlar üzerinde durulacak ve bu ihtarlar Viguier’nin 1790 yılında İstanbul’da basılan *Elemens de la Langue Turque* ve Carbognano’nun 1794 yılında Roma’da basılan *Gramatica Turcanın* verileri ile karşılaştırılacaktır.

Tanzimat gramerlerinde imla ile telaffuz arasındaki farklara sık sık işaret edilmiş ve hatta bazı ekler için imlanın telaffuza uydurulması teklif edilmiş, tekliflerini uygulayanlar bile görülmüştür. Bazen de bunun aksine telaffuz sebebiyle imlayı değiştirmenin gereksiz olduğu vurgulanmıştır. İmla ve telaffuz arasındaki farklılığın yarattığı bazı problemler tek tek ele alarak çözmekte ve bazı ses, ek ve kelimelerin Tanzimat dönemi standart Türkçesinde nasıl telaffuz edildiğini tespit etmekte Tanzimat gramerleri bir hayli kullanışlı ve yararlıdır (Ercilasun 2006: 35-36).

2. Kaynakların Tanımlanması

Bu makalede şu Tanzimat gramerleri ele alınmıştır:

19. yüzyıl

Kavâ'id-i Osmaniyye "KO (1851)"

1851 yılında basılan, Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa tarafından yazılan bu eser, Türkiye Türkçesinin ilk dil bilgisi kitabı olarak kabul edilir (Özkan 2000a: 1). Özkan (2000a) tarafından yayıma hazırlanan *Kavâ'id-i Osmaniyye*'de konuların anlatımında Arap gramerciliğinin etkisinde kalınmamıştır. Kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık eden bu eserdeki "kaide" ve "tenbih" kısımları önemlidir.

Medhal-i Kavâ'id "MK (1851)"

1851'de basılan eser Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılmıştır ve *Kavâ'id-i Osmaniyye*'nin biraz daha basitleştirilmiş hâlidir. Özkan (2000b) tarafından yayıma hazırlanan *Medhâl-i Kavâ'id*'de klâsik imlanın dışına çıkılarak, telâffuz ile ilgili açıklamalar yapılması ve Türkçenin bütün ünlülerinin Arap harfli alfabe ile ayrı ayrı gösterilmesi bu eseri, tarihî gramer araştırmaları için çok önemli bir hâle getirmiştir.

Emsile-i Türkiyye "ET (1866)"

1866 yılında basılan eser Abdullah Ramiz Paşa tarafından yazılmış olup İdben (1999) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserde imla kuralları ile ilgili ayrı bir bahis yoktur, fakat bu konular gerekli yerlerde izah edilmiştir. Eserde fiil bahsi, çok detaylı olarak ele alınmıştır.

Kavâ'id-i Lisân-ı Türki "KLT (1885)"

1885 yılında basılan eser Halit Ziya tarafından yazılmıştır. 77 sayfalık bir cep kitabı boyutlarında olan eser, ortaokul son sınıf veya lise birinci sınıflar için Türkçenin yapı ve işleyişi göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Bu durum adından da bellidir. Türkay (1999) tarafından yayıma hazırlanan eserdeki "Tenbih" başlığı ile verilen kısımlar ve "Muallim Efendilere İhtar" kısmı çok önemlidir.

Kavâ'id-i Lisân-ı Türki "KaLT (1893)"

1893 yılında basılan eser, mekteb-i idadî öğrencileri için dört defter hâlinde hazırlanmış ve ders kitabı olarak okutulmuştur. Birinci defterde "harf, hece, kelime, terkip, cümle, kelâm, tenkit (noktalama); ikinci defterde "edatlar"; üçüncü defterde "isim, sıfat, zamir, mastar"; dördüncü defterde ise "fiil" konusu işlenmiştir. Eserde yer yer İstanbul konuşma diline atıflar yapılmış, imla ve telâffuz farklılıklarına işaret edilmiştir (Karahan vd. 2004: XIV). Karahan ve Gürsoy tarafından yayıma hazırlanan eserin sonunda tıpkıbasım da bulunmaktadır.

20. yüzyıl

Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî “MYSO (1907)”

1907 yılında basılan eser Rüştiyelerin ikinci sınıfında okutulmak üzere, bir komisyon tarafından hazırlanmış ve Toparlı (2003) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserin “İhtar” kısımlarında, imla ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.

Türkçe Sarf ve Nahiv “TSN (1908)”

1908 yılında basılan eser Hüseyin Cahit tarafından yazılmış, Karahan ve Ergöneç (2000) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eser, Avrupa gramerciliğine göre yazılmış olup, kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Eserdeki “Âheng-i Telâffuz” başlığı altında verilen bilgiler imla bakımından da önemlidir.

Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv “TSNE (1923)”

1923 yılında basılan eser Erkek Öğretmen Okulu öğrencileri için Ahmet Cevat tarafından yazılmış olup Sağol, Şahin ve Yıldız (2004) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserin en önemli özelliği, Arapça ve Farsça unsurlara da en az Türkçe unsurlar kadar yer verilmiş olmasıdır.

Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri “TYSN (1928)”

1927 yılında basılan eser Midhat Sadullah tarafından yazılmış, Gülensoy ve Fidan (2004) tarafından yayıma hazırlanmıştır. Eserde, “Türkçe Lâhikaların Âhenk Kaaidesine Göre Okunuşu” başlığı ile dil uyumu ve imla-telaffuz ilişkisi bir nebze de olsa bazı ekler üzerinde gösterilmiştir.

3. İnceleme

İnceleme kısmında Tanzimat’tan sonra yazılan gramerlerde telaffuzuna ve/veya imlasına dair ipuçları verilen ekler dudak uyumu bakımından değerlendirilecek; dudak uyumuna bağlanan eklerden hangilerinin imlaya yanlışlığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu yazıda şu ekler üzerinde durulacaktır:

3.1. yuvarlak ünlülü ekler⁶:

- {-Up} zarf-fiil eki
- {-DUK} sıfat-fiil eki
- {-DÜr-} fiilden fiil yapma eki
- {-U} zarf-fiil eki
- {-Ur-} fiilden fiil yapma eki
- {-Ur} geniş zaman eki

{+IU} isimden isim yapma eki

{+Um, +UmUz} birinci şahıs iyelik eki

3.2. düz ünlülü ekler:

{-DI} görülen geçmiş zaman eki

{-Iş-} fiilden fiil yapma eki

3.1. Yuvarlak ünlülü ekler

{-Up} zarf-fiil eki

Bu zarf-fiil eki 17. yüzyıla kadar daima yuvarlak ünlülüdür. 17. yüzyılda ekin düz şekilleri -uyumsuz da olsa- görülmeye başlamıştır: *dutıp, koyıp* (Duman 1997: 175); *satıp, takıp* (Kartallıoğlu 2005: 485). 18. yüzyıldaki Arap harfli metinlerde ek daima yuvarlak ünlülüdür (Kartallıoğlu 2005: 489-491).

KLT (1885)'nin girişinde Halit Ziya, bu ek ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

... *meselâ didi, gelüp gibi kelimeler böyle yazılırlar, amma dedi, gelip okunurlar...* (Türkey 1999: 13).

Bu bilgi, ekin imlasının kalıplaştığını, telaffuzun belli bir zaman sonra değişse de bunun yazıya yansımadağını göstermektedir. Halit Ziya, yine aynı yerde kelime veya ekleri okunduğu şekliyle yazmaya çalışanları da eleştirmektedir:

Türkçenin yazısı kelimeleri hakkı ile okutmadığı gibi bazı kelimeler telaffuzlarına nazaran “ye” ile yazılmak lazım iken “vav” ile yazılmak gibi bazı münasebetsizlikler de mevcut olduğundan okumağa yeni başlayanlar, müptediliğin icâbâtından olarak kelimeleri yazılışına göre okumaktadırlar. Bu yoldaki telâffuzun Türkçeyi ne kadar çirkinleştirdiğini târife hâcet yoktur (Türkey 1999: 13).

Bu ifade 19. yüzyılda telaffuz ile yazı arasındaki zıtlığı göstermesi bakımından çok önemlidir. Bu noktada Osmanlı Türkçesinde *telaffuz* (konuşma dili) ve *yazı* (yazı dili)nin yanında bir de okuma (okuma dili)⁷ kavramının söz konusu olduğu görülmektedir.

Halit Ziya'nın {-Up} zarf-fiil eki hakkında verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi 19. yüzyılda pek çok kelime ve ekin telaffuzu değişmesine rağmen bunlar yazıya yansımamıştır. Halit Ziya, eserinin giriş kısmında böyle bir bilgi vermeseydi, Arap alfabesinin bırakıldığı tarihe kadar kalıplaşmış imlaya bağlı olarak çoğunlukla “*vav+be*” şeklinde yazılan {-Up} ekinin, Latin alfabesinin kabulünden sonra düz şekillerinin ortaya çıktığı gibi bir düşünce akla gelebilirdi. Halit Ziya'nın verdiği bilgiye göre, en azından eserin basım tarihi olan 1885'te ekin düz şekilleri vardı. Bu ekin düz şekillerinin yani, {-ıp} ve {-ip} şekillerinin bu tarihten önce de kullanılmış olması çok kuvvetli bir ihtimaldir ki bu düz şekiller Halit Ziya'nın eserinde yer almıştır.

Halit Ziya'nın verdiği bilgiyi Viguier ve Carbognano tarafından yazılan iki eser teyit eder. Bu eserlerde {-Up} zarf-fiil eki hakkında şu bilgiler vardır:

Viguier'deki bütün örneklerde {-Up} eki, dudak uyumuna bağlıdır: *atıb, vurub, oynayıb, ölüb, uşuyüb; sabr idüb-sabr edib; sorub* (Viguier 1790: 285, 330). Bu örneklerin yanında Viguier, “*sürüp giden konuşmalarda, ib gerundiumunun yerine ub getirilebilir*” der (Gümüşkılıç 1997: 910). Bu ifade insanların konuşurken hâlâ yazıda hakim olan {-Up} şeklinin etkisinde kaldıklarının gösteren bir delildir.

Carbognano'da ek, Arap harfleri ile “*vav+be*” şeklinde yazılmış olup Lâtin alfabesi ile {-ıp}, {-ip}, {-up}, {-üp} şeklinde uyumlu olarak okunmuştur: *sevıp, dilleyıp, verıp, eriyıp, sevilip; görüp, yürüyüp, kazıyıp* (Carbognano 1794: 133). Carbognano bu şekilde yazarak {-Up} ekinin telaffuzunun değiştiğini, buna rağmen imlasının kalıplaşmış olarak sürdüğünü Halit Ziya'dan 91 sene önce dile getirmiştir. Demek ki 1794 yılında bu zarf-fiil ekinin düz şekilleri konuşmada vardı, ama yazıya yansımamıştı. Bu eserde Gümüşkılıç, sadece “*olmayup*” kelimesinde uyumsuzluk bulunduğunu tespit etmiştir (Gümüşkılıç 1997: 910). Bu uyumsuzluk Viguier'nin yukarıda verdiği bilgi ile açıklanmalıdır; yani bu örnek de bir alışkanlığı göstermektedir.

KLT (1885)'deki bilgiler, Viguier ve Carbonano'nun verdiği bilgilerle desteklenince Türkçede {-Up} zarf-fiil ekinin düz şekillerinin 19. yüzyılda değil, daha 18. yüzyılın başlarından itibaren var olduğu anlaşılmakta fakat bunun yazıya yansımadığı görölmektedir.

{-DUK} sıfat-fiil eki

Bu ek Osmanlı Türkçesinde genellikle yuvarlak ünlölüdür. 16., 17. ve 18. yüzyıllarda ekin düz şekilleri görölmeye başlar: *یریتدیغی* yırtıldığı MHC-115b/15, *دیدگومۇز* didigümüz (6) KB-543/5, *ایلدیکلری* eyledikleri TF-19b/11, *دیدگünüz* MSH-17b/4; *استدیکجه* istedigine DN-270b/24; *اورلمدیک* örölmedik Tİ-19b/9, *بلمدیک* bilmediği řV-9b/12 (Kartallıoğlu 2005: 370-390). {-DUK} eki genellikle ortada bulunduğu, yani kendisinden sonra başka ekler alabildiği için sonda bulunan eklere göre daha çabuk dudak uyumuna bağlanır.

Yukarıdaki düz ünlölü şekiller yuvarlak ünlölü şekiller kadar yaygın değildir, Osmanlı Türkçesinde genel olarak ekin yuvarlak şekli yaygındır. Bunun aksine MK (1851)'de ek “*دیک*” şeklinde yazılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa yuvarlak tabanlardan sonra da eki “*دیک*” şeklinde yazar: *oldığı, bulunduğı*. Bu eserde ekin telaffuzuna dair bir açıklama yoktur fakat ekin yuvarlak şekillerinin de o dönemde kullanıldığı Ahmet Cevdet Paşa'nın şu ifadesinden anlaşılmaktadır: *Bazılar idiği maddesini bu makamlarda vav ile yazarlar (idüği, idüğini,*

idüğüne) gibi ... (Özkan 2000a: 52). Bu eserde seyrek olarak ek “دك” şeklinde de yazılmaktadır.

KaLT (1893)’de ek “ديك” şeklinde yazılmaktadır: *bildiği, okuduğım* (Karahan vd. 2004: §686).

TSN (1908)’de, bu ekin temelinde imlaya dair önemli ifadeler vardır:

Âhengi telâffuz icâbı olarak “ی”ler kesre-i hafife denilen sestên tâ “و” sesine kadar mütehavvil bir dâire dâhilinde okunur. İmlâyı ağızdan çıktığı gibi yazmak isteyen ba’zı zatlar âheng-i telâffuzun ledünniyâtından gaflet ettikleri cihetle meselâ “ولديغی” kelimesini “ولدوغی” yâhut “ولدوغو” sûretinde yazmak isteyecek kadar eser-i ifrat göstermişlerdir. Fakat hakikat-i hâlde bu misaldeki sâit “و” sesi ile de edâ edilemez. Lisânın, kaaide-i âhenge göre değişen telâffuzundaki ânât-ı rakikanın her birini bir sâit ile tesbîte kalkmak pek çok sâit icâdına lüzum göstereceği gibi kaaide-i iştikaakı, sarf kaaidelerini de zir ü zeber etmekden başka bir işe yaramaz (Karahan vd. 2000: 9).

Hüseyin Cahit, imlanın telâffuza uydurulması hâlinde pek çok imla meselesinin ortaya çıkabileceğinden endişe etmektedir ve ona göre, “ye” ünlüsü imlada “ı, i, u, ü” ünlülerinin tamamını karşılamaktadır; telaffuzda ise insanlar köke göre bu harfi yorumlamaktadırlar.

TYSN (1908)’de de {-DUK} eki “ديك” şeklinde yazılmaktadır: *okuduğı, bildiğı*. Midhat Sadullah ekin ünlüsünün “vav” ile yazılmasına itiraz ederek şu açıklamayı yapmaktadır:

“Kelimleri ağızdan çıktığı gibi yazmak isteyen bazı zatlar böyle kalınca okunan müntehâları بولدوغو، اولدوغو “olduğu-bulduğı” şeklinde “و” ile yazıyorlar. Hâlbuki âhenk kaaidesinin mâhiyeti nazar-ı dikkate alınacak olursa bu gibi yanılığların lüzumsuz olduğu anlaşılır” (Gülensoy vd. 2004: 15).

Bu açıklamadan ekin imlasının “ديك” şeklinde kalıplaşarak telâffuzu asla yansıtmadığı; yuvarlak tabanlardan sonra telâffuza göre yazmak isteyenlerin de yadırgandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki bilgiler göz önüne alınca, 19. yüzyılın ortalarında düz ve yuvarlak tabanlardan sonra {-DUK} ekinin “ye”li şeklinin kalıplaştığı görülür. Özellikle Hüseyin Cahit ve Midhat Sadullah’ın uyarılarına göre ekin düz ve yuvarlak şekilleri kelime tabanı ile uyumlu olarak söylenmektedir, ama bu durum yazıya yansımamıştır. {-DUK} ekinin Tanzimat gramerlerinden daha önce yazılan iki transkripsiyon metnindeki durumuna bakalım:

Viguiet'de, ek dört şekillidir: -dik, -dik, -duk, -dük (Viguiet 1790: 352) ve ek, 150 kelimenin hepsinde (Gümüşkılıç 1997: 907) dudak uyumuna bağlıdır: *kazdığın, kazdığımız; okuduğum, okuduğun, okuduğunuz; etdiyim, etdiyimiz, etdiyiniz; gördüyüm, gördüyümüz, gördüyünüz; bakdığım, telaşlandığın, dedüğün-dediğin, teslim etdiyiniz* (Viguiet 1790: 193, 286, 318).

Carbognano'da ek genelde “*dal+ye+kef*” ile yazılmasına rağmen yuvarlak tabanlardan sonra daima uyumludur: *sevdiğim, sevdiğimiz, sevdiğiğ, sevdiği, dilledik, dillediğim, dillediğiğ, dillediği, dillediğimiz, dillediğiniz, verdik, verdigim, verdigiğ... , gördüğüm, gördüğü, yürüdük, yürüdüğüm, yürüdüğün, kazıdığım, kazıdığığ, kazıdığımız, sevildiğim, sevildiğiğ* (Carbognano 1794:100, 129, 159, 204, 223, 400).

{-DUK} ekinin Tanzimat gramerlerindeki imlası ile Carbognano'daki imlası aynıdır, yani ek “*dal+ye+kef/kaf*” ile yazılmaktadır. Buna rağmen 18. yüzyılın sonlarına kadar yazılan eserlerde hâlâ ekin “*dal+vav+kef/kaf*”lı⁸ yazımının hakim olduğu unutulmamalıdır. Tanzimat gramerleri ile Viguiet ve Carbognano'nun eserleri ekin, imlası ne olursa olsun 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlandığını göstermektedir.

{-DUR-} fiilden fiil yapma eki

Genellikle yuvarlak ünlü olan {-DUR-} ekinin Osmanlı Türkçesinde düz şekilleri az da olsa kullanılmıştır: طوَلْدِرْمَعَا kızdırıp MHC-38b/12, بِنْدِرْدِرْ bindirdiler MSH-10a/3, اَنْدِرُوْبْ atdırıp Z-48/1, يَغْدِرْدِي yağdırdı DN-42b/33, قَارِشْدِرْمَقْ karıřdıрмаđ Tİ-14a/6, بِلْدِرْ bildirir (3) řV-9a/9, نِكَاحْتِدْرْ nikâhlandır MH-10b/4 (Kartallıoğlu 2005: 415-433).

Tanzimat gramerlerinde bu eke dair bir ihtar yoktur, fakat KLT (1885)'de ek, düz tabanlardan sonra dudak uyumuna bağlıdır ve “*dal+ye+re*” şeklinde yazılmıştır: *gezdirmek, gezdirtmek, toplattırmağ* (Türkay 1999: 44). 1885 yılında düz tabanlardan sonra ekin düz şeklinin de yazıya yansıdığı bu eserden anlaşılmaktadır. şimdi bu ekin 100 sene önceki durumunu inceleyelim:

Viguiet'de ek, 66 kelimenin tamamında (Gümüşkılıç 1997: 786) dudak uyumuna bağlıdır: *usandır- (166), dedirmek, şişdirmek, pişdirmek, (236), dolandırıcı (301), sekdirmek (312); gördürmek, öldürmek, (Viguiet, 1790: 166, 236, 301, 312, 236)*. Carbognano'da ek, dudak uyumuna bağlıdır: *dilletdir-, eritdir-, yaratdır-, sevdir-, verdir-, yedir-, okutdur-, gördür-, vurdur-* (Carbognano 1794: 68). {-DUR-} eki de bu iki eserde uyuma çoktan bağlanmıştır. 1885 yılında yazılan KLT'de düz tabanlardan sonra düz şekillerin yazıya yansımaları telaffuzun imlayı etkilemesi olarak düşünölmelidir.

{-U} zarf-fiil eki

Osmanlı Türkçesinde {-U} zarf-fiil eki düzensiz bir kullanıma sahiptir. Meselâ “di-/de-“ fiili 18. yüzyılda bile bu zarf-fiil ekini alınca “diyü/deyü” şekline girmektedir. Bu durumu kelimenin kalıplaşmasına bağlamak mümkündür.

KLT (1885)’de ekle ilgili şu bilgiler vardır:

... madde-i asliyyenin son harfi sâkin ve bu harfi okutan hareke de üstün veya esre ise (I) ve ötre ise (U) ve eğer madde-i asliyyenin son harfi üstün veya esre harekeli ise (yI) ve ötre ise (yU) ilâve olunduktan sonra ... yazıvermek, gidivermek, okuyuvermek ... eğer madde-i asliyyenin son harfi sâkin ise (A), hareke ise (yA) ilâve olunduktan sonra ... seveyazmak, yollayazmak ... çalışageldim, okuyagelmişim, yazadurdum (Türkay 1999: 48-49).

Bu açıklamaya göre ek, 19. yüzyılın ortalarında dudak uyumuna bağlanmıştır.

TSN (1908)’de yapılan açıklamada ise düzlük-yuvarlaklık ayrımı yoktur:

...Madde-i asliyyenin nihâyetinde savâmitten biri varsa evvelce “ع”, savâitten biri varsa “عی” ilâve etmek lâzımdır: durıvermek, başlayıvermek (Karahan vd. 2000: 149).

KLT (1885)’de ekin telaffuzu esas alınırken 23 sene sonra yazılan TSN (1908)’de kalıplaşmış imlaya bağlı kalınmıştır. Sadece TSN (1908)’deki imlaya bakarak ekin hâlâ uyuma girmediği düşünülmemelidir. Ek, çoktan uyuma bağlanmıştır, ama bu durum imlaya yansımamıştır.

Viguiet’de ek, “deyi (330)” kelimesi dışında Standart Türkiye Türkçesindeki durumu yansıtmaktadır: alıkomak, çıkageldi, silki vermek, soğu vermek, bili vermek, bulu vermek, dönü vermek, yürüyü verdi, çıka yazmak (Viguiet 1790: 42, 241, 339).

Carbognano’da da ek, günümüzdeki şeklini almıştır: *seve seve, dilleye dilleye (133), vere vere (159), eriye eriye (181), seville seville* (Carbognano 1794: 133, 159, 181, 406). Viguiet’deki “deyi” kelimesi Osmanlı metinlerinde geçen “deyü” şeklinin yanında düz şeklinin de dilde var olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu zarf-fiil eki 18. yüzyılda uyuma girmiştir, fakat 18. ve 19. yüzyıldaki, hatta 20. yüzyıldaki eserlerde bile çoğu zaman ekin telaffuzunun imlaya yansımadağı görülmektedir. 19. yüzyılın sonunda basılan KLT’de verilen bilgi, {-U} ekinin telaffuzunun bir kural olarak imlaya yansımadağı gösterirken, 20. yüzyılın başında basılan TSN eskiyi yansıtmaktadır. Bu iki Tanzimat grameri imla-telaffuz çelişmesini gözler önüne sermektedir.

{-Ur-} fiilden fiil yapma eki

{-Ur-} ekinin düz tabanlardan sonra uyumlu şekilleri de zaman zaman Osmanlı Türkçesinin imlasına yansımıştır (Develi 1995: 78; Kartallıoğlu 2005: 491-502).

MYSO (1907)'da ekle ilgili Şu açıklamalar vardır:

“Bir takım mastarlar vardır ki müteaddileri kaide hilâfına olarak mâdde-i asliyeye yalnız bir “-r” ilâve olunarak hâsıl olur. Bunlarda da “-r”den evvel sûret-i telâffuza göre bir harf-i imlâ getirmek caizdir: geçirmek, doğurmak, doyurmak” (Toparlı 2003: 25).

Bu açıklamaya göre, ek ünlüsünü belirleyen telâffuzdur; telâffuza göre ekin önündeki ses “ı, i, u, ü” seslerinden birisi olabilmektedir.

Viguer'de 1 düz tabanlı örnekte ikili Şekil vardır; diğer örneklerin tamamında ek, uyumludur: *bitirmek* (337), *içirmek* (355); *ŐiŐirmek*, *pişirmek* (356); *geçürmek-geçirmek* (Viguer 1790: 337, 355, 356, 285).

Carbognano'da ek, dudak uyumuna bağlıdır: *taşır-*, *ŐaŐır-*, *ŐaŐırırım*, *içir-*, *içirim*, *bitir-*, *batır-*, *batırırım*, *piŐir-*, *piŐirim*, *yatır-*, *yatırırım*, *geçir-*, *geçirim*, *aŐır-*; *düşürmek*, *uçur-*, *duyur-*, *doyur-* (Carbognano 1794).

Viguer ve Carbognano'dan 115 sene sonra yazılan MYSO (1907)'da ekin imlasının dudak uyumuna uydurulması gerektiği belirtilmiştir. Ekin 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlandığı bilinmektedir. MYSO (1907)'da ek hakkında verilen bilgi Viguer ve Carbognano'yu destekler niteliktedir. Bu yüzden {-Ur-} eki söylendiği gibi yazılmalıdır.

{-Ur} geniş zaman eki

Osmanlı Türkçesinde geniş zaman eki yuvarlak ünlülüdür, fakat bu ekin düz şekilleri zaman zaman imlaya yansımıştır (Develi 1995: 93-96; Kartallıoğlu 2005: 502-532).

KO (1851)'da ekin imlasına dair bilgi yoktur; fakat düz tabanlardan sonra ekin imlası ikili Şekiller gösterir: *virir*; *alur* (Özkan 2000a: 98).

MK (1851)'de de ek, büyük ölçüde kalıplaşmış imlaya göre yazılmıştır, fakat düz tabanlardan sonra uyumlu yazılıŐlar da vardır: *alur*, *bilür*, *Şanur*, *gelür*; *verir*, *sararır*. Ahmet Cevdet Paşa, kelime sonunda , ط, ق harflerinden birisi bulunmazsa , 'dan önce “, ”in yazılması gerektiğini belirttikten sonra Arap harfli imla ile ilgili çok önemli bir açıklama yapmaktadır:

“Ancak böyle kelimelerde ra'dan evvel vav yazılmak egerçi öteden beri âdet olmuş ise de Şimdi ekserisinin telâffuzu kesre iledir. Meselâ ‘gücenür’ ve ‘utanur’ vav ile yazılır ise de bunlar kesre ile telâffuz olunur. Halbuki yazı sözün alâmeti olduğundan her kelime söylendiği

gibi yazılmak icap edip öyle kelimelerde dahi vav yerine ya getirilse meselâ ‘utanur’, ‘gücenür’ gibi kelimeler ‘utanır’, ‘gücenir’ gibi yazılrsa daha münasip olacağından şüphe yok ise kadimî bu misilli kelimeler böyle vav ile yazılağeldiklerinden bu risalede dahi eski imlâya bakılarak öylece tahrir olunmuş ve mezkur kaideler dahi bunun üzerine binâ kılınmıştır ... alur, bilür, şanur, gelür, virür maddeleri kesre ile okunur yani alır, bilir, sanır, gelir gibi telâffuz olunur. ... usanır, çevirir, gücenir, irkilir, uslanır, gönderir ... dokunur, kudurur, öksürür, okutur. Her kelime böyle okunduğu gibi yazılmak iltizam olunmuş olsaydı hem kelimelerin okunuşunda su’ûbet olmaz ve hem de kaidele- rin zabtında zihinler dolmaz idi (Özkan 2000b: 68-69).

Ahmet Cevdet Paşa bu ifadesi ile ekin dudak uyumuna bağlandığını belirtmiş fakat kendisi dahi kalıplaşmış imlaya göre {-Ur} yazmaktan çekinmemiştir. Ahmet Cevdet Paşa, bu ek hakkında verdiği bilgiler ve hatta kendi yazım şekli ile kalıplaşmış imlanın Türkçe üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Demek ki 19. yüzyılın ortalarında pek çok ek, dudak uyumuna bağlanmıştı, ama imlada gelenekleşmiş şekiller hakimdi. Bu yazım tarzından rahatsız olan bazı araştırmacılar bile kendilerini kalıplaşmış imlayı kabullenmek zorunda hissediyorlardı.

TSN (1908)’de ek, yuvarlak tabandan sonra “ye” ile yazılmıştır: كوريرسك، كوريريم. كورير (Karahana vd. 2000: 562). Diğer bazı eklerde de Hüseyin Cahit telaffuzu imlaya yansıtılmamaktadır; geniş zaman ekinde bu eserde “ye”li şekil tercih edilmiştir.

Viguer’de ek dudak uyumuna bağlıdır: -arım, -ırım, -urum, -rım, -rum, -erim, -irim, -ürüm, -rim, -rüm; bilir (Viguer 1790: XV, 318).

Carbognano’da geniş zaman ekinin imlası kalıplaşmış olarak “vav+re” şeklindedir. Buna rağmen, bu ek Lâtin harfleri ile düz tabanlardan sonra uyumlu olarak verilmiştir: ويرورم veririm, ويرورسن verirsin, ويرور verir (Carbognano 1794: 139). Eserin tamamında bu ek dudak uyumuna bağlıdır: {-Ar}: severim, seversin, severiz, seversiniz, severler, ajarım; {-Ir}: gidilir, sevilir, sevilirim, ayılırım, sevinirim, kaçınırım, söyleşirim, çalışırım, dillerim, dillersin; {-Ur}: görürüm, görülürüm, yürürüm, uyurum, görünürüm, soyunurum, görüşürüm, buluşurum, görürüm, görürsün, görür, yürürüm, yürürsün.

Carbognano telaffuz-ımla farkını göstermektedir. Bu eserden 57 sene sonra basılan MK (1851)’de Carbognano’yu destekleyen bilgiler yer almaktadır. TSN (1908) ise imlada birliğin olmadığını gösteren önemli bir delildir. Ekin, Tanzimat gramerlerindeki farklı yazımı da “ımla kalıplaşmıştır” hükmünün gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Çünkü aralarında basım tarihi olarak 50 sene bulunan iki eserden birisi bu eki “vav” ile yazarken birisi “ye”

ile yazmaktadır. {-Ur} geniş zaman eki 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlanmıştır, fakat bu uyum imlaya yansımamıştır.

{+IU} isimden isim yapma eki

Osmanlı Türkçesinde ekin imlası son derece keyfidir, yani yuvarlak ve düz ünlünlü şekiller bir kural dahilinde değildir. Bu yüzden olsa gerek Gümüşkılıç (1997: 677), imlası ne olursa olsun ekin 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlı okunması gerektiğini belirtir. Ekin yazımındaki keyfîlik Arap alfabesinin bıraktığı tarihe kadar devam etmiştir (Kartallıoğlu 2005: 634).

KO (1851)'da ek hakkında herhangi bir açıklama yoktur ve verilen örneklerde ek, uyumlu değildir: *Bursalı, neş'eli, keyifli; sevgilü, mürüvvetlü; zorlu* (Özkan 2000a: 67).

Ek, MK (1851)'de dudak uyumuna bağlı değildir: *İstanbul, Bursalı; devletlü, inâyetlü* (Özkan 2000b: 59).

ET (1866)'de ekle ilgili bir açıklama yoktur ve ek, dudak uyumuna bağlı değildir: *mumlu, bulutlu, koyunlu, kuşlu; karifçelü, mürüvvetlü, insaniyetlü* (İdben 1999: 426).

KLT (1885)'de ek, "İstabullı" kelimesinde dudak uyumuna bağlı değildir (Türkay 1999: 23).

KaLT (1893)'de ek hakkında şu bilgiler vardır:

"İU mâ-kablinin harekesi mazmûm olursa, isti'mâl edilir. Meselâ: "us" kelimesine "İ" getirerek "uslı" yazacak olsak "uslu" telâffuz edeceğimizden artık imlâyı telâffuza uydurmak daha münâsibdir." (Karahan vd. 2004: §311).

Tâhir Ken'ân bu açıklaması ile ekin söylendiği gibi yazılması taraftarıdır. Bu eser, ekin dudak uyumuna bağlandığını göstermektedir. Buradan ekin yazımındaki keyfiliğin devam ettiği anlaşılmaktadır.

MYSO (1907)'da ek hakkında şu bilgiler vardır:

"Fetha veya kesreden ibaret bir harekesi bulunan, yahut son harekesi fetha veya kesre olan kelimelere '-İ' lâhik olur: hünerli, yerli, Selânikli, birli; zammeden ibaret bir harekesi bulunan veya son harfi zamme olan kelimelere '-IU' lâhik olur: Trabzonlu, İstanbullu." (Toparlı 2003: 23).

Eserde, resmî unvanlarda ekin daima yuvarlak olduğu belirtilmiştir: "İhtar: Elkâb-ı resmîyede daima '-IU' kullanılır: fehâmetlü, devletlü, atûfetlü, saadetlü, izzetlü, rif'atlü, fütüvvetlü" (Toparlı 2003: 23). Bu eserde ekin imlası, telaffuza uydurularak bir kurala bağlanmıştır.

TSN'de “Elkaab-ı resmîyye’de münhasiran “IU” edâtı kullanılır: Rif’atlı, izzetlü, saâdetlü, ilh.” (Karahan vd. 2000: 293) denmektedir.

TSNE’de “Resmî elkaab (IU) ile teşkil olunur Rif’atlı, Devletlü ...” (Sağol vd. 2004: 34) açıklaması vardır.

TYSN’de ek, imlada da dudak uyumuna bağlıdır: yağmurlu, tuzlu, huylu, boylu, gözlü; fesli (Gülensoy vd. 2004: 66-69).

Viguiet’de, düz tabanlardan sonra ek, “akıllı, gizlü” kelimeleri hariç dudak uyumuna bağlıdır (Gümüskılıç 1997: 676). Eserde, “izzetli, amelli, merhametli” gibi kelimelerin sonundaki {+II} eki Arap harfleri ile “lam+vav” şeklinde yazılsa da Latin harfleri ile düz ünlülü olarak verilmiştir: yüzlü, sözlü, uğurlu; adlı, atlı, muhataralı, hayırlı, marifetli, edeplince, lezzetli (Viguiet 1790: 295, 360, 46, 166, 171, 174, 191, 286).

Carbognano’da {+IU} eki daima “lam+vav” ile yazılmıştır, fakat Latin harfleri ile dudak uyumuna bağlı olarak verilmiştir: saçlı, Romalı, Parisli, İspanyalı, pencereci, tatlı, Osmanlı, sanlı; gümüşlü, gözlü, sulu, İstanbullu, Moskoulu (Carbognano 1794: 522, 580, 581, 624, 667, 24).

Özellikle Viguiet ve Carbognano’nun eserlerinde de eski yazının koruyuculuğu görülmektedir. Bunun yanında bu iki eser ekin telaffuzunun değiştiğini de göstermektedir. Tanzimat gramerleri ancak 1893 yılında ekin dudak uyumuna bağlandığını gösteren bir delil sunmaktadır. Ayrıca bu eserlerde, resmî unvanlarda düz tabanlardan sonra yuvarlak şekillerin kullanıldığı görülmektedir. Ekin yuvarlak şeklinin daha çok hoş gittiği, daha resmî olduğu veya insanlar tarafından daha fazla tercih edildiği de bu eserlerden anlaşılmaktadır.

{+Um, +UmUz} birinci şahıs iyelik eki

Osmanlı Türkçesinde hem {+Um} hem de {+UmUz} ekinin düz tabanlardan sonra uyumlu şekilleri kullanılmıştır (Develi 1995: 106, 109; Kartallıoğlu 2005: 688-728).

TYSN (1927)’de, iyelik ekleri ile ilgili şu açıklama vardır:

“Sâmit bir harfle nihâyet bulan kelimelerin nihâyetine “m, n, mİz, nİz” zamirleri geldiği zaman bu sessiz harf esreli okunur: kitabım, kitabın ... ilh gibi (Gülensoy vd. 2004: 100)”.

İmlada ekin önündeki yardımcı ünlü genellikle yazılmadığı için Midhat Sadullah bu açıklaması ile telaffuz konusunda okuyucuyu uyarmıştır.

Viguiet’de ek, dudak uyumuna bağlıdır: pederim, validem, pederimiz, validemiz, sohbetim, sultanım, yanımda, şahidim; sözüm, hükmüm, hükmümüz, önümüze (Viguiet 1790: 318, 330, 2, 338).

Carbognano'daki örneklerde ek, dudak uyumuna bağlıdır: *oglanım, etim, ayagam, köpegim, dayımığ; bülbülüm, suyum, anamız, birijiz, oğlanımız, anamız, sevmemiz, dilememiz, yürümemiz*, (Carbognano 1794).

Bu eklerin de 18. yüzyılda dudak uyumuna bağlanmış oldukları görölmektedir. TYSN imlânın 1927'de bile telaffuzu, dolayısıyla değişen şekilleri yansıtmadığını göstermektedir.

II. Düz ünlü ekler

{-DI} görölen geçmiş zaman eki

Batı Türkçesinin başından beri düz ünlü olarak yazılan bu ekin 16. ve 17. yüzyıllarda yuvarlak ünlü şekillerine rastlanmaktadır: *گَیْدُو* geydü MHC-85b/8; *اَنْتَدُو* anlandı MSH-8b/10, *قَالْدُورْدُو* ıaldurdular MSH-13b/6; *بُيُورْدُو* buyurdu KŞ-3b/9 (Kartallıoğlu 2005: 150-164). 18. yüzyılda ise ek yuvarlak tabanlardan sonra da düz ünlüdür. Ekin 16. ve 17. yüzyıldaki bu yuvarlak ünlü şekilleriyle diğer yüzyıllarda da karşılaşılabılır. Bunları müelîf/müstensih hatasından ziyade dilde zaten var olan şekillerin nadiren imlaya yansması olarak düşünmek daha doğru bir bakış açısı olacaktır.

Tanzimat gramerleri {-DI} ekini hep “*dal+ye*” şeklinde göstermişlerdir. Sadece iki eserde bu eke dair uyarılar vardır. Bunlardan ilki olan KLT'de yuvarlak tabanlardan sonra da “*ye*” ile yazılan bu ek hakkında şu açıklamalar vardır:

“*ی*” *hareke-i harfiyyesi mâ-kablinin hareke-i asliyyesine uyarak mebsût ve makbûz zamme gibi de okunur*: *بوزدو* (bozdu) = (bozdu) *اولدو* (oldu) = (oldı) *دوردو*, *اولدی* (durdu) = (durdı) *دوردی* (öldü) = (öldi) *اولدی* (Karahân vd. 2004: §36).

Burada Tâhir Kenan {-DI} ekinin ünlüsünün kelime kökündeki ünlüye göre {-du} ve {-dü} şeklinde de okunabileceğini söylemektedir. Eserin basım tarihinin 1893 yılı olduğu düşünöldüğünde imlada daima düz şekilli olan ekin yuvarlak şekillerinin de dilde var olduğu anlaşılmaktadır.

Tâhir Kenan'ın 1893 yılında {-DI} ekine dair verdiği yukarıdaki bilgi, Ahmet Cevat tarafından 1923 yılında yazılan TSNE'de bir kez daha tekrarlanmaktadır:

Lâhiklarda vâv'dan sonra (yâ) ile müteharrik bir hece gelecek olursa (yâ) zamme-i makbûzaya işâret eder: *صوردو* (sordu) = (sordı) *صوردی*, *گولدی* (güldü) = (güldi) *صوقولدی*, *صوقولدی* (soğuldu) = (soğuldı) *صوقولدی* (Sağol vd. 2004: 11).

Ahmet Cevat'ın verdiği bilgi Tâhir Kenan'ın verdiği bilgiye göre daha kesindir. Bu iki yazarın verdikleri bilgilere bakıldığında imlada düz ünlü ile yazılan

{-DI} ekinin yuvarlak şekillerinin Latin alfabesinin kullanımı ile değil, daha önceden ortaya çıktığı görülmektedir. Tanzimat gramerlerinin verdiği bilgileri Viguier ve Carbognano'nun bilgileri ile karşılaştıralım:

Viguier'de ek, "oldi" (Gümüşkılıç 1997: 819) kelimesi hariç, 195 kelimedede dudak uyumuna girmiştir: *atdı, yarattı, sarıdı; vurdu, öldü, farz oldu, düşdü* (Viguier 1790: 232, 22, 286, 322). Bu ekin telaffuzunda farklılıklar bulunduğunu Viguier şöyle anlatmaktadır: Özellikle okumada, günümüzdeki "oldular" kelimesi "oldular, oldılar, oldiler" gibi üç türlü söylenebilmekte idi (Gümüşkılıç 2004: 59).

Carbognano'da da ek, "dilleyardı" (Gümüşkılıç 1997: 819) kelimesi hariç, dudak uyumuna bağlanmıştır: *dilleyecek oldum, gördü, yürüdü, vuruldu* (Carbognano 1794: 116, 184, 209, 534).

{-DI} eki de {-Up} zarf-fiil eki gibi 18. yüzyılın başlarından itibaren dudak uyumuna bağlanmaya başlamış, fakat uyumlu şekiller imlaya yansımamıştır. Tâhir Kenan ve Ahmet Cevat'ın verdiği bilgiler de bunu göstermektedir.

{-(I)ş-} fiilden fiil yapma eki

Genellikle düz şekilli olan ekin Osmanlı Türkçesinde yuvarlak şekilleri de kullanılmıştır: *دوتشُدُقْ dutuşduğ MHC-68b/8, يتوشورْ yitüşür (4) KB-189/8, طوتشُدِيلِرْ tutuşdılar MA-102a/1, كوتشُدِيلِرْ gülüşdiler DN-135b/8, دوكوشوبْ döğüşüp Tİ-58a/10, بولشوبْ buluşup (2) MH-13b/2 (Kartallıoğlu 2005: 324-335).*

1885 yılında Halit Ziya tarafından yazılan KLT'de bu ekle ilgili şu açıklama vardır:

... eğer madde-i asliyelerin son hareketleri ötre ise (Uş), esre ise (Iş), üstün ise (ş) ilâvesi yapılır: bozuşmak, girişmek, çarpışmak (Türkay 1999: 47).

Halit Ziya'nın verdiği bilgilere göre ek hem düz hem de yuvarlak tabanlardan sonra dudak uyumuna bağlıdır. Bu ekte, telaffuzun imlaya yansıdığı görülmektedir.

Ek, Viguier ve Carbognano'da dudak uyumuna bağlıdır: *görüşür, bakışmak, görüşmek, kazışmak, bakışdırtmak, gülüşme, yetişmek, yakışmaz, karışma, uyuşturmak (360), deyişmek (366), döyüşmek (368); döğüşmek (62), yapış-, çalış-, karış- (541)* (Kartallıoğlu 2005: 333). Bu iki eseri, aşağı yukarı 95 yıl sonra Halit Ziya'nın verdiği bilgi desteklemektedir. {-Iş-} eki 18. yüzyılda, belki de daha önce dudak uyumuna bağlanmıştır.

Sonuç

18. yüzyılda yazılan Viguier ve Carbognano'nun gramerleri bu yazıda incelenen eklerin tamamının dudak uyumuna bağlandığını göstermektedir. Bu eserlerden aşağı yukarı 60 yıl sonra yazılmaya başlanan Tanzimat gramerlerinin kendi içlerinde bazı eklerin imlası konusunda birlik yoktur. Erken tarihli bir eserde, herhangi bir ek dudak uyumuna bağlı iken, daha geç yazılan başka bir eserde aynı ek uyumsuzdur, fakat bu eserlerde eklerin değişen telaffuzlarına dair bilgiler çok önemlidir. Eserlerin bazılarında değişen telaffuzun imlaya yansıdığı da görölmektedir. İmlası kalıplaşmış, öteden beri aynı şekilde yazılan ekler Tanzimat gramerlerinin bazılarında değişik şekillerde yer almaktadır. 1850'den sonra yazılan bu gramerler sadece ekler hakkında değil, gramerin pek çok dalında araştırıcılara çok önemli bilgiler sunmaktadır. İncelenen eserlerde, telaffuzu veya imlasına dair ipuçları bulunan ekler hakkında şunları söylemek mümkündür:

{-Up} zarf-fiil ekinin {-ıp}, {-ip} şekli Tanzimat gramerlerinde imlaya yansımamıştır, fakat bu gramerlerden bu ekin düz şeklinin telaffuzda var olduğu anlaşılmaktadır. {-DUK} sıfat-fiil eki Tanzimat gramerlerinde eski “*dal+vav+kaf/kef*”li imlasının aksine “*dal+ye+kaf/kef*” şeklinde yazılmaktadır. Yine bu eserlerde “*ye*” harfinin *ı*, *i* ünlülerinin yanında *u*, *ü* ünlülerini de karşıladığı belirtilmektedir.

{-DUR-} fiilden fiil yapma ekinin düz şekli bir eserde imlaya yansımıştır. Bunu da telaffuzun imlaya etkisi olarak düşünmek gerekir.

{-U} zarf-fiil eki 1885 yılında yazılan bir eserde dudak uyumuna göre yazılmıştır. Yani, telaffuz imlayı etkilemiştir. 1908 yılında basılan başka bir eserde ise ekin kalıplaşmış imlası devam etmektedir.

{-Ur-} fiilden fiil yapma ekinin ancak 1907 yılında basılan bir eserde dudak uyumuna göre yazılması gerektiği belirtilmektedir. 1851 yılında basılan bir eser {-Ur} geniş zaman ekinin imlada da dudak uyumuna göre yazılması gerektiğini göstermektedir, fakat 1908 yılında basılan bir eserde böyle bir endişe yoktur.

{+IU} isimden isim yapma ekinin 1893 yılında dudak uyumuna bağlı olarak yazılması gerektiği belirtilmektedir. 1907 yılında basılan bir eserde ise bu kurala dikkat edilmesi konusunda açıklama vardır.

{+Um}, {+UmUz} eklerinin telaffuzuna dair bilgi ancak 1927 yılında basılan bir eserde vardır, ancak ek ünlüleri imlada gösterilmemiştir.

{-DI} görölen geçmiş zaman ekinin telaffuzu ile ilgili 1893 yılında basılan iki eserde uyarı vardır, yani bu eklerin yuvarlak tabanlardan sonra yuvarlak

şekillerinin de bulunduğu bu eserlerde belirtilmiştir; fakat bu yuvarlak şekiller imlaya yansıtılmamıştır.

{-(I)ş-} fiilden fiil yapma ekinin dudak uyumuna bağlı olduğu 1885 yılında basılan bir eserden anlaşılmaktadır. Bu eserde uyumlu şekiller imlaya da yansıtılmıştır.

Tanzimat gramerlerini yazarların eklerin imlası hakkında düşüncelerine bakıldığında; Halit Ziya, Hüseyin Cahid ve Midhat Sadullah'ın her ne kadar telaffuz değişse de imlaya dokunulmaması gerektiğini savundukları görülür. Ahmed Cevdet Paşa değişen telaffuza imlanın uydurulmasının daha doğru olacağını söylemiş, buna rağmen kendisinin de kalıplaşmış imlaya uyararak yazdığını belirtmiştir. Tahir Kenân ise imlayı telaffuza uydurma taraftarıdır. Tanzimat gramerlerinin yazarları telaffuz konusunda okuyucuyu uyarırsalar da genel olarak kalıplaşmış (alışlagelmiş) imlaya göre eserlerini yazmışlardır. İmlanın telaffuzu yansıtmadığı, telaffuzun da daha önceden değiştiği unutulmamalıdır. Buna özellikle eski harfli metinlerin Türkiye Türkçesine aktarılması esnasında çok dikkat edilmelidir.

Açıklamalar

1. Özellikle tarih metinlerinin aktarımında dönemin dil özelliklerine dikkat edilmemektedir. 17. yüzyılda yazılan “Kitâb-ı Müstetâb”da “hazretlerinin, olunmuşdur, giydirilib, beyândır, pâdişâhımızı” gibi kelimelerde ekler, dönemin dil özellikleri dikkate alınmadan yazılmıştır (Yücel 1988: 2).
2. Bu metinler hakkında daha geniş bilgi için bakınız: (Dilaçar 1968), (Hazai 1990: 63-73), (Develi 1995), (Duman 1995), (Kartallıoğlu 2005).
3. (Develi1995), (Develi 1998a).
4. (Gümüşkılıç 1992), (Gümüşkılıç 1997).
5. (Kartallıoğlu 2005).
6. Batı Türkçesinde eklerin dudak uyumu bakımından sınıflandırılması ile ilgili olarak bakınız: (Timurtaş 1977); (Johanson 1978-1979); (Brendemoen 1980); (Develi 1995); (Kartallıoğlu 2005).
7. (Duman 1999: 331-359).
8. Bu konuda bakınız (Develi 1998) ve (Kartallıoğlu 2005: 370-390).

Kaynakça

- BRENDEMOEN, Bernt (1977-79), “Labiya Ünlü Uyumunun Gelişmesi Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, 19: 223-240.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas De (1794), *Primi Principi della Grammatica Turca*, Roma.
- DEVELİ, Hayati (1995), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Ankara: TDK.

- _____ (1998a), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, İstanbul: Kitabevi.
- DEVELİ, Hayati (1998b), “18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine”, *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı:1, Gazimagosa: 27-36.
- DİLAÇAR, Agop (1968), *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara: TDK.
- DUMAN, Musa (1995), *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, Ankara: TDK.
- _____ (1999), “Klâsik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili”, 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 1996, Ankara: TDK: 331-359.
- GÜLENSOY, Tuncer, FİDAN, Mustafa (2004), “Midhat Sadullah, *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv Dersleri*”, Ankara: TDK.
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet (1992), *Viguierin Elemens de la Language Turque* (Türk Dilinin Unsurları) Adlı Eserinin Ses Uyumları Bakımından İncelenmesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- _____ (1997), *18. Yüzyıl Türkçesinde Ses Hadiseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi (yayımlanmamış doktora tezi).
- HAZAI, G. (1990), “Die Denkmäler des Osmanisch-Türkei-türkischen in nich-arabischen Schriften”, *Handbuch des türkischen Sprachwissenschaft*, Weisbaden: 63-73.
- İDBEN, Emir İçhem (1999), Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye*, 1866, Ankara: TDK.
- JOHANSON, L. (1978-79), “Die westoghusische Labialharmonie”, *Orientalia Suecana*, XXVII-XXVIII: 63-107.
- _____ (1978-79), “The indifference stage of Turkish Suffix Vocalism”, *TDAY Belleten*: 151-156.
- KARAHAN, Leylâ, Ülkü, Gürsoy (2004), “*Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, 1893”, Ankara: TDK.
- _____, Dilek, Ergönenç (2000), *Hüseyin Cahit, Türkçe Sarf ve Nahiv*, 1908, Ankara: TDK.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2005), *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16., 17. ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi).
- KORKMAZ, Zeynep (1991), “Türk Dili ve Arap Alfabeti”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: 11-20.
- ÖZKAN, Nevzat (2000a), Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa, *Kavâ'id-i Osmaniyye*, 1851, Ankara: TDK.
- _____ (2000b), Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavâ'id*, 1851, Ankara: TDK.
- PARLATIR, İsmail, İnci, Enginün, Ahmet B., Ercilasun, Zeynep, Kerman, Abdullah, Uçman, Nurullah, Çetin (2006), *Tanzimat Edebiyatı*, Ankara: Akçağ.
- SAGÖL, Gülden, Erdal, Şahin, Nurgül Yıldız (2004), Ahmed Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, 1923, Ankara: TDK.

- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi*. Gramer-Metin-Sözlük, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPARLI, Recep (2003), *Mufasssal Yeni Sarf-ı Osmânî*, 1907, Ankara: TDK.
- TULUM, Mertol (1991). “Alfabe ve Alfabemiz Üzerine”, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara: 23-27.
- TÜRKAY, Kaya (1999), Halit Ziya Uşaklıgil, *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, 1885, Ankara: TDK.
- VIGUIER, M. (1790), *Elemens de la langue turque ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur developpement*. Constantinople.
- YÜCEL, Yaşar (1988), *Kitâb-ı Müstetâb, Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'il-Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, Ankara: TTK.

The Spelling of Some Affixes in the Grammar Books of the Tanzimat Period and Some Warnings Concerning Labial Harmony

Assist.Prof.Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU*

Abstract: During the period when the Arabic alphabet was in use, spelling rules became stabilized after a certain period of time and remained valid until the advent of the Latin alphabet. This stabilized spelling failed to reflect the various changes in pronunciation, which occurred in time. Changes in pronunciation can occasionally be observed not only in grammar books and dictionaries written by foreigners but also in certain works written by Turkish authors. This article focuses on affixes and their spelling and pronunciation as discussed in grammar books written by Turkish authors after the 1850s and evaluates them with regard to labial harmony. The article attempts to identify when these affixes have become consistent with labial harmony and whether or not these harmonious forms have been reflected in rules for spelling.

Key Words: Grammar books of the Tanzimat period, Ottoman Turkish, spelling, pronunciation, the morphophonology of affixes

---

* Abant İzzet Baysal University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / BOLU
yavuzkartallioğlu@gmail.com

Правописание некоторых аффиксов в грамматике при административной реформе Танзимат и предостережения связанные с губной аккомодацией

Помощник доцента доктор Явуз Карталлыоглу*

Резюме: В период использования Арабского алфавита орфография, сформированная в определенный отрезок времени, действовала до самой отмены этого алфавита и со временем не подействовала на некоторые, начавшие трансформироваться произношение и сформированную орфографию. Изменившиеся произношение можно наблюдать из книг по грамматике, написанными иностранцами и словарей, а также в некоторых произведениях написанные турецкими авторами. В данной статье произведена оценка аффиксов с точки зрения губной аккомодации в источниках по произношению и орфографии, указанных в книгах по грамматике, написанных турецкими авторами после 1850 года.

Ключевые Слова: грамматика периода Танзимат, Османский турецкий язык, орфография, произношение, морфофонология аффиксов

---

* Университет Абант Иззет Байсала, Факультет Естествознания и Литературы, Отделение Турецкого языка и Литературы / БОЛУ
yavuzkartallioğlu@gmail.com

Fahriyeler Işığında Osmanlı Şiirinde İdeal Şairin Portresi

Dr. Tûba Işınsu İSEN-DURMUŞ*

Özet: Fahriye bölümlerinde şairin kendini diğer şairlerden üstün konumda göstermek için uç benzetmelere ve mübalağalı ifadelerle yer verdiği ve gerçeklikten uzak tasvirler ortaya koyduğu kaynaklarda tekrarlanır. Hâlbuki, 14. yüzyıldan başlayarak Divan şiiri geleneği boyunca devam eden fahriye örnekleri gözden geçirildiğinde, bilinenin aksine, şairin bu bölümlerde ifade ettiği övgü kalıplarıyla ideal bir şair nasıl olmalıdır sorusuna cevap verdiği görülmektedir. Bu çalışmada, fahriyelerden yola çıkarak, ideal şairlik ölçüleri, tezkirelerde ve divan dibacelerinde yer alan şairlik ve şiir üzerine düşünceler ile karşılaştırılarak fahriye hakkında yeni yargılara varılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fahriye, kaside, övünme, ideal şair

Giriş

Fahriye bölümlerinde şairin kendini diğer şairlerden üstün konumda göstermek için uç benzetmelere ve mübalağalı ifadelerle yer verdiği ve gerçeklikten uzak tasvirler ortaya koyduğu kaynaklarda tekrarlanan bir durumdur. Aynı iddia kasidede memduhun (şairin övdüğü kişinin) övgüsü için de söylenmektedir. Övünme, büyülenme, böbürlenme, şöhret, erdem gibi anlamlara gelen ve edebiyat terimi olarak genellikle kasidede, bazen de gazel ve mesnevi gibi türlerde şairin kendini övdüğü, felekten yakındığı, durumunu kaside sunduğu kişiye iletildiği, yardım dilediği, zaman zaman da yardım dilerken memduhunu övdüğü bölümün adı olan fahriye, 14. yüzyıldan itibaren kullanılan ve en yaygın nazım şekillerinden olan kasidenin çıkışını takiben, bu nazım şeklinde aslı bölüm olarak hemen her şiirde yer almıştır.

14. yüzyıldan başlayarak Divan şiiri geleneği boyunca devam eden fahriye örnekleri gözden geçirildiğinde, bilinenin aksine, şairin bu bölümlerde ifade ettiği övgü kalıplarıyla ideal bir şair nasıl olmalıdır sorusuna cevap verdiği

---

*Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / ANKARA
isinsu@bilkent.edu.tr

görülmektedir. Şairlik ve şiir olarak iki yönden değerlendirmeye tabi tutacağımız bu örnekler, aynı zamanda tezkirelerde ve divan dibacelerinde yer alan şairlik ve şiir üzerine düşünceler ile de benzerlik göstermektedir. Farklı türdeki örneklerde ortaya çıkan bu örtüşme, toplumsal yapıdaki şiire ve şaire bakıştaki müşterek noktayı göstermektedir. Böylece fahriyelerde yer alan benzetmelerin uzak veya abartılı örnekler değil, gerçek ve olması gereken tanımlar olduğunu görürüz. Fahriyelerde yer alan bu nitelendirmeler incelendiğinde, ortaya ideal şairin portresi çıkmaktadır. Kasidelerin medhiye bölümlerinde de benzer bir tablo görünmektedir. Bu yaklaşımı Osmanlı toplumunda çok yaygın bir tür haline gelen Siyasetnamelerde de görmek mümkündür. Bu tür kitaplarda devletin işleyişi, şehrin yönetimi, idare şekilleri ve ideal bir yöneticinin sahip olması gereken özellikler yer almaktadır. Siyasetname kitaplarında doğrudan yöneticilere seslenilerek ortaya konan ideal olanı yansıtmaya düşüncesi, kasidelerde dolaylı olarak bu düşüncüyü ortaya koyma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kasidelerde abartılı bir üslupla dile getirilen özellikler, övülen kişinin gerçek anlamdaki birebir karşılığı değil, o konumdaki ideal kişinin özellikleridir. Şair, olağanüstü özellikler yüklediği memduhuna dolaylı olarak olması gereken noktayı işaret etmektedir. Yani övülen kişi o sıfatların hepsine sahip olmasa bile, bu üst konuma ulaşmak için uyarılmış olacaktır. Kasidelerin medhiye bölümünde, övülen kişi için kullanılan sıfatlara dikkat edildiğinde bunların adalet, cömertlik, lütuf, iyi yönetim, geleceği görme ve bunlara yönelik tedbirler alma, kahramanlık gibi ideal bir yöneticinin sahip olması gereken özellikler olduğu görülmektedir. Örneğin Nef'î'ye göre etkili ve başarılı bir yönetici olmanın ilk şartı adaletten ayrılmamaktır. Bu yüzden o, yazdığı medhiyelerde padişahların bu yönlerine ağırlık vermiş, onları adalette Hz. Ömer'e ve Nûşîrevân'a benzetmiştir:

Âlem-ârâ şehriyâr-ı dâd-güster kim cihân

Devr-i adlinde nizâm-ı ahd-i Nûşîrevân bulur (Ünver 1987: 48)

(O, şimdi cihanı süsleyen öylesine bir adalet dağıtıcısıdır ki, onun adil döneminde Nûşîrevân devrindeki adalet düzeni görülür.)

İsmail Ünver, şairlerin padişahların görünen tablosundan çok, olması gereken portresini yansıttıklarını belirtmektedir. Sürekli adil olarak tanımlanan bir hükümdarın ülkesinde zulüm ve kargaşanın meydana bulamayacağını söyleyen yazar, 17. yüzyıl gibi Osmanlı topraklarında fitne ve kargaşanın kol gezdiği bir dönemde, padişahların fitneyi ortadan kaldırdıklarını söylemenin ve onları bu yönüyle övmenin ancak bir temenni olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir (1987: 49). Ünver'in bu düşüncesi doğru olmakla birlikte, şairlerin bu türlü yönlendirmelerinin bir temenniden daha öte bir durum olduğunun algılanılması ve dikkate alınması gerekmektedir. Şöyle ki, böyle bir yaklaşım ile Osmanlı toplumunda kaside, şairlerin sadece caize almak anlayışı ile ürettikleri şiir olmaktan çıkıp yönlendiricilik işlevi kazanmaktadır.

Kasidelerin fahriye bölümleri, ideal şair portresi açısından incelendiğinde, şairlik ve şiir ölçüleri olarak iki grup karşımıza çıkmaktadır. Konu ile ilgili vereceğimiz örnekler, kendi dönemlerinde fahriye bölümlerinde şair ve şiir üzerine değerlendirmelerde bulunmuş olan şairlere aittir. Ele alacağımız ilk grup, şiir ölçüleri adı altında toplanabilir. Bunlar da, anlamın orijinalliği ile edânın ve üslubun güzelliği olarak iki ayrı başlıkta değerlendirilebilir. Bu grupları örneklerle birlikte şöyle verebiliriz:

1. Şiir Ölçüleri

a- Anlamın Orijinalliği

Şiirin ve anlamın orijinalliği meselesi fahriyelerde en çok ele alınan konudur. Osmanlı toplumunda şiirin gelişmeye başladığı 15. yüzyıldan itibaren kendilerini çağdaşları, Arap veya İran şairleri ile karşılaştırarak bir rekabete giren divan şairleri için en önemli ölçü daima orijinallik olmuştur. Şiirin orijinal, çalıntı ya da çeviri olması sorunu dönem kaynaklarında üzerinde çok durulan konulardır. Fahriye bölümlerinde anlamın orijinal olması, daha önce kimse tarafından ele alınmayan imgeler, yeni üretilmiş manalar, yaratıcı bir hayal gücü ve katışıksız düşünce olarak algılanmıştır. Bu meselenin Divan şairleri tarafından her dönemde gündemde tutulduğu, şairlerin fahriye bölümlerinde bu durumu pek çok kez ve farklı kavramlarla ifade etmelerinden anlaşılmaktadır. *Bikr-i fikr*, *bikr-i ma'nâ*, *dil-i pâk*, *endîşe*, *hayâl*, *himmet-i fikr*, *ince hayâl*, *kilk-i ter*, *lafz-ı pâk*, *ma'nâ-yı güzîde*, *nazm-ı pâk*, *nazm-ı ter*, *nükte-bâr kalem*, *nükte-i nazm*, *nükte-i pür-ma'âni-i kelâm*, *rengîn fikr*, *rengîn söz*, *rengîn ü muhayyel lafz*, *sühân-ı pâk*, *şi'r-i pâk*, *şi'r-i ter*, *tâze eş'âr*, *tâze sahîfe-i şiir*, *tuhfe-i mazmûn ve zebân-ı tâze* gibi kavramlar, fahriyelerde geçen ve orijinal anlamına gelen ifadelerdir. Söz konusu ifadeler, ilk dönem örneklerinde sade ve sıfatsız kullanımlar ile fahriye bölümlerinde yer alırken, ilerleyen yüzyıllarda başka kelimelerle de birlikte kullanılarak çeşitlilik kazanmıştır. Bu durum, fahriye bölümlerinin üslupsal gelişimini göstermesi açısından da önemli olarak değerlendirilebilir. Aşağıda konu ile ilgili farklı şairlerden verdiğimiz örnekler üzerinde de bunu görmek mümkündür:

1. Bikr-i fikrim o kadar şûh u dil-ârâdır kim

Reşk ider gamzesine zühre-i fettân-ı felek (Nef'î 1993: 126)

(Benim el değmemiş düşüncelerim, öylesine baştan çıkarıcı ve gönül alıcıdır ki, feleğin çok fettan olan Zühresi gamzesini kıskanır.)

2. Benim ol nev-sâl ü nev-âyîn-i sühen

Tâze mazmûn u ma'âniyle tolı endîşem (Haşmet 1995: 185)

(Yeni tarz ve orijinal şiirler söyleyen şair benim ki, düşüncem yeni mazmun ve manalarla doludur.)

3. Bâ-husûsâ benüm ol şâ'ir-i 'İsâ-hikmet

Kim olur kilik-i terüm mu'cize-perdâz-ı hikem (Mezâkî 1991: 233)

(O İsâ gibi hikmetli şair benim ki, orjinal kalemim mucize dolu hikmetler söyler.)

4. Sanırlar katre-i hûn saçılır tîg-ı zebânımdan

Sözüm oldukça rengîn-fikir ile yâkut-ı rümmânî (Nefî 1993: 83)

(Sözüm orijinal fikirlerden ve kırmızı yakuttan oluştuğça, benim dil kılıcından kan damlaları saçılır sanırlar.)

Yukarıdaki örnekler, şairlerin kendilerini yüceltme amaçlı yazdıkları beyitlerdir. Örneklerin ortak noktası, şairlerin, kendi konumlarındaki şairlerden ayırıcı vasfı olarak, şiirlerinin orijinalliği noktasını gündeme getirmeleridir. Örneğin, ilk beyitteki, fikir ve mana kelimeleri ile birlikte kullanılan ve yeni bir tarz veya şekil ortaya koyma anlamında kullanılan *bikr* sıfatı, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, 15. yüzyıl örneklerinde sadece sözün veya şiirin bâkir olması olarak sade bir şekilde kullanılmış iken, özellikle 17. yüzyıl örneklerinde başka kelimelerle de birlikte kullanılarak çeşitlilik kazanmıştır. Nefî, örnekte el değmemiş düşüncelerini, baştan çıkarıcı ve gönül alıcı bir güzele benzetmektedir. Benzer şekilde üçüncü örnekte Mezâkî, orijinal kaleminin, İsâ gibi mucize dolu hikmetler söylediğini ifade etmektedir. Şair, Nefî'nin kullandığı *bikr* sıfatı yerine, şiirinde aynı anlama gelen *ter* kelimesini kullanmaktadır. Dördüncü beyitte ise Nefî, orijinal fikir anlamına gelen *rengîn* kelimesini tercih etmektedir.

Divan şiirinde orijinal anlamında kullanılan ve dil, lafz, nazm, suhan, şi'r gibi çeşitli kelimelerle birlikte kullanılan *pâk*, temiz, arı, katışıksız, anlamlarını; *endîşe* orijinal düşünce anlamını; *ter ve taze*, kilik, nazm ve şi'r kelimeleri ile birlikte kullanılarak yeni anlamını; *rengîn* ise, orijinal fikir anlamında kullanılmakla birlikte, renkli, parlak, latif, güzel, hoş anlamlarını da karşılamaktadır. Söz konusu ifadeler için standart bir kullanım olmadığı, her şairin kendi hayal gücüne göre kullanımlar ortaya koyduğu söylenebilir.

16. yüzyılda yaşamış olan Latîfî de divan şiirinde çok tartışılan orijinallik meselesine tezkiresinin önsözünde genişçe bir yer ayırmış ve çağında şairle şair geçinenin birbirinden seçilemez olduğunu, şiir meselesinin ölçüsünün bozulduğunu belirtmiştir. Pek çok kişinin divan tertip ettiği halde kendine has bir manaya sahip olmadığını ve çalıntı ya da başkasının ağzında çiğnenmiş binlerce vezinli nazm meydana getirdiklerini ifade eder. Latîfî için ölçü, oluşturulan bu manzumelerin şairlerin kendilerinin orijinal ürünleri olup olmadığıdır. Bu yüzden o, şairleri iki gruba ayırmıştır:

El değmemiş düşünceler ve kendine has hayallere sahip olabilen yaratıcı, yeni şeyler ortaya koyabilen şairler, birinci grubu meydana getirirler, Bunlar dünyada az bulunurlar. Bir kısmı ise sadece vezinli söz söyleme-

ye yetenekli olup doğru yanlış ağızlarına geleni söylerler. Bununla da kendilerini gerçek şair sanıp büyük şair sayarlar. Şairler arasında bu seviyedeki hüner hemen hiç makbul değildir. (İsen 1999: 32)

Latîf yanında intihal ya da sirkat adı verilen eser çalma olayı ve orijinallik meselesine pek çok şair çeşitli vesilelerle değinir. Tezkirelerde ve şairlerin şiir dünyaları hakkında yapılan çalışmalarda da bu meselenin hayli geniş yer alması ve orijinallikle ilgili kavramların karşılığı olarak aynı veya benzer kavramların kullanılması yukarıda belirttiğimiz gibi hem bir tutarlılık sağlamakta, hem de fahriyelerin gerçekçiliği konusunda bize bir kanıt olmaktadır. Örneğin, Sehî, Latîfî ve Aşık Çelebi gibi 16. yüzyılın önde gelen tezkirelerinde ma'nâ ve fikir kelimelerinin bîkr, garîbe, acîbe, hayal gibi sıfatlarla çok kullanılmış olması bunun göstergesi olarak düşünülebilir. Bu tutarlılık durumu aşağıda ele alacağımız ikinci grup için de geçerlidir.

b- Edânın ve Üslûbun Güzelliği

Bu başlık altında değerlendirmeye tabi tutacağımız sıfat ve kavramlar, şairlerin onları meslektaşlarından ayıran ve üstün konuma getiren kendilerine has kullanımlarını karşılamaktadır. Fahriye bölümlerinde anlamları itibariyle üslup çerçevesinde düşünülebilecek çok çeşitli sıfatlar yer almaktadır. *Eş'âr-ı mevzûn, hoş edâ, hûsn-i edâ, hûsn-i tâbir, kemâl-i nazm, ma'nâ-yı rengîn, müşg-bâr söz, nâzik hayâl, nazm-ı bedîi, nazm-ı fesâhat, nazm-ı latîf, nazm-ı rengîn, nazm-ı selâset, nazm-ı şîrîn, nefahat-i sühen, Pâkize-edâ, pâkize-gevher, pür-sûz u nâzik söz, reng-i edâ, rengîn edâ, sühân-ı şîrîn, şevketâne tarz-ı eş'âr, şî'r-i garrâ, şîrîn söz, şîrîn nazm, tarz-ı cedîd, tarz-ı hâs, tarz-ı nev-âyin, tarz-ı şûh ve tarz-ı tâze* kelimeleri, fahriyelerde yer alan ve edânın ve üslubun güzelliğini ortaya koyan ifadelerdir.

Şiirin vezinli olmasını iyi şiirin oluşması için ölçü sayan Nev'î-zâde Atâyî (Ö.1618), bunu şöyle ifade eder:

Eger eş'âr-ı mevzûnum eger âsâr-ı menşûrum

Bulanlar gevher-i sencide vü nakd-i revân buldı (1994: 345)

(Benim vezinli şiirlerimi ve ortaya serilmiş eserlerimi bulanlar, ölçülü gevherler ve kıymetli nesnelere bulmuş olurlar.)

Bunlarla birlikte, sözün misk dolu olması, hayalin nazik olması, şiirin bir bütünlüğünün bulunması ile beraber yumuşak, hoş, güzel manalarına gelen *latîf*, ifadenin kusurlu olmaması anlamını karşılayan *fasîh*, sözün akıcı olması anlamına gelen *selfîs*, parlak, güzel, gösterişli manasındaki *garrâ*, hoş, hüsn, pâkize, rengîn gibi farklı kelimelerle kullanılan *edâ*, sözün etkili yani *pür-sûz* olması gibi çok çeşitli örneklemeler fahriyelerde yer almaktadır.

Buraya kadar ele aldığımız örneklemeler şiire ait olan ve iyi şiirin oluşabilmesi için ölçü kabul edilebilecek tanımlamalardı. Şimdi iyi ve ideal bir şair sayılabilmek için fahriyelerde yer alan örneklemelere bakalım.

2. Şairlik Ölçüleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi fahriyelerde yer alan kavramlar ve tanımlamalar, tezkirelerde, dîvan dibâcelerinde ve şair ile şiir üzerine yapılmış olan değerlendirmelerde yer alan tanımlamalar ile örtüşmektedir. Şiir ile ilgili belirttiğimiz aynı durum şairle ilgili değerlendirmeler dikkate alındığında da ortaya çıkmaktadır. Fahriye bölümlerinde, yaradılıştan kaynaklanan birtakım özelliklerden, kültür ve tecrübeye, bilimsel yetiye, yetiştiricilik konumuna kadar pek çok konuda tanımlar yer almıştır. İyi şair sayılmanın ölçüsü, öncelikle yaradılıştan kaynaklanan birtakım özelliklerden ileri gelir. Bu da fahriye bölümlerinde *tab'* ve *tabiat* kelimeleri ile ifade edilmiştir. Şairlerin doğuştan birtakım sanat zevk ve yeteneklerine sahip olma durumu fahriyelerde olduğu gibi tezkirelerde de üzerinde çok durulan kavramlardan biridir. “Tezkireci hemen her şairin bu yönüne değinir ve onda böyle bir yaradılış veya gücün varlığını, yokluğunu, nitelik ve niceliklerini bize tanıtır değerlendirilmeye çalışır” (Tolasa 1983: 195). Filiz Kılıç, yaradılış anlamını karşılayan bu kelimenin tezkirelerde çok sık kullanıldığını belirtmiştir:

“Tab”, 17. Yüzyıl tezkirelerinde şairlerin yaradılış hâlini ifade eden kelimelerin başında gelenidir. Sayı olarak diğer kelimelerle kıyaslanamayacak kadar üstünlüğe sahiptir. Lugatlarda “Tabiat, huy ve yaradılış” olarak manalandırılan kelime, tezkirelerde bu genel kullanımın dışında, sanatla ilgili, sanata meyilli, sanat zevk ve kabiliyetine sahip oluş hâli gibi, özel bir anlam kazanır ve doğrudan doğruya şair yaradılışı karşılar. Ele aldığımız tezkirelerde çok çeşitli kullanım ve manâ nüansına sahip olan bu kelime bazı tavsif ve teşbihlerle örülmüştür. (1998: 252)

Tezkirelerde üzerinde çok durulan bu durumun Kılıç'ın da ifade ettiği gibi bazı tavsif ve teşbihlerle kullanılmış olarak fahriyelerde de sıkça karşımıza çıkması, yukarıda belirttiğimiz tutarlılık konusu çerçevesinde, doğal olmalıdır. Fahriye bölümlerinde, *bülend*, *pâk* ve *şüh* sıfatları bu kavram ile kullanılmışlardır:

Tab'-ı pâkümdür o ser-çeşme-i ma'nî ki eder
Reşhası âb-ı hayât-ı suhana sakkâyî (Nâilî 1990: 36)

(Mana çeşmesinin başında, damlası şiire ölümsüzlük veren suyu dağıtan sâkî, benim temiz yaradılışımdır.)

Fahriyelerde yer alan iyi şair sayılma ölçüleri arasında en çok üzerinde durulan hususlardan biri, şairin yetiştiricilik işlevi kazanmasıdır. Yetiştiricilik konumunda olmak ile, şairin şiir konusundaki bilgisi, tecrübesi, anlayış, kavrayış ve eleştiri gücü kastedilmektedir. Tolasa'ya göre şair, “şiir yazma” becerisini kazanma yollarının göstericisi veya öğreticisi olması bakımından üstad kabul edilmiştir (1983: 262). Özellikle 17. yüzyılın kendine güveniyle ön plana çıkan şairlerinde bu durum daha çok karşımıza çıkar. Bu yüzyıl şairlerinden Kadri:

Benem ol nâdire-zer-dûz-ı âlem kim zamanumda
Gelür her ehl-i dil tahsil iderler ilm ü irfânı (1997: 31)

(Ben dünyanın öyle usta şairiyim ki, şairler gelip benden bilgi ve irfan alırlar.)
derken bu özelliğini vurgulamıştır.

Gönül ve marifet bilgisi anlamına gelen *irfan* da ilim kelimesinden daha sık olarak fahriyelerde karşımıza çıkar. *Deryâ-yı irfan olmak, mîr-livâ-yı irfân olmak veyâ hüsrev-i sâhib zuhûr-ı irfân olmak* gibi tanımlamalar iyi şair olmanın gerekleri arasında yer almaktadır.

Bununla birlikte, *bâzû-yı fikretinde kuvveti olmak, saf-şikâf-ı şuarâ-yı be-nâm olmak, cihân-ı ma'nâyı musahhar eylemek, derd-i perîşânî-i dünyâyâ devâ olmak* gibi iyi şair sayılabılme ölçülerini sıralamak mümkündür. Divan edebiyatının giderek geliştiği 15. yüzyıldan itibaren özellikle bu dönem şairleri, kendilerini İran ve Arap şairleri ile karşılaştırarak bir ölçü fikri ortaya koymuşlardır. Bazıları:

Ey sıfatı Mustafâ Câ'fer kemâl-i nazm ile
Pârsun Selmânı vü Tâzî dilün Hassânıdır (Tâci-zâde Câfer 1983: 137)

(Ey özellikleri Mustafa'ya benzeyen Cafer, şiirindeki olgunluk ile Farsçanın Selmânı ve Arapçanın Hassânısın.)

diyerek şiirde kendilerini ünlü Arap şairi Hassan'la eş tutmayı iyi şair olma ölçüsü sayarken, yine bu dönemde başka şairler, *Türkî dilinin Selmânı olmak veyâ nazm-ı fesâhatte İbn Hüsâm olmak* gibi ölçüler ortaya koymuşlardır. 16. yüzyıldan sonra Osmanlı şairlerinin bu tutumu değişmeye başlamış ve bu dönemden sonra kendi şairlerini örnek almaya başlamışlardır. Bunun güzel örneklerinden biri Fehîm-i Kadîm'e ait olan şu beyitte görülebilir:

Ya 'Örfî'yem ya Hâkânî disem bu tab' ile câ'iz
Ki itdüm Rûm u Mısır'ı gıpta-geh Şîrâz u Şîrvan'a (1991: 146)

(Bu yaradılış ile ya Örfî'yim, ya Hâkânî'yim. Zîrâ Anadolu ve Mısır'ı Şîraz ve Şîrvan'ın gıpta ettiği yerler yaptım.)

Sonuç

Yukarıdaki örnekler değerlendirildiğinde, Osmanlı toplumunda fahriyelerden yola çıkarak ideal şairin ve şairin genel çizgilerine ulaşılabileceği görülmektedir. Bütün bu değerlendirmeler göstermektedir ki fahriye bölümleri, bize sadece, ideal bir şair ve şiir nasıl olmalıdır sorusunun cevabını değil, aynı zamanda bu anlayıştan yola çıkarak bu bölümlerde ifade edilen benzetme kalıplarının tutarlı ve gerçekçi tanımlamalar olduğu sonucunu verir. Ancak, bir noktayı unutmamak gereklidir. Fahriye örnekleri, yukarıda da belirttiğimiz gibi yüzyıllara göre hem şekil, hem de içerik açısından farklılık göstermekte-

dir. Fahriyelerin beyit sayıları, türlere göre dağılımları ve kasidenin içinde diğer bölümlere göre konumu gibi yapısal ve içerik özelliklerine bakıldığında, fahriyenin ilk örneklerini gördüğümüz 14. yüzyılda şair, kendini övmekten çok övdüğü kişiden birtakım talepleri olan biri konumundayken, 16. yüzyıldan sonra şiiirlerde giderek fahriyenin asıl özelliği olan kendini övmenin ön plana çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla Osmanlı şiiirinde ideal bir şair nasıl olmalıdır sorusunun da kesin ve belirli tek bir cevabı bulunmamaktadır. Bu durum, şiiir ölçüleri başlığı altında da görülmekle birlikte, daha çok şairlik ölçüleri konusunda dikkati çekmektedir. Nef'i ile bir dönüm noktası yaşayan fahriye geleneği, bu dönemden sonra İran ve Arap şairlerini küçük gören ve Anadolu şairlerini yücelten bir konuma bürünmüştür. Ancak, konu ve isimler yüzyıllara göre farklılık arzetsede bir ideallik portresine bütün dönemlerdeki fahriye örneklerinde rastlamak mümkündür.

Kaynakça

- FEHİM-İ KADİM (1991), *Fehim-i Kadim*, haz. Tahir Üzgör, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- HAŞMET (1995), "Haşmet Divanı, Hayatı-Edebi Kişiliği- Eserleri ve Divanın Tenkidli Metni", haz. Mustafa Aslan, yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- KADRÎ (1997), "Kadrî, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Transkripsiyonlu Metni", haz. Mehmet Külahlıoğlu, yayımlanmamış master tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- KILIÇ, FİLİZ (1998), *XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- LATİFÎ (1999), *Latîfi Tezkiresi*, haz. Mustafa İsen, Ankara: Akçağ Yayınları.
- MEZÂKÎ (1991), *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, haz. Ahmet Mermer, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- NÂİLÎ (1990), *Nâ'îli Divanı*, haz. Haluk İpekten, Ankara: Akçağ Yayınları.
- NEF'Î (1993), *Nef'i Divanı*, haz. Metin Akkuş, Ankara: Akçağ Yayınları.
- NEV'İ-ZÂDE ATÂYÎ (1994), "Nev'i-zâde Atayî Divanı, Kısmî Tahlil-Metin", haz. Saadet Karaköse, yayımlanmamış doktora tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- TÂCİ-ZÂDE CÂFER ÇELEBİ (1983), *The Life and works of Tâci-zâde Ca'fer Çelebi, With A Critical Edition Of His Divan*, haz. İsmail Erünsal, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TOLASA, HARUN (1983), *Sehî, Latîfi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. y.y. da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÜNVER, İSMAİL (1987), "Övgü ve Yergi Şairi Nef'i", *Ölümünün Üçyüzdüncü Yılında Nef'i*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

A Portrait of the Ideal Poet as Reflected in *Fahriye* in Ottoman Poetry

Dr. Tûba Işinsu İSEN-DURMUŞ*

Abstract: In various sources on Ottoman poetry it is often argued that the major aim of the poet in writing *fahriye* is to prove his superiority to other poets and that for this purpose the poet employs highly exaggerated metaphors and expressions and makes descriptions highly removed from reality. When the examples of *fahriye* of the Divan poetry tradition from the 14th century onwards are analyzed, however, it can be seen that the poet's major aim in employing elaborate patterns of praise is not to prove his superiority to others but to answer questions as to what an ideal poet should be like. This study attempts to evaluate the *fahriye* form anew by comparing thoughts on poetry and the poet found in tezkires and divan prefaces with the qualities of an ideal poet as suggested in the *fahriye* sections of Ottoman poetry.

Key Words: Fahriye, kasida, self-praise, ideal poet

---

*Başkent University, Faculty of Science and Letters / ANKARA
isinsu@bilkent.edu.tr

Портрет идеального поэта в Османской поэзии в свете Фахрие(стихотворения- дифирамбы самому себе в Османской поэзии Диван)

Доктор Туба Ышынсун Исен-Дурмуш*

Резюме: В источниках не раз повторяется то, что в разделах Фахрие поэт для того, чтобы показать себя выше других поэтов использует крайние сравнения и гиперболы и использует изображения, далекие от действительности. На самом же деле при тщательном рассмотрении примеров фахрие, действующем с 14. века и на протяжении всей поэзии Диван, вопреки известным фактам поэт в данных разделах дифирамбами дает ответ на вопрос каким должен быть идеальный поэт. В данной работе мы попытались достичь новых выводов относительно фахрие, исходя из мерки идеальной поэзии фахрие и сравнивая мысли о поэзии и стихах, имеющих место в преамбуле дивана и биографии.

Ключевые Слова: фахрие, касыда, дифирамба, идеальный поэт

---

*Университет Башкент, Факультет естественных наук / АНКАРА
isinsu@bilkent.edu.tr

Metatez Olayı Türkçenin Hece Sistemiyle İlgili midir?

Yrd.Doç.Dr. İsmail ULUTAŞ*

Özet: Bu yazıda metatez diye adlandırılan ses değişimleri ile Türkçenin hece sistemi arasındaki ilişkiyi araştırdık. Kullandığımız örnekler Türkçenin ağızlarından ve Hasan Eren'in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nden alındı. Metatez olayı nedensiz ve mekanik bir ses değişikliği değildir, bilakis Sonorantlık Sıralama Prensi (SSP) tarafından düzenlenen Türkçenin hece sistemiyle yakından ilişkilidir.

Anahtar Kelimeler: Metatez, Sonorantlık Sıralama Prensi (SSP), Türkçe

1. Giriş

Bu yazıda¹, Türkçede özellikle ağızlarda çok sık görülen metatez olayı ile Türkçenin hece sistemini ele alıp, aralarında bir ilişki olup olmadığını araştıracamız.

2. Metatez

Metatez bir söz birliği içindeki seslerin yer değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Ancak yer değiştiren birimlerin hangilerinin metateze konu sayılacağı hususunda dil araştırmacıları arasında tam bir uyuşma olduğu söylenemez. Bazı araştırmacılar konsonların yanında vokallerin hatta hecelerin yer değiştirmesini de metatez olayının içine alır. David Crystal Ansiklopedik Dil ve Diller Sözlüğü'nde metatez olayının gerçekleştiği alan olarak kelimedenden daha büyük söz birliklerini, cümleyi gösterir ve yer değiştirenlerin de sesler, heceler hatta kelime ve diğer birlikler olduğunu ifade eder: "An alteration in the normal sequence of elements in a sentence-usually of sounds, but sometimes of syllables, words, or other units" (Crystal 1992, ilgili madde). Mario Pei Dil Bilimi Terminolojisi Sözlüğü'nde metatezi sentaksa ve kelimeye bakan iki yönüyle tanımlar. Ona göre sentaks seviyesinde gerçekleşen metatez, cümledeki kelime sırasının değişmesidir, kelime ya da kelime grupları seviyesinde meydana gelen metatezde ise seslerin yeri değişir: "1. On the syntactical level, change of word order in the sentence. 2. Historically, sporadic sound change whereby there is a transposition of the order of sounds within the

---

*Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / BALIKESİR
ismailulutas@yahoo.com

word or between words” (Pei 1966, ilgili madde). Konuşma dilinden yazı diline geçip kalıcı olan metatez örnekleri genellikle komşu seslerin yer değiştirme örnekleridir. (Sturtevant 1973: 51-52). Bloomfield ise metatezi kısaca “bir kelime içindeki iki fonemin yer değiştirmesi” olarak tanımlar. (1979: 391)

Türkçe gramer araştırmalarında kelime içindeki iki ses ya da ses grubunun yer değiştirmesinin metatez olarak adlandırıldığını görüyoruz. Bu ses ya da ses grupları birbirlerine yakın veya uzak olabilir. Yer değiştirme olayı, komşu iki ses arasında meydana geliyorsa “yakın metatez”, uzak sesler arasında meydana geliyorsa “uzak metatez” adını alır. Araştırmalarda örnekler genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesinden verilir, ünsüz ve ünlünün yer değiştirme örnekleri daha azdır.

Yukarıdaki tanımlardan anlaşılacağı gibi metatezde yer değiştirme işlemine hem ünlüler hem de ünsüzler dahil olur, ancak genellikle örnekler hep ünsüzler arasındaki yer değiştirmelerinden verilir. Bazı araştırmacılar metatezi sadece ünsüzler arasındaki yer değiştirme olarak tanımlamış ve örnekleri bu çeşit yer değiştirmelerinden vermişlerdir. Örneğin, Tuncer Gülensoy “ünsüzlerde yer değiştirme (metathesis)”, (Gülensoy 1988: 69)., Emin Kalay “Türkçe kelimelerde, sonra gelmesi gereken bir ünsüz sesin diğer ünsüzlerden veya ünsüzden önceye alınarak telaffuz edilmesi olarak izah ettiğimiz yer değiştirme hadisesi...” (1988: 57), Ahmet Buran “komşu ünsüzler arasında ve komşu olmayan ünsüzler arasındaki yer değiştirmeleri” (1997: 57), Zeynep Korkmaz “Kelime içinde yan yana bulunan çift ünsüzlerin veya komşu hece ünsüzlerinin yer değiştirmesi” (1994: 84), Ahmet Günşen “bazı kelimelerdeki komşu veya uzak ünsüzlerin yer değiştirmesi” (2000: 82).

Türkçe gramer çalışmalarında metatez, değişik zamanlarda araştırmacılar tarafından “yer değiştirme, göçüşme ve ses aktarımı” adlarıyla da incelenmiştir. Bu incelemelerde ses olayının arkasında yatan sebebin ne olduğu tam olarak ortaya konulamamıştır. Diğer ses değişimlerinde gördüğümüz belirli ölçüler ne yazık ki metatezde açıkça karşımıza çıkmaz. Tuncer Gülensoy yer değiştirmenin arkasında konuşmayı kolaylaştırmak için kelimedeki ünsüzlerin boğumlanma noktalarının kolaydan zora doğru sıralanmasının yattığını ileri sürer (Gülensoy 1988: 69). Ahmet Buran ve Şerife Oğraş metatez olayını genel bir kurala bağlamanın zor olduğunu belirttikten sonra, metatezin ana sebebinin ünsüzlerin karşılaşmalarından doğan söyleyiş zorluklarını giderme çabası olduğunu ifade ederler (Oğraş 2003: 94). Rize ağızlarını incelediği çalışmasında Turgut Günay da metatez olayının arkasında söyleyiş kolaylığı sağlama isteğinin yattığı görüşündedir (1978: 97). Günay Karaağaç ise Türkçenin art zamanlı metatez örneklerini ele aldığı yazısında, Türkçedeki metatez hadisesinin ses sisteminden kaynaklanan bir değişme olmadığı aksine meka-

nik bir değişme olduğu yönünde görüş belirtir (1991: 85). Gerçekten de metatez ile Türkçenin ses sistemi arasında bir ilişki var olabilir mi? Biz bu muhtemel ilişkiyi Türkçenin hece yapısında arayacağız. Türkiye Türkçesindeki metatez olayını eş zamanlı ve art zamanlı örneklerle Türkçenin hece yapısı temelinde değerlendireceğiz. Sorumuzun iki muhtemel cevabı şudur: 1. Türkçede metatez olayı tahmin edilemeyen, tamamen mekanik bir değişmedir. 2. Türkçe metatezdeki değişimin arkasında Türkçenin ses sistemi yani hece yapısı yatar.

3. Türkçenin Hece Yapısı ve Sonorantlık Sıralama Prensibi (SSP)

Türkçe de dahil olmak üzere birçok dil, hecede çekirdek görevindeki ünlüden önce ve sonra gelecek olan ünsüzleri sınırlamak üzere bazı ses kurallarını uygular. Buradaki sınırlamayı genel olarak sonorantlık (süreklilik) hiyerarşisi belirler. (Jensen 1993: 52; Goldsmith 1990: 111; Kenstowicz 1994: 254)

Türkçenin hece yapısına göz attığımızda, seslerin (ünlü ve ünsüzler) sonorantlık bakımından hiyerarşik bir dizim içinde olduğunu görürüz. Sonorantlık Sıralaması Prensibi (Sonority Sequence Principle, bundan sonra kısaca SSP olarak anılacaktır) olarak adlandırabileceğimiz kurala göre, hece yapısının çekirdeğini oluşturan ünlünün önünde ve arkasındaki sesler (ünsüzler) sonorantlık bakımından hiyerarşik olarak sıralanmalıdır. Sonorantlık Sıralaması Kuralı'na göre ünlünün önünde ve arkasında gelen ünsüzlerin sonorantlık dereceleri ünlüden uzaklaştıkça azalır. Hecenin ünlüsü sonorantlık bakımından zirvedir. Sonorant sesin çıkarılmasında hava akımı engelle karşılaşmaz veya karşılaşsa bile hava yolu tamamen kapanmaz. Patlamalı ünsüzler dışındaki seslerin hepsi farklı derecelerde sonorantlık özelliği sergiler. Sonorantlık derecesi bakımından seslerin en sonoranttan en az sonoranta doğru sıralanması şöyledir: ünlüler, yarı ünlüler, akıcılar, nazallar, sızıcılar, patlamalılar.

Sonorantlık Derecelerine Göre Türkçe Sesler:

1. **Ünlüler** : a, e, ı, i, u, ü, o, ö. (Ünlülerin de sonorantlık dereceleri farklıdır ama konumuzla ilgili olmadığı için burada ayrıntıya girmiyoruz.)
2. **Yarı Ünlüler** : y, (w)
3. **Akıcılar** : l, r
4. **Nazallar** : n, m
5. **Sızıcılar** : s, z, ş, f, j, v, ğ, h²
6. **Patlamalılar** : b, c, d, g, p, ç, t, k.

Bazı dillerde hece katı bir biçimde KV (konsonant-vokal) şeklinde düzenlenir, doğal olarak bu dillerde hecenin son sesinde (kodaında) ünsüz yer almaz (örneğin Fiji, Havai dilleri, Goldsmith 1990: 128). Bazı diller de Türkçe gibi ön seste (onsette) sadece bir ünsüze izin verir. Bilindiği gibi Türkçede hecenin çekirdeği olan ünlünün önünde sadece bir ünsüz yer alabilir, bu durumda SSP kuralının hiyerarşik sıralama ortamını ihlal edecek bir gelişme mümkün olamaz. Çekirdek ünlünün arkasında Türkçe iki ünsüze izin vermektedir ve bu ünsüzlerin sıralaması sonorantlık derecesine göre hiyerarşik olarak yapılır. Türkçede burada izin verilen ünsüz çiftleri bu sıralamayı ihlal etmeyen çiftlerdir: -rt, (sert), -yt (ayt-), -lt (alt) vb.

Yukarıda hecenin bölümleri için birtakım terimler kullanıldı, bunları yeniden kısaca verip açıklamak, sanıyorum, doğru olacaktır. Bir hecede şu bölümler bulunur: **Çekirdek** (nucleus): hecenin ünlüsü, **Ön ses** (onset): ünlünün önündeki ünsüz veya ünsüzler, **Son ses** (koda) ünlüden sonraki ünsüz veya ünsüzler, **Rhyme**: çekirdek ve son sesin oluşturduğu birlik.

Türkçede hece, aşağıdaki biçimde oluşur:

(K) V (K) (K)

Parantez içindeki seslerin yani ünsüzlerin hecede yer alması zorunlu değildir, eğer yer alırlarsa ön seste ünsüz tek olduğundan SSP kuralının devreye girmesi gerekmez. Ancak vokalden sonra iki ünsüzün gelmesi durumunda SSP kuralı devreye girer, ikinci ünsüz sonorantlık derecesi yönüyle önündeki ünsüzden düşük değerde olmalıdır. Türkçede vokalden sonra gelen iki ünsüzden ikincisinin daima patlamalı ünsüz olduğunu görürüz, vokalden sonraki ilk ünsüz ise;

sızıcı (ast),

nazal (ant, semt),

akıcı (sert, ark) veya

yarı ünlü (ayt-) olabilir.

Tekrar söylemek gerekirse, yazımızda metatez olayında sonorantlık sıralamasının bir etkisi olup olmadığını, yani metatez olayını bu sıralamanın tetikleyip tetiklemediğini araştırıyoruz.

4. Metatez Örnekleri ve İnceleme

Yazımızda kullandığımız metatez örnekleri, Keban-Baskil-Ağın, Kütahya, Afyon, Elazığ, Edirne, Urfa, Elazığ, Diyarbakır, Muğla, Kırşehir, Kars, Malatya, Rize, Güney-Batı Anadolu, Irak Türkmen Türkçesi ağızlarından ve Hasan Eren'in Etimolojik Sözlüğü'nden alınmıştır.

4.1. Ünlü-Ünlü Metatezi

Edirne ağzı:

manevra > menavra, rızasıylan > razısınnan, dikine > diken.

Ünlü-ünlü metatezinde SSP tetikleyici sebep değildir, bu değişmelerin başka sebepleri olabilir.

4.2. Ünlü- Ünsüz Metatezi

Eren Etimolojik Sözlük:

sarımsak > sarmısak, çıyan > içyan (Türkmencede)

Edirne ağzı:

komisyon > kumsiyon, Recep > Ercep, müzayede > imzayede.

Muğla ağzı:

Recep > Ercep.

Urfa ağzı:

sarımsak > sarmısah, yirmi beş > girim beş, uyku > yuhı.

Zonguldak-Bartın ağzı:

yirmi beş > yirim beş,

Burada da SSP'nin etkisi yoktur. Başka fonetik sebepler olabilir, mesela Recep > Ercep değişmesi Türkçede başta *r* ünsüzünün olmamasıyla ilgilidir.

4.3. Ünsüz- Ünsüz Metatezi

Bunu Uzak Metatez ve Yakın Metatez olarak iki bölümde inceleyebiliriz.

4.3.1. Komşu Olmayan Ünsüzler Arasında (Uzak Metatez)

Eren Etimolojik Sözlük

ardıç > arcıt “güzel kokulu yapraklarını kışın da dökmeyen bir ağaç türü”, cemek > mecek “çamur kazımak için üvendirenin ucuna takılan demir”, bütet > büvet > göbet (ağzılarda) “bir akar suyu tutmak için yapılan engel, bent, baraj”, tolgay > toygay “toygay kuşu, çayır kuşu, tarla kuşu”, *isbiteç > *üsbüteç > üstübeç “boyacılıkta kullanılan zehirli, bazik kurşun karbonat”, şıvgın > fişkın “sürgün, filiz”, domalan > dolaman “toprak içinde yetişen bir çeşit mantar”, kalagan > *kalgan > kangal “deve dikeni”, kelebek > kebelek, karlıgaç > kargılaç “kırlangıç”, kuzay > (kuzey) > kuyaz, nimtan >

mintan “yakasız, uzun kollu erkek gömleği”, nezgep > nezbek “kadın başlığı”, araba > abra (Altay-Şor lehçesi).

Afyon ağızı:

bulgur > burgul.

Edirne ağızı:

haydin > hadiyin, kavanoz > kanıvuz, rezillik > ilezirlilik.

Elazığ ağızı:

ileride > iralda, ziyaret > zirayet.

Güney-Batı Anadolu ağızı:

rezil > zeril.

Irak Türkmen Türkçesi:

göster- > görset-.

Kars ağızı:

general > gerenal, göster- > görset-, yalvar- > yavral-.

Keban-Baskil ağızı:

ziyaret > zirayet, ileride > iralda.

Kırşehir ağızı:

ileri > ireli, göster- > görset-, bulgur > burgul, ödünç > öndüş, lanet > nalet.

Kütahya ağızı:

lezzetli > zelletli, mendil > meldin. [Burada SSP'ye uygunluk var.]

Malatya ağızı:

bulgur > burgul, ileri > ireli, göster- > görset, ödünç > öndüş, şalvar > şavral, zahire > zarha, ahiret > arhat,.

Muğla ağızı:

cereyan > ceyran

Urfa ağızı:

ileri > ireli, yalvar- > yarval-, diyanet > dinayet. [Düzeltilme amaçlı halk etimolojisi olabilir mi?]

Bu kategorideki metatez örnekleri başka ses olaylarıyla iç içe geçmiş görünüyor. Bunların arasında ses düşmesi (araba > abra, ileride > iralda), ses türemesi (haydin > hadiyin), başta *r* ve *l* seslerinin olmaması (rezillik > ilezirlilik, lezzetli > zelletli) ve sızıcılaşma (büget > büvet > göbet) sayılabilir. Ayrıca bazı kelimeler halk etimolojisiyle yeniden yorumlanmış olabilir (diyanet > dinayet, müzayedede > imzayedede).

4.3.2 Komşu Ünsüzler Arasında (Yakın Metatez)

Metatezle Türkçenin hece sistemi arasındaki muhtemel ilişkiyi, Yakın Metatez örnekleri temelinde araştıracağız, çünkü burada çevre potansiyel ilişkiyi açığa çıkarmak yönüyle uygundur. Yakın Metatez örneklerini üç gruba ayırabiliriz: 1. SSP'yi uygulayan, 2. SSP'yi bozan, 3. SSP bakımından nötr örnekler.

4.3.2.1. SSP'yi Uygulayan Örnekler

Eren Etimolojik Sözlük

okra > hakurka “hayvanların sırtlarında çıkan bir çıban, ur”, ödreğ > ördreğ, toprak > torpak, toğva > tovga “1.yoğurtlu piriç, buğday veya bulgur çorbası; 2. hamur yemeği”, uğra > urva “yufka açılırken hamurun tahtaya yapışmaması için kullanılan kalın un”, varyoz > vayra “taş kırmak için kullanılan ağır çekiç”, yağmur > yamgur, yat-sık > yastık, zevle > zelve “çift öküzlerinin boyunduruktan çıkmaması için boyunlarının iki yanından boyunduruğa geçirilen çubuk”, çömlek > çölmek, dalyan > daylan “deniz, göl ve ırmağ kıyılarında ağ ve kazıklarla oluşturulan balığ avlama yeri”, diğren > dirgen “harmanda saptarı yaymak için kullanılan çatal”, horyat > hoyrat “kaba, yakışksız, biçimsiz”, epsit > ipsit > ispit “araba tekerleğinin çemberini oluşturan ağaç”, obruk > orbuk “içinde su biriken çukur yer, doğağ kuyu”, kivre > kirve (Ermeniceden alıntı), emrûd > armut (Farsçadan alıntı), aznavur > anzavur “iri yarı, sinirli, asık yüzlü, sert kimse”, çağmur > camgur “şalgam”, çapraşık > çerpeşik (>çelpeşik).

Afyon ağzı:

çıplak > çılpak.

Diyarbakır ağzı:

memleket > melmeket, ekşi > eşgi.

Edirne ağzı:

gömlek > gölmek, ibrik > irbik, çömlek > çölmek, yatsı > yastı, anlaş- > alnaş-.

Elazığ ağzı:

toprak > torpak, yaprak > yarpak, köprü > körpü, öğren- > örgen-, öğretmen > örgetmen, eğri > ergi, doğru > dorgı, uğraş- > urgaş-, ağır > argu, yüksek > üskek, göğsü > göskü, memleket > melmeket, göğsü > gösgü, öksüz > ösgüs, İbrahim > İrbam, Azrail > Erzayil, tecrübe > tercübe, dünya > duyna, sofrası > sorfa, fahri > farhı,

derya > deyra, uçkur > uhçur (önce sedalılışma sonra metatez).

Güney-Batı Anadolu ağzıları:

öğren- > örgen-, çıplak > çılback, sonra > sorna.

Irak Türkmen Türkçesi:

çapraz > çarpaz, yaprak > yarpak, avrat > arvad, toprak > torpag.

Kars ağzı:

kibrit > kirpit, toprak > torpağ, ibret > irbet, depreş- > derbeş-, iğrenme > irgenme, Ağrı > Arğı, doğru > dorğu, köprü > körpü, sofrası > surfa, avrat > arvat, Nevruz > Norvuz, kible > gılbe, memleket > melmeket, çıplak > çılpah, yüksek > üsgeh, göğsüm > gösgüm, peksimet > pesgimet, eksik > esgüg

Keban-Baskil ağzı:

ağrı- > argı-, toprak > torpah, memleket > melmeket, göğsüne > göskuna.

Kırşehir ağzı:

toprak > torpah, köprü > körpü, yaprak > yarpak, memleket > melmeket, çömlek > çölmek, kibrit > kirbit, ibrişim > erbişim, ibrik > irbık, İbrahim > İrbam, imren- > irmen-, tiksın- > tiskin-, akraba > arhaba, avrat > arvat, evran > ervan, tecrübe > tercübe, ekşi > eşki, çıplak > çılpah.

Kütahya ağzı:

çıplak > çılback, kibrit > kirbit, toprak > torpak, çömlek > çölmek, yaprak > yarpak, ekşi > eşki, cebri > cerbi, köprü müprü > körpü mürpü, memleket > melmeket, öğren- > örgen-, sofrası > surfa.

Malatya ağzı:

ağrit- > arğit-, doğru > dorğu, doğra- > dorğa-, uğra- > urga-, eğri > ergi, böğrü > börgü, Kıbrıs > Kırbız, gübre > gürbe, İbrahim > İrbahım, ibrik > irbık, kabristan > karbistan, yaprak > yarpah, toprak > torpah, köprü >

körpü, çıplak > çılbah, kible > kılba, memleket > melmeket, devril- > dervil-, avrat > arvat, Meryem > Meyrem, yüksek > yüskek, göğsün > gösgün, sofrası > surfa, bakraç > barhaç, akraba > arhaba, patlıcan > baldıcan, tecrübe > tercübe, bıçkı > bıhçı (önce sedalılaşıma sonra metatez), uçkur > uhçur (önce sedalılaşıma sonra metatez), dünya > düyna, tepsi > tesbi, eksik > eskik.

Muğla ağzı:

çömlek > çölmek, Meryem > Meyrem, kumrucuk > kurmucug.

Rize ağzı:

derya > deyra, tevriye > terviye, Nusret > Nurset, bakraç > parhaç, tecrübe > tercübe, ihlamur > ilhamur, yüksek > yüskek.

Urfa ağzı:

avret > arvat, ağrı > argı, doğru > dorgı, uğraş- > urgaş-, doğra- > dorga-, topırağa > torpaga, yaprak > yarpah, tepren- > terpen- “ayrılmak, davranmak”, kibrit > kirbit, çıplak > çılpah, memleket > melmeket, çömlek > çölmek, uçkur > uhçur [*SSP’yi etkilemeyen örneklerde verilen uçkur > uhçur metatezinin arkasında k ünsüzünün sızıcılaşıp sonorantlığını arttırması yatıyor olmalıdır.*], tiksın- > dıskın-, ekşi > eşki.

Zonguldak- Bartın ağzı:

memleket > melmeket.

4.3.2.2. SSP’yi Bozan Örnekler

Eren Etimolojik Sözlük:

derbent > devrent “iki dağ arasındaki geçit yeri, boğaz”, çevriş > çevriş “eritilmiş iç yağı”.

Edirne ağzı:

derviş > devriş.

Elazığ ağzı:

derviş > devriş, keşfini > kevşını [Bu örnek başlangıçta SSP açısından nötrdür].

Güney-Batı Anadolu ağzı:

derviş > devriş.

Kars ağızı:

derviş > devriş, keşfe > kevşe [Bu örnek başlangıçta SSP açısından nötrdür].

Keban-Baskil ağızı:

derviş > devreş.

Kırşehir ağızı:

helva > havla, kervan > kevran, derviş > devriş.

Malatya ağızı:

kervan > kevran, keşf > kevş [Bu örnek başlangıçta SSP açısından nötrdür].

Rize ağızı:

kervan > kevran. yalvar- > yavlar-.

Urfa ağızı:

kervan > kevran, kirve > kivre, derviş > devriş.

(Buraya kadar verdiğimiz metatez örneklerinde görülen *rv > vr*, *lv > vl* değişimleri ilk bakışta SSP'yi bozuyor görünmektedir. Örnekleri aldığımız çalışmalarda *v* sesleri her ne kadar dudak *w*'si olarak işaretlenmemişse de burada metatezde rol alan *v* sesinin çift dudak *w*'si olması pek mümkündür. Eğer ses bir çift dudak *w*'si ise, o zaman, örnekler çürütücü olmaktan çıkıp destekleyici konuma yükselir. Dolayısıyla bu örnekleri SSP'yi Uygulayan Örnekler sınıfında da sayabiliriz.)

Eren Etimolojik Sözlük:

çılбак > çıplak, koñşı > koşnı.

Edirne ağızı:

yalnız > yanlıs.

Elazığ ağızı:

arkası > ahrası [bkz. 3. dipnot], yalnız > yanlız, kalbim > gablim, bulgur > buğlur, ırgat > ığrat.

Diyarbakır ağızı:

meftune > metfune, darbuka > dabruka.

Güney-Batı Anadolu ağızı:

merhamet > mehrimet [bkz. 3. dipnot].

Kars ağzı:

kalbi > gebli, eşkiya > ehşiya [bkz. 3. dipnot], kimse > kisme, تنها > tehne [bkz. 3. dipnot].

Keban-Baskil ağzı:

helva > hevla.

Kırşehir ağzı:

kiprik > kiprik, zemheri > zahmanı [bkz. 3. dipnot].

Kütahya ağzı:

zemheri > zehmeri. [3. dipnota bakınız].

Malatya ağzı:

kalbi > gabli, bayram > baryam, salkım > sahlım, alını > anlı.

Rize ağzı:

bayram > baryam, ayrı et- > aryet-, yalnız > yanluz.

Urfa ağzı:

kiprik > kiprik, darbuka > debrike, perhiz > pehriz [3. dipnota bakınız], yalnız > yanlız, naylon > nalyon.

Zonguldak-Bartın ağzı:

zemheri > zehmeri. [3. dipnota bakınız].

4.3.2.3. SSP Bakımından Nötr Örnekler

Eren Etimolojik Sözlük

uçkur > ıkçır (Teleütçede). [Burada k ünsüzünün sızıcılışıp sonorantlığını arttırması metatezin sebebi olabilir.]

Keban-Baskil ağzı:

keşfine > keşfına.

5. Değerlendirme ve Sonuç

Metatez bütün dillerde görülebilen bir ses olayıdır. Bu olayda yer değiştiren birimlerin ne olduğu konusunda tam bir anlaşma olmasa da metatezden daha çok ünsüzlerin yer değiştirmesi anlaşılmaktadır.

Türkçede en çok yakın ünsüz-ünsüz metatez örneklerine rastlanmaktadır. İki komşu ünsüz SSP kuralının etkin olabileceği bir çevre oluşturur ve burada SSP kuralı işlemeye başlar.

Metatez örneklerinin bazıları, özellikle eski dönemlerde ve yabancı dillerden alıntılarda gerçekleşmiş olanlar yeni biçimleriyle yazı dilinde yerleşmiştir. Ağızlardaki metatez örneklerinin çoğu ise yazı diline geçmemiştir.

Metatez, daha çok Türkiye Türkçesinin Doğu ağızlarında görülmektedir.

Genellikle aynı kelimelerin Türkçenin değişik ağızlarında metateze uğradığını görüyoruz. Ancak ses ortamı uygun olan bütün Türkçe kelimelerde metatez olayı gerçekleşmiyor.

Ünsüz-ünsüz değişiminin gerçekleştiği yakın metatez örneklerinde Türkçenin hece sistemini de düzenleyen SSP kuralı etkin rol oynamaktadır. Yan yana iki hecenin komşu ünsüzleri metatezle sonorantlık hiyerarşisine uyduruluyor. Bu ünsüzler tek hecenin son ses (koda) bölümünde iki ünsüz yan yana nasıl gelebilirse öyle sıralanıyor. Yani iki farklı heceye ait olan komşu ünsüzlerden ikincisi adeta ilk hecenin son sesindeki (kodasındaki) ikinci ünsüz gibi algılanıyor. İşte burada SSP kuralı devreye giriyor ve metatezin arkasındaki itici güç oluyor. SSP metatezi tetikliyor.

Yukarıda ünsüzler arasında gerçekleşen Yakın Metatez Örnekleri başlığı altında verdiğimiz örnekler a) SSP'yi uygulayanlar 165, b) SSP'yi bozanlar 51, c) SSP bakımından nötr davrananlar 2 olmak üzere toplam 218 tanedir. Bu sayı kaynaklarımızda gerçekleşen metatez olaylarının sayısını da verir. Oran değerlendirmesi yaptığımızda, örneklerin yüzde 75,6'sı SSP'yi uygulamakta, yüzde 23,3'ü SSP'yi bozmakta ve yüzde 0,9'u SSP bakımından nötr kalmaktadır.

SSP'yi bozan 51 örnek arasında v sesini içerenleri yeniden değerlendirip bu sesi sonorantlık derecesi yüksek çift dudak w'si olarak alırsak, toplam 19 örnek SSP'yi uygulayanlar arasına geçecektir (Başlangıçta SSP bakımından nötr olan 3 örneği de bu 19 sayısına dahil ediyoruz). Bu durumda yeni veriler şöyle belirecektir: a) SSP'yi uygulayanlar 184, b) SSP'yi bozanlar 32, c) SSP bakımından nötr davrananlar 2. Yeni oran değerlendirmesi ise şöyle olacaktır: Örneklerin yüzde 84,4'ü SSP'yi uygulayacak, yüzde 14,6'sı SSP'yi bozacak ve yüzde 0,9'u SSP bakımından nötr kalacaktır. Özetlersek, oranlar açık bir biçimde SSP'nin metatez olayında etkin bir rol oynadığını göstermektedir. Bunun sonucunda da hecelerin söylenişinde sonorantlık hiyerarşisine uyulmasından doğan bir kolaylık ortaya çıkmaktadır.

Eren'in Etimolojik Sözlüğündeki bazı alıntı kelimelerde, komşu ünsüzlerin Türkçenin hece yapısını düzenleyen SSP kuralınca düzenlendiği yani metatez olayının gerçekleştiği görülüyor: emrud > armut, kivre > kirve.

Uzak metatezler örneklerinin bazılarında de ünlü düşüp iki ünsüz komşu hale gelince SSP'nin uygulandığını görüyoruz: zahire > zarha, ahiret > arhat.

SSP'yi bozan örneklerde sebep analoji veya eski biçime dönüş olabilir. Me-sela Ermenice olan kirve sözünün Urfa ağzında Ermenicedeki orijinal biçimi olan kivre'ye dönmesi eski biçime dönüş olarak değerlendirilebilir.

Açıklamalar

1. Bu yazı 2005 Kasım'ında Manisa'da Celal Bayar Üniversitesi'nce düzenlenen II. Uluslararası Türk Dili Edebiyatı ve Tarihi Kongresi'nde sunulmuş olan bildirinin yeniden değerlendirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.
2. Bildirimi sunduktan sonra meslektaşım Muharrem Daşdemir h sesinin protez olarak kelime başında kullanılmasından hareketle, bu sesin nazallardan ve akıcılardan daha sonorant bir ses olması gerektiğini E. Gemalmaz'ın fikirlerine atıfla ileri sürdü. Bu durumda zemheri > zehmeri, perhiz > pehriz gibi örnekler de SSP'yi uygulayan örnekler arasına alınabilmektedir. Bu katkısı için Muharrem Daşdemir'e teşekkür ediyorum.

Kaynakça

- AKAR, Ali (2004), *Muğla Ağzları, Muğla Üniversitesi Yayınları*: 50, Muğla.
- BAYATLI, Hidayet Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, TDK: 664, Ankara.
- BLOMFIELD, Leonard (1979), *Language*, London.
- BOZ, Erdoğan (2002), *Afyon Merkez Ağzı (Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 28, Afyon.
- BURAN, Ahmet (1997), *Keban Baskil ve Ağın Yöresi Ağzları*, Ankara.
- BURAN, Ahmet; Oğraş Şerife (2003), *Elazığ İli Ağzları*, Elazığ.
- CAFEROĞLU, A. (1955), *Anadolu ağzlarındaki metathèse gelişmesi*, Belleten.
- CRYSTAL, David (1992), *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*, Blackwell Publishers, Oxford
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2002), *Kars İli Ağzları-Ses Bilgisi*, TDK: 797, Ankara.
- EREN, Hasan (1953), *Türk dillerinde metathèse*, Belleten.
- _____ (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ERTEN, Münir (1994), *Diyarbakır Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK Yayınları: 556, Ankara.

- GOLDSMITH, John A. (1990), *Autosegmental Metrical Phonology*, Blackwell, Cambridge.
- GÜLENSOY, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer - BURAN, Ahmet (1994), *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1*, TDK: 572, Ankara.
- GÜLSEREN, Cemil (2000), *Malatya İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)*, TDK: 737, Ankara.
- GÜNAY, Turgut (1978), *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 27, Ankara.
- GÜNŞEN, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, TDK: 745, Ankara.
- JENSEN, John T. (1993), *English Phonology*, Amsterdam/Philadelphia.
- KALAY, Emin (1988), *Edirne İli Ağızları*, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (1991), *Eski Metatez Örnekleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI, İzmir.
- KENSTOWICZ, Michael (1994), *Phonology in Generative Grammar*, Blackwell, Cambridge.
- KORKMAZ, Zeynep (1994), *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik)*, TDK: 583, Ankara.
- ÖZÇELİK, Sadettin (1997), *Urfa Merkez Ağızı*, TDK: 666, Ankara.
- PEI, Mario (1966), *Glossary of Linguistic Terminology*, Columbia University Press, New York
- STURTEVANT, E. H. (1973), *Linguistic Change*, The University of Chicago Press, Chicago.

Is Metathesis Related to the Syllabic System of Turkish?

Assist.Prof.Dr. İsmail ULUTAŞ*

Abstract: This paper looks into the relationship between metathesis – the phenomenon of sound change – and the syllabic system of Turkish. The examples we made use of were selected from a corpus of Turkish dialects and from Hasan Eren’s *Etymological Dictionary of the Turkish Language*. In Turkish metathesis does not happen mechanically and without reason. On the contrary, it is closely related to the syllabic system of Turkish, which has been arranged in line with the Sonority Sequencing Principle (SSP).

Key Words: metathesis, Sonority Sequencing Principle (SSP), Turkish

---

* Balıkesir University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / BALIKESİR
ismailulutas@yahoo.com

Имеет ли отношение явление перемены места (метатез) в системе слогов в Турецком языке?

Помощник доцента Доктор Исмаил Улуташ*

Резюме: В данной работе рассматриваются отношения между изменениями звука, называемыми метатез, с Турецкой системой слогов. Используемые нами примеры взяты из турецких наречий и этимологического словаря турецкого языка Хасан Эрена. Явление метатез не является беспричинным и механическим изменением звука, напротив напрямую связано со слоговой системой Турецкого языка упорядоченном по Принципу Сонографической Систематизации (ССП).

Ключевые Слова: метатез, Принцип Сонографической Систематизации (ССП), турецкий язык

---

* Университет Балыкесир, Факультет Естественных наук, Отделение Турецкого языка и Литературы / БАЛЫКЕСИР
ismailulutas@yahoo.com

Eğitcinin Performansını Niteleyen Faktörler

Yrd.Doç.Dr. Cengiz ANIK*

Özet: Yüksek öğretim kurumlarında görev yapan eğitimcilerin pedagojik performanslarına katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirilen bu araştırma, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Vroom'un (VİE) Değer-Araçsallık-Beklenti (Valance–Instrumentality-Expectancy Theory) Kuramı özetlenmektedir. İkinci bölümde ampirik veriler sunulmaktadır. Faktör analizi ile, eğitime ilişkin pedagojik performans değer faktörleri belirlenmekte ve değişkenler arasındaki ilişkiler yorumlanmaktadır. Sonuç bölümünde, öğrenci tarafından dersi dikkat ve ilgiyle izlenecek bir eğitici portresi çıkartılmaya çalışılmakta ve öneriler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Motiv ve motivasyon, Değer Beklenti, Araçsallık Güç, Eğitici Performansı

Giriş

Eğitcinin performansını motivasyon bağlamında gözlem konusu yapmaya çalışan bu çalışmada *motivasyon*, eğitilmek niyetiyle eğiticiyi dinlemeye gelenlerin eğitilmeye rıza göstermesi olarak düşünülmektedir. Dolayısıyla, pedagoji ile ilgili diğer tüm açıklamalar ve akademik tafsilat, (bu konuda yol gösterici bir çalışma için bk. Ames ve Ames (ed.) 1985) araştırmanın kapsamı dışında yer almaktadır. Demek ki çalışmada, yüksek öğretim kurumlarındaki eğitimcilerin, eğitilmek niyetiyle kendisini dinlemeye -ya da izlemeye gelenlerin ilgi ve dikkatlerini toplayarak, kendilerini nasıl dinletebileceği -ya da izletebileceği- *sorunsalı* ele alınmaktadır.

Bu sorunsalı açılmaya çalışıldığı için araştırmanın *konusunu* da eğitimcinin pedagojik performansı ile ilgili değer faktörleri oluşturmaktadır. Bu faktörler bağlamındaki eğitici özellikleriyle, onlara yüklenen önem ve öğrencinin bu özellikleri neden önemseyeceği belirlendiğinde, eğitimcilerin pedagojik performanslarının geliştirilmesi fırsatının doğması bu araştırmanın *önemi*ni teşkil etmektedir. Buna göre araştırmanın *amacı*; (a) pedagojik performansı niteleyen eğitici özelliklerini belirlemek, bu özellikleri sınıflandırarak, bunlara yüklenen önemi ortaya koymak, (b) öğrencinin bu değerleri önemsemekle –ve önemsememekle- neyi elde etmeyi -ve neden sakınmayı- hedeflediğini ve bu hedefe onu ulaştıracak ne tür araçlar -yollar- tasarladığını

---

*Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, HİT Bölümü / ANKARA
cengiza@gazi.edu.tr

bilmek, bunları sınıflandırmak ve (c) eğitim görevi ile yükümlü kişilere, bu yükümlülüklerini daha yetkin ifa edebilecekleri bir şablon sunmaktır.

A. Motivasyon ve Değer Beklenti Kuramı

Araştırma esasen ampirik veri sunmaktadır. Bununla birlikte verilerin elde edilmesini çerçeveleyen kuramsal - kavramsal bir çatı kullanılarak çalışma sistematize edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın kuramsal çerçevesini Vroom'un Değer Beklenti Kuramı oluşturmaktadır. Bu bölümde, kuramsal-kavramsal çerçeve çok kısa özetlenmektedir.

1. Motiv ve Motivasyon

a) Motiv ve Motivasyon Kavramları

Orijinali hareket etmek anlamındaki *movore* kelimesinden türetilen ve Batı dillerinde *motifive* ve *motivation* şeklinde yazılan kavramlar Türkçe'de; güdü, saik, neden-sebep, gerekçe, konu, örge, güdüleme, saiklenme, nedencilik, gerekçelendirme kelimeleriyle karşılanmaktadır. Kavram, eylem olarak düşünüldüğünde *gerekçesini göstermek, açıklamak, zorunlu kılmak, neden olmak, haklı göstermek* gibi anlamlara gelmektedir. Buna göre motiv ve motivasyon kavramları, bir (insan ya da canlı organizmalar) davranışın gerekçesini teşkil etmekte ve o canlıyı harekete geçiren neden olarak gösterilmektedir (Gray, 2004: 19). Demek ki “*neden*” sorusunun cevabı, insan davranışlarına önemli ölçüde yön veren motivlere ulaşılmasını sağlayacaktır. Zira tüm bu sorular insan davranışının yönü ve bu davranışın alışkanlık kazanmış olması ile ilgilidir (Krech v.d., 1970: 112).

Bu çalışmada, motiv için: “Kişinin bilinçli davranışlarının dayanağı olan güç veya hedefine yönelik olarak kişinin tatmin etmeye çalıştığı uyarılmış bir gereksinim”, motivasyon için ise “bireyin eylem yönünü, gücünü ve öncelik sırasını belirleyen iç veya dış bir uyarıcının etkisiyle harekete geçmesi” (İnceoğlu 1985: 2) tanımları benimsenmektedir. Buna göre motiv ve motivasyon kavramları, insan davranışının temelinde yatan hareket ettirici güçlerin ne olduğunu gözlemlemek amacıyla geliştirilmiş kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Motiv ve motivasyon kavramları; aynı zaman dilimindeki, aynı yetenek ve çevresel koşullar içindeki iki insanın davranışının neden farklı olduğu; çevresel koşullar organize edildiğinde bireyin davranışının nasıl bir yön alacağı konularına açıklık kazandırılmasına katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, motivasyon konusu insan davranışına yön verme işlemi olarak ele alındığında, motivasyon; “...hareketin yönünü, gücünü ve ısrarını doğrudan etkilemek”tir diyen Atkinson'un (1964: 2) tanımı daha kuşatıcı bir tanım olarak belirlemektedir.

Motivasyonu tarif eden benzeri çoğu tanım, motivasyon sürecinin üç temel özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu özellikleri görebilmek için (1)

olarak bireyi devinime zorlamaktadır. İç yapısında oluşan dengesizliği gidermek ve bu bağlamda belirlenen hedefine ulaşmak amacıyla birey, belirli bir davranış ortaya koymaktadır. Belirli bir davranış ortaya koyarak gerginlikten kurtulma zarureti, ya onun çevresi ile sürekli bir iletişim etkileşim ağı kurmasına neden olmaktadır ya da kurmuş olduğu ağı yeniden gözden geçirmesine vesile olmaktadır. Zira bireyin davranışının alacağı yönelimi, çevresinden sağladığı geri besleme etkilemekte veya birey, davranışının yönelimine bu geri beslemeden sonra karar vermektedir (Steers ve Porter 1987: 6- 7).

Motivasyon sürecinin temel elemanları göz önüne alındığında şöyle bir kavramsal düzenek ortaya çıkmaktadır. *Öncelikle*, bireyin davranışına kaynaklık eden ve birbirleriyle etkileşim içindeki gerilim ve itici güç kavramlarını dikkate almak gerekmektedir. *İkinci* olarak, bireyin iletişim-etkileşim ağı kurduğu ve geri besleme sağladığı çevresel ortam faktörleri gündeme gelmektedir. *Üçüncü* olarak da, bireyin davranışının amacına yönelik olarak bir hedefinin bulunmasıdır.

Basitleştirilmiş ve genellenmiş bu motivasyon süreci kuşkusuz ki daha spesifik durumlarda, daha başka kavramsal düzenek ve aşamalara ihtiyaç duyacaktır. Ancak motivasyon süreci; açlık ihtiyacının beslenme davranışı ile giderilmesinden, işyerinde iş gören davranışlarına kadar geniş bir alana teşmil edilebilme esnekliği taşımakta ve bu bağlamda geliştirilecek bir taslak için temel kavramsal çatıyı sunmaktadır.

Demek ki, öğrenciler belirli bir fakülteyi tercih ederken (teknik altyapı ve diğer fiziki özelliklerin yanı sıra); fakültenin eğitim potansiyeli, özellikle eğiticinin pedagojik performansı ile ilgili bazı sübjektif değer (valance) yüklemelerinde bulunmakta ve değerli bulunduğu bu ödülleri elde edebilmek için belirli bir fakültede okumak istemektedir. Öğrencinin zihinsel yapısına uygun bir pedagojik sunum, onun, verilenleri çok daha kolaylıkla benimsemesini, başka bir ifadeyle, eğitime kolaylıkla motive olmasını temin edecektir ve bu yargı, çalışmanın *varsayımı* olarak öne sürülmektedir.

Motivasyon kuramlarıyla ilgili burada ayrıntı sunmaya imkan bulunmamaktadır. Kuramlar genellikle need ve cognitif olmak üzere iki ana başlıkta toplanmaktadır ve bu çalışmanın kuramsal çatısını oluşturan Vroom'un Değer Beklenti Kuramı, ikinci başlık içinde yer almaktadır.

2. Vroom'un Değer Beklenti Kuramı

Değer-Beklenti kuram ya da kuramlarına ilişkin çalışmaların öncü sayılabilecek iki ismi Edward C. Tolman (Adair, 2003: 22) ve Kurt Lewin'dir. Tolman hayvan davranışları, Lewin insan davranışları üzerinde yaptıkları çalışmalarla, organizmaların çevre ile etkileşim kurarken geleceğe ilişkin bilinçli kararlar aldıkları vargısında mutabık kalmışlardır (Steers ve Porter 1987 12).

Gözlem konuları farklı olmakla birlikte her ikisinin de kuramları birbirine benzer öğeler içermektedir (Can 1985: 28).

Tolman tüm canlıların amacının fizyolojik bir dengeye ulaşmak olduğuna inanmaktadır. Tolman farklı olarak davranışların kökenindeki dürtü, iç güdü v.s. gibi salt biyolojik bir etkiye değil, bu etkiyle örtüşen amaçlara da dikkatleri çekmiştir (Cofer ve Appley 1964: 507). Tolman böylece motivasyon sürecini fiziksel ya da biyolojik alandan, zihinsel ya da kognitif alana taşımıştır.

Tolman'a göre davranışın kökenindeki enerji bir ödül beklentisidir. Davranışın muhtemel sonuçlarına ilişkin olarak algılanan ya da umulan değer, davranışın yönünü ve şiddetini tayin etmektedir. Tolman bu çerçevede her bireyin belirli sonuçlara verdiği değeri ve bu değerlerin istenilirliği ile ilgili inançları gösterdiğini düşündüğü bir inanç-değer matrisinden söz etmektedir (Can 1985: 28). Bu matrisin bir tarafında sınıflandırılmış özne, nesne, kavram, simge vs. gibi varlıklara ilişkin bilgiler (kanaat, tahmin, inanç v.s.); diğer tarafta bu bilgilerin umulan-tahmin edilen değerleri bulunmaktadır. Örneğin aç bir insanı düşünelim. Bu kişi bir tarafta açlığını gidermek için gerekli gıda satış yerleri, lokantalar, sahip olunan para, sunulacak hizmetin niteliği, fiyatlar gibi kriterlere ilişkin birtakım bilgileri sınıflandırırken diğer tarafta bu bilgilere yüklemiş olduğu değerleri sınıflandırmaktadır. Kuşkusuz ki burada, daha önceki deneyimlerle yapılan sınıflandırmalar, tanımlamalar önemli olmakla birlikte, bu deneyimleri önemli kılan o anki 'aç olma' olayıdır (Cofer ve Appley 1964: 508-509).

Lewin, Tolman'ın matrisini bir bakıma formüle etmektedir. Belirli bir sonuç elde etmeye yönelik davranışın yön ve yoğunluğunun şekillenmesine neden olan bireyin tercih düzeyini açıklamak için Lewin, sübjektif değer (valance) kavramını önermekte ve $Vag = tg \cdot G$ formülünü ileri sürmektedir. Vag bireyin amacını veya davranışının nedenini ya da yönelinen nesnenin değerini simgelemektedir. Bireyin o anki ihtiyacını belirten gerilim halini ise tg, yönelinen varlığın sahip olduğu nitelikler de G ile simgelenmektedir. Buna göre bireyin amacı veya o anki davranışının nedeni ya da bir nesneye yönelme doğuran değer, o anki ihtiyacının yarattığı gerilim ile o ihtiyaca cevap verir görünen varlığın nitelikleri tarafından belirlenmektedir (Atkinson 1964: 275). Böylece Değer-Beklenti kuram(lar)ının temel önermelerinden birisi ortaya çıkmıştır. Davranış, bireyin belirli bir andaki kişisel özelliklerinin işlevi olmakla birlikte, bireyin çevresini o andaki algılama düzeyi de davranışın yönünü ve yoğunluğunu etkilemektedir (Onaran, 1981: 71).

Değer Beklenti kuramlarının içinde en etkili olanı, Vroom tarafından formüle edilmiştir (Pinder 1987: 69). Kendinden öncekilerden yola çıkılarak geliştirilmiş olan bu kuram, geniş kabul görmüş, daha sonra Porter ve Lawler tarafından genişletilmiş, ayrıntılı bir model haline getirilmiştir (Davis 1984: 78).

Değer-Beklenti teorilerinin genel önermesi; Davranış = Değer x Beklenti formülü ile özetlenmektedir. Önermeye göre bir davranış ortaya koyma isteğinin derecesi, bu davranış ile amaçlanan sonucun başarıyla başarılamayacağına ilişkin inanç veya beklenti derecesi ile elde edilmek istenen sonucun birey için değeri, çekiciliği, algılanan subjektif önemi arasındaki etkileşime bağlı olarak artacak ya da azalacaktır (Küçük Kurt 1988: 31). Vroom da bu önerme çerçevesinde, bireyin alternatif davranışlar arasında yaptığı seçimi açıklayabilmek için bir model geliştirmiştir (Dereli, 1981: 205). Vroom; (1964: 15) bireyin tercihini belirleyen, varmak istediği sonucun veya hedefin zihinde takdir edilen düzeyini açıklayan kavramlardan 'valance'ı kullanmaktadır. Bireyin alternatif davranışlardan birini seçmesini bir dizi psikolojik olaya dayandıran Vroom (1964: 15-16), valance kavramına şöyle açıklık kazandırmaktadır.

a) Valance Kavramı

Bilindiği gibi her ödülün veya cezanın birey üzerinde çekici ya da itici bir etkisi bulunmaktadır. Vroom'un değer kavramı da en yalın haliyle bunu tanımlamaktadır. Vroom'a göre valance, bireyin çeşitli sonuçlar arasında seçim yapmasına yardımcı olan, zihninde canlandırdığı değerdir. Kuşkusuz her bireyin elde etmeyi umduğu sonuçlara ve doğal durumlara ilişkin bazı öncelikleri vardır. İnsanlar önceden tanımlayıp, betimledikleri bir sonuca ulaşmak için çaba sarf etmektedirler. Her birey farklı sonuçlara farklı yoğunlukta ve türde önem vermektedir. Buna, bireysel ihtiyaç, algı ve öncelikleri neden olmakta ve bu subjektif değerlendirmeler davranışlarına yansımaktadır.

Birey bir sonucu elde etmeyi, elde etmemeye yeğliorsa birey için o sonuç olumludur. Matematiksel olarak ifade edilecek olursa, birey açısından o sonucun değeri 0 ile +1 arasında değişmektedir. Sonucun istenilirlik yoğunluğu da rakamsal olarak 0 ile +1 arasında bir nicelik olacaktır. Aynı biçimde, birey bir sonucu elde etmemeyi elde etmeye yeğliorsa, o sonuçtan sakınılıyordur ve bireyin sonuca yüklediği değer olumsuzdur. Bu değer her bir bireye göre -1 ile 0 arasında değişen bir niceliktir. Bireyin bir sonuca yüklediği değer kimi zaman olumlu ya da olumsuz olmayabilir. Bu durumda birey açısından sonucun değeri 0'dır. Demek ki valance, aynı zamanda, bireyin tatmin olma düzeyine ilişkin umuduna da işaret etmektedir. Birey ne kadar tatmin bekliyorsa sonuç onun açısından o kadar değerli görülmektedir. Kişi, bazı durumlarda, yöneldiği sonuç gerçekten değerli olmasa bile onu çok değerli görebilmektedir. Bireyin bir sonuca ilişkin *olumlu*, *olumsuz* ve *yansız kanaat/ inanç* duyması iki ayrı kavramı gündeme getirmektedir. Bunlar gerçek değer (value) ve algılanan -subjektif değer (valance) dir. Çoğu zaman gerçek değer, algılanan değerden daha az veya daha çok olmaktadır. Bu durumda da bireyin tatmini ya da tatminsizlik düzeyleri değişmektedir.

b) Araçsallık Kavramı

Valance, bazen davranışın doğrudan sonucuna ilişkin olabileceği gibi bazen de nihai sonuca ulaşmak için elde edilmesi gereken ara sonuçlarla ilgili olabilmektedir. Bu durum, araçsallık (instrumentality) kavramını devreye sokmayı gerektirmektedir. Araçsallık kavramı “bir eylemin sonucunda ulaşılabilecek amacın, başka bir ödülün elde edilmesinde aracı olması” (Başaran 1991: 159) şeklinde tanımlanmaktadır. Vroom (1964: 17)’a göre de araçsallık, bir sonucun diğer bir sonucu getireceğine ilişkin muhtemel kanaattir.

Valansın nihai sonuçla ilişkili olabileceği gibi, ona ulaştıracağı umulan ara sonuçlarla da ilişkili bulunması, kişinin, nihai amaca ulaşabilmek için ara amaçlara çabasını teksif ettiğine işaret etmektedir. Demek ki kişi tatmin edici sonucu elde edebilmek ya da tatminsizlikten kaçınabilmek için, aradaki kimi sonuçları elde etmeye çabalamaktadır (Pinder 1987: 71). Başka bir ifadeyle *araçsallık kavramı*, kişinin, tatmin olacağına inandığı bir sonuca belirli birtakım araçlar sayesinde ulaşabileceği inancını biçimlendirerek, onun davranışının şekillendirilebileceğini göstermektedir.

Vroom (1964: 18) araçsallığın sonuç-sonuç birlikteliği olduğunu savunmakta ve değerinin +1’den 0’a ve -1’e kadar geniş bir alana yayılmış olduğunu belirtmektedir. Yani ara sonuç elde edildiğinde nihai sonuç da elde edilmektedir (+1). Veya ara sonuçla nihai sonuç arasında herhangi bir ilişki bulunmayabilmektedir (0). Kısacası, araç, kişinin olumlu değer yüklenen sonuca kendisini ulaştıracağına inandığı olumlu değer yüklenmiş bir sonuçtur. Bu nedenle kişi, nihai sonuca olumlu bir değer yükleyorsa ona kavuşmaya vesile olacak ara sonuçlara da olumlu bir değer yüklemektedir (Pinder 1987: 72).

c) Beklenti Kavramı

Vroom (1964: 17) beklenti kavramını, belirli bir eylemin belirli bir amaçla sonuçlanacağına geçici olarak kişinin inanması şeklinde tanımlamaktadır. Kuramın üçüncü temel kavramı olan beklenti, kişinin belirli bir sonucun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine ilişkin kanaati olarak düşünülebilir. Zira Vroom’a göre beklenti, zihindeki eylem-sonuç birlikteliğidir ve 0’dan +1’e kadar bir alanda yaygınlık kazanmaktadır (Vroom 1964: 18). Kişinin bir sonuca ulaşabileceğine ilişkin kanaati 0’sa, o sonuca sahip olmaya ilişkin hiçbir beklentisi olmayacaktır. Dolayısıyla o kişiyi o sonuca yönelik motivasyon mümkün değildir. Kişi sonuca 0’la +1 arasında bir değer yükleyorsa, beklentisi de aynı düzeyde olacaktır. Son olarak beklenti geçici ve değişken bir inançtır (Başaran 1991: 158). Kişilerin belirli bir sonuca ilişkin beklentileri farklı koşullarda veya zaman içinde kimi değişiklikler geçirebilir. Bu aynı zamanda *beklentilerin değiştirilmesi ya da belirli bir sonuç için beklentinin yoğunluğunun arttırılabilmesi hatta beklenti yaratılabilmesine işaret etmektedir.*

d) Güç Kavramı

Güç kavramı bireyin belirli bir şekilde davranma eğiliminin yoğunluğu olarak tanımlanabilir. Vroom (1964: 18) insan davranışlarının bir bölümünün, belirli bir yönü ve şiddeti olan güç alanlarının sonucu olduğunun kabul edildiğini belirtmektedir. Ona göre beklenti, araç ve algılanan değerler, bireyin tatmin olmasında veya sakinmasında psikolojik olarak etkileşimde bulunarak motivasyonel bir güç yaratmaktadırlar (Pinder 1987: 73). Bu güç de bireyin davranışının yönü ve şiddetini önemli ölçüde belirlemektedir. Buna göre belirli bir eylemin psikolojik gücü, belirli bir davranışla belirli bir sonucun elde edilebileceği beklentisinin yoğunluğu ile, elde edileceği umulan sonucun algılanan değerinin çarpımının *cebirsal toplamı ve sürekli artan* fonksiyonudur (Vroom 1964: 18). Sonucun algılanan değeri ise, ara sonucun nihai sonuca araç olabileme yeteneği ile nihai sonucun algılanan değerinin çarpımının *cebirsal toplamı ve sürekli artan* fonksiyonudur (Vroom 1964: 17). Demek ki kişi, muhtelif davranışlar içinde olumluluk açısından en şiddetli olduğunu tahmin ettiği davranışı seçmektedir. Ya da olumsuzluk açısından en zayıf olanını seçmektedir. Kişiler bu seçimi yaparken daha önce edindikleri bilgi ve deneyimlerinden yararlanmakta ve davranışı gerçekleştirmeden önce muhatap oldukları etkiye istinaden formülleştirilen zihinsel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, şu üç koşul bireyin belli bir tarzda davranışına neden olacak herhangi bir motivasyonel gücün olmadığını göstermektedir: (1) Kişi izlediği yolla başarılı olacağına inanmıyordu. (2) Bu tür bir davranışın atfedilen değeri olumlu bir sonuç elde edileceği izlenimi vermiyordu. (3) Davranışın atf değerinin yoğun biçimde olumsuz bir sonuca neden olacağına inanılıyordu (Pinder 1987: 74).

B. Örneklem Kümesi

Araştırmanın çalışma grubunu (popülasyon) üniversite öğrencileri oluşturmakla birlikte, araştırma özel olarak, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde okuyan öğrenciler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemini I., II., III. ve IV. sınıfta okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Dersleri düzenli olarak izleyen ve bir alt sınıftan ders almak zorunda bulunmayan –onlar bir üst sınıfta katıldıkları için- öğrencilerin tümüyle görülmüştür.

Veri Derleme Yöntemi

Veri derleme yöntemi ile ilgili çok ayrıntılı bilgi sunma fırsatı olmamakla birlikte, 74 soruluk bir anket formunun kullanıldığı bu çalışmada cinsiyet, sınıf, mezuniyet okulu ve yeri, aylık aile geliri, konaklama mekanı ile ilgili verileri derlemek amacıyla, *bağımsız değişkenleri* belirlemek için *kategorik ölçekler* kullanılmıştır.

Tutum ölçekleri kullanılarak elde edilen; *değerlere* ilişkin tutumlarla ilgili veriler, Tablo 2a ve 2b'de verilen göstergeleri bağlamında, ilgili skalalara

göre; *beklentilere* ilişkin tutumlarla ilgili veriler Tablo: 5 ile 6a ve 6b’de verilen göstergeleri bağlamında; *araçsallıklara* ilişkin tutumlarla ilgili veriler ise Tablo 7 ile 8’de verilen göstergeleri bağlamında, ilgili skalalara göre gözlemlenmeye çalışılmıştır. Araştırmayla elde edilen veriler kodlanarak, SPSS veri tabanına aktarılmış ve önce frekansları alınarak ilgili bölümlerinde, aşağıda sunulmuştur. Değer göstergelerini sınıflandırabilmek ve başka araştırmacılara da ışık tutmak amaçlarıyla, daha sonra, temel bileşenlerine göre faktör analizi yapılmış, bilgisayardan çıkan liste, birbirine en yakın frekans sayısına sahip göstergeler bir araya getirilerek faktörler oluşturulmuş, Tablo 3 ve 4’lerde bu faktörler aşağıda sunulmuştur. Nihayet aşağıdaki bölümlendirmeye uygun olarak değişkenler arasındaki ilişkileri görebilmek amacıyla crosstabl’lar alınmış, yüzlerle ifade edilebilecek sahife sayılarını bulan bu dökümü, makale formatı içinde vermek mümkün olmadığından, bu analizlerin sonucunda elde edilen veriler, her bölümün “değerlendirme” başlıklı kısmında topluca değerlendirilerek aşağıda sunulmuştur.

Araştırmanın örneklem kümesinin % 54 (102 kişi)’ünü erkekler, % 46 (86 kişi)’sini kızlar oluşturmaktadır. Diğer niceliklerin dökümü aşağıda tablo-1’de sunulmaktadır.

Tablo – 1: Bağımsız Değişkenleri Gösteren Kategorik Ölçeklere İlişkin Dağılımlar

SINIF	n	%	MEZUN OKUL	n	%	MZNIYET YERİ	n	%
Birinci	51	27.1	Lise	149	79.3	Belde	39	20.7
İkinci	42	22.3	Meslek Lisesi	10	5.3	Kent	44	23.4
Üçüncü	47	25.0	Anadolu Lisesi	25	13.3	Büyükşehir	55	29.3
Dördüncü	48	25.5	Özel kolej	4	2.1	Metropol	50	26.6

YAŞ	n	%	AYLIK GELİR	n	%	KON. MEKANI	n	%
17 - 18	10	5.3	500 ve altı	19	10.1	Devlet yurdu	49	26.1
19 - 22	40	21.3	501-750	35	18.6	Özel yurt	20	10.6
21 - 22	76	40.4	751-1000	64	34.0	Kiralık ev	75	39.9
23 - 24	50	26.6	1001-1500	34	18.1	Ailesinin yanı	44	23.4
25 - 26	11	5.9	1501-2000	19	10.1			
27 ve üzeri	1	0.5	2001 ve üzeri	17	9.0			

Araştırmaya katılan öğrenciler, büyük ölçüde lise mezunudur ve köken itibarıyla büyük kent ağırlıklıdır. Orta gelir grubu ile 20-24 yaş grubu daha yoğundur. Kiralık ev seçeneği daha yaygın görünmektedir. Muhtemelen bunun nedeni, fakültenin bulunduğu yer ile, öğrencilerin daha esnek zaman kullanma –öğrencilik döneminde staj ve çalışma daha yaygın olduğu için- zorunluluklarıdır.

C. Araştırmanın Bulguları

Araştırmanın bulguları, kavramsal çatıya uygun olarak değer, beklenti ve araçsallık olmak üzere, üç başlık halinde sunulmaktadır.

1. Eğitiminin Pedagojik Performans Değerleri

Eğitiminin pedagojik performans değerlerine ilişkin bulgular, araştırmaya katılan öğrencilerin önem skalalarına göre öncelikle sunulmaktadır. İkinci olarak, araştırmada eksen olarak kullanılacak olan, eğitiminin pedagojik performans değerlerine ilişkin faktörler belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu bölümde son olarak elde edilen bulgular aracılığı ile gerçekleştirilen gözlemin sonuçları yorumlanmaya çalışılmaktadır.

a) Eğitiminin Pedagojik Performans Değerlerinin Önemi

Eğitiminin pedagojik performans değerlerine ilişkin örneklem kümesinden derlenen kanaatler aşağıda **Tablo -2a** ve **Tablo-2b**'de sunulmaktadır.

Tablo - 2a: Öğrencilerin Öğretim Üye-Görevlisinin Pedagojik Performansına İlişkin Değerlendirmelerinin Dağılımı

(Her satır ve sütündeki rakamlar için geçerli)* = n, ** = %	Cevapsız	Çok Önemli	Önemli	Önemsiz
1. Kendisine ait, yayınlamış kitap, makale veya ders notlarına dayanarak dersi anlatması	4 2,1	41* 21,8**	91 48,4	51 27,1
2. Düzgün cümleler kullanması, konuşurken gramere uygun cümlelerle dersi anlatması	-	125 66,5	56 29,8	7 3,7
3. Diksiyonunun düzgün olması, sözcükleri yazı dilindeki gibi kullanması	2 1,1	106 56,4	65 34,6	15 8,0
4. Öğrencinin derse ilgisini veya dersi dinleyip dinlememesini dikkate alması, empatisi	-	126 67,0	48 25,5	14 7,4
5. Vücut dilini kullanması, mimik, jest, el kol ve vücut hareketleri ile vurgular yapması	-	102 54,3	69 36,7	17 9,0
6. Çeşitli yazarlara ve kitaplara atıflar yaparak dersi anlatması, literatür zenginliği	1 0,5	92 48,9	76 40,4	19 10,1
7. Eski -yeni Türkçe veya yabancı dil sözcüklerle zengin bir dil kullanarak dersi anlatması	2 1,1	33 17,6	79 42,0	74 39,4
8. Ders dışı zamanlarda da öğrencilerle diyalog kurması, informal bağlar oluşturmaması	2 1,1	120 63,8	52 27,7	14 7,4
9. Gündelik yaşamdan örneklerle dersin konularını somutlaması, yaşam dersleri çıkarması	3 1,6	127 67,6	48 25,5	10 5,3
10. Güzel veya yakışıklı olması, fiziksel görünüşü ile öğrencilerde olumlu izlenim bırakması	1 0,5	24 12,8	40 21,3	123 65,4

11. Dersin uygulama yönüne çok fazla ağırlık verip, mesleki uygulamalara yoğunlaşması	-	100 53,2	71 37,8	17 9,0
12. Öğrencilerin de konulara ilişkin görüşlerini dile getirilmesine fırsat tanınması, katılıma teşvik	1 0,5	125 66,5	57 30,3	5 2,7
13. Dersi; espriler ve eğlenceli öykülerle süslemesi, kıssalardan hisselerle, fıkralarla anlatması	3 1,6	80 42,6	82 43,6	23 12,2
14. Kılık-kıyafeti ile şık görünmesi, bakımlı, tertip ve düzenli olması, dış görünüşü ile etkilemesi	2 1,1	51 27,1	95 50,5	40 21,3
15. Öğrencilerin sorular sormasına zemin; hazırlayarak, konuya hakimiyetini göstermesi	3 1,6	109 58,0	69 36,7	7 3,7
16. Dersi kuramsal boyutlarıyla işleyerek öğrencinin kavramsal dağarcığını zenginleştirilmesi	2 1,1	59 31,4	103 54,8	24 12,8
17. Uzmanlık alanı dışındaki konularda da bilgi sahibi olması, entelektüel ilgi ve zenginliği	1 0,5	96 51,1	76 40,4	15 8,0
18. Meslek hayatında başarı getirecek sihirli formüller vermesi, deneyimler anlatması	4 2,1	101 53,7	71 37,8	12 6,4
19. Sosyal ilişkilerinde öğrenciyi başarılı kılacak, empati yeteneğini geliştirecek öneriler vermesi	3 1,6	117 62,2	60 31,9	8 4,3
20. Şirin, hoş, sıcak ve çekici davranışları ile öğrencileri duygusal olarak etkilemesi	-	63 33,5	85 45,2	40 21,3

Tablo-2a ile elde edilen verilere göre, öğrencilerin en önemli bulduğu değerler sırasıyla şunlardır:

- Gündelik yaşamdan örneklerle dersin konularını somutlaması, yaşam dersleri çıkarması,
- Öğrencinin derse ilgisini veya dersi dinleyip dinlememesini dikkate alması, empatisi,
- Öğrencilerin de konulara ilişkin görüşlerini dile getirmesine fırsat tanınması, katılıma teşvik,
- Düzgün cümleler kullanması, konuşurken gramere uygun cümlelerle dersi anlatması,
- Ders dışı zamanlarda da öğrencilerle diyalog kurması, informel bağlar oluşturması,
- Sosyal ilişkilerinde öğrenciyi başarılı kılacak, empati yeteneğini geliştirecek öneriler vermesi
- En düşük düzeyde önemli bulunan değerler ise sırasıyla şunlardır:

- Güzel veya yakışıklı olması, fiziksel görünüşü ile öğrencilerde olumlu izlenim bırakması,
- Eski -yeni Türkçe veya yabancı dil sözcüklerle zengin bir dil kullanarak ders anlatması,
- Kendisine ait, yayınlamış kitap, makale veya ders notlarına dayanarak dersi anlatması,
- Kılık kıyafeti ile şık görünmesi, bakımlı, tertip ve düzenli olması, dış görünüşü ile etkilemesi,
- Şirin, hoş, sıcak ve çekici davranışları ile öğrencileri duygusal olarak etkilemesi.

Tablo - 2b: Öğrencilerin, Öğretim Üye-Görevlisinin Pedagojik Performansına İlişkin Değerlendirmelerinin Dağılımı

(Her satır ve sütündeki rakamlar için geçerli)* = n, ** = %	<i>Cevapsız</i>	<i>Olabilir</i>	<i>Yanlış</i>	<i>Çok yanlış</i>
1. Kürsüde oturarak ders anlatması	-	103* 54,8**	51 27,1	34 18,1
2. Saygınlığını zedelemeye neden olacak şekilde. öğrencilerle samimi olması	1 0,5	37 19,7	83 44,1	67 35,6
3. Sınıfın içinde sürekli gezinerek ders anlatması	1 0,5	152 80,9	30 16,0	5 2,7
4. Öğrencilerin özel sorunlarına, özellikle ilgi göstermesi	3 1,6	118 62,8	46 24,5	21 11,2
5. Ders kitabından okuyarak ders anlatması	1 0,5	13 6,9	41 21,8	133 70,7
6. Bazı öğrencilere isimleriyle özel olarak hitap etmesi ve onlara ayrıcalıklı davranması	-	37 19,7	66 35,1	85 45,2
7. Öğrenciler ile ilgilenirken göze batacak ölçüde öğrencinin cinsel kimliğini dikkate alması	3 1,6	4 2,1	24 12,8	157 83,5
8. Espri yaparken bazı öğrencileri aşağılanması, onları alay konusu yapması	1 0,5	2 1,1	18 9,6	167 88,8
9. Anlattıklarının önemini vurgulamak isterken, öğrencilerin bilgisizliğinden örnekler vermesi	-	15 8,0	61 32,4	112 59,6
10. Öğrencilerle arasında çok fazla mesafe koyması ve aşırı ciddi davranması	-	13 6,9	83 44,1	92 48,9
11. Disipline çok fazla önem vermesi	3 1,6	47 25,0	89 47,3	49 26,1
12. Öğrencilerin önemsiz hatalarını abartması	2 1,1	6 3,2	61 32,4	119 63,3
13. Devam zorunluluğu konusunda hiç esnek olmaması	1 0,5	51 27,1	58 30,9	78 41,5

Tablo-2b ile elde edilen verilere göre, öğrencilerin en fazla itici buldukları özellikler sırasıyla şunlardır

Espri yaparken bazı öğrencileri aşağılaması, onları alay konusu yapması,

- Öğrenciler ile ilgilenirken göze batacak ölçüde öğrencinin cinsel kimliğini dikkate alması,
- Ders kitabından okuyarak ders anlatması,
- Öğrencilerin önemsiz hatalarını abartması,
- Anlattıklarının önemini vurgulamak isterken, öğrencilerin bilgisizliğinden örnekler vermesi.

Öğrencilerin itici bulmadığı özellikler ise şunlardır

- Sınıfın içinde sürekli gezinerek ders anlatması,
- Öğrencilerin özel sorunlarına, özellikle ilgi göstermesi.

b) Eğiticinin Pedagojik Performans Değerlerinin Faktörleri

Üniversite öğretim üyesi veya görevlisi sıfatını taşıyan eğitimcilerin pedagojik performansları ile ilgili değer göstergeleri, kuşkusuz ki bu çalışmada kullanılan göstergelerle sınırlı değildir. Ancak burada kullanılanlarla, genele teşmil edilebilecek faktörler üretme imkanı da bulunmaktadır. Bilindiği gibi faktör analizi ile, gözlemlenen değişkenler arasında varolan ilişkileri ölçmek ve temel farazi bileşkelere bakıp, bu bileşenlere bazı yakıştırmalar (Mulaik 1972) yaparak değişkenleri belirli kimi kavramlarla isimlendirmek ve istatistiki analizleri bu faktörleri eksen alarak gerçekleştirmek mümkündür. Böylece, isimlendirmeler, varsayımsal olarak, diğer benzeri değişkenlere teşmil edilebilir ve araştırmanın kuşatıcılığı istatistiki olarak daha tutarlı hale getirilebilir.

Principal Component yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen faktör analizinin verileri korelasyon katsayıları en yakın değişkenler bir araya getirilerek tablolaştırılmış ve bazı adlar yakıştırılarak aşağıdaki *Tablo -3* ve *Tablo-4*'lerde sunulmuştur.

Tablo-3a: Eğiticinin Çekicilik Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon		
		1F1a	1F1b	1F1c
1F1a	Güzel veya yakışıklı olması, fiziksel görünüşü ile öğrencilerde olumlu izlenim bırakması		,408	,314
1F1b	Kılık-kıyafeti ile şık görünmesi, bakımlı, tertip ve düzenli olması, dış görünüşü ile etkilemesi	,408		,279
1F1c	Şirin, hoş, sıcak ve çekici davranışları ile öğrencileri duygusal olarak etkilemesi	,314	,279	

Tablo-3b: Eğiticinin Hitabet Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon	
		1F2a	1F2b
1F2a	Düzgün cümleler kullanması, konuşurken gramere uygun cümlelerle dersi anlatması		,544
1F2b	Diksiyonunun düzgün olması, sözcükleri yazı dilindeki gibi kullanması	,544	

Tablo-3c: Eğiticinin İlgi Toplama Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon		
		1F3a	1F3b	1F3c
1F3a	Öğrencinin derse ilgisini veya dersi dinleyip dinlememesini dikkate alması, empatisi		,328	,176
1F3b	Vücut dilini kullanması, mimik, jest, el kol ve vücut hareketleri ile vurgular yapması	,328		,217
1F3c	Uzmanlık alanı dışındaki konularda da bilgi sahibi olması, entelektüel ilgi ve zenginliği	,176	,217	

Tablo- 3d: Eğiticinin Katılımı Teşvik Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon	
		1F4a	1F4b
1F4a	Öğrencilerin de konulara ilişkin görüşlerini dile getirilmesine fırsat tanınması, katılıma teşvik		,363
1F4b	Öğrencilerin sorular sormasına zemin hazırlayarak, konuya hakimiyetini göstermesi	,363	

Tablo-3e: Eğiticinin Sosyal Yaşama Katkı Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon		
		1F5a	1F5b	1F5c
1F5a	Günlük yaşamdan örneklerle dersin konularını somutlaması, yaşam dersleri çıkarması		,332	,306
1F5b	Meslek hayatında başarı getirecek sihirli formüller vermesi, deneyimler anlatması	,332		,324
1F5c	Sosyal ilişkilerinde öğrenciyi başarılı kılacak, empati yeteneğini geliştirecek öneriler vermesi	,306	,324	

Tablo-3f: Eğiticinin Kuramsal Zenginlik Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon		
		1F6a	1F6b	1F6c
1F6a	Kendisine ait, yayınlamış kitap, makale veya ders notlarına dayanarak dersi anlatması		,92	,163
1F6b	Dersi kuramsal boyutlarıyla işleyerek öğrencilerin kavramsal dağarcığını zenginleştirilmesi	,92		,174
1F6c	Eski -yeni Türkçe veya yabancı dil sözcüklerle zengin bir dil kullanarak ders anlatması	,163	,174	

Tablo-3g: Eğiticinin Pratiklik Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon	
		1F7a	1F7b
1F7a	Çeşitli yazarlara ve kitaplara atıflar yaparak ders anlatması, literatür zenginliği		,250
1F7b	Dersin uygulama yönüne çok fazla ağırlık verip, mesleki uygulamalara yoğunlaşması	,250	

Tablo-3h: Eğitiminin İçtenlik Değer Faktörü

1F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon	
		1F8a	1F8b
1F8a	Ders dışı zamanlarda da öğrencilerle diyalog kurması, informal bağlar oluşturmaması		,269
1F8b	Dersi; espriler ve eğlenceli öykülerle süslemesi, kıssalardan hisselerle, fıkralarla anlatması	,269	

Tablo-4a: Eğitiminin Empati Yoksunluğu Özelliği Faktörü

2F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon		
		2F1a	2F1b	2F1c
2F1a	Kürsüde oturarak ders anlatması		,101	,223
2F1b	Ders kitabından okuyarak ders anlatması	,101		,209
2F1c	Öğrencilerle arasına çok fazla mesafe koyması ve aşırı ciddi davranması	,223	,209	

Tablo-4b: Eğitiminin Gezinme Özelliği Faktörü

2F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon
2F2a	Sınıfın içinde sürekli gezinerek ders anlatması	

Tablo-4c: Eğitiminin Yanlı İçtenlik Özelliği Faktörü

2F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon		
		2F3a	2F3b	2F3c
2F3a	Saygınlığını zedelemeye neden olacak şekilde öğrencilerle samimi olması		,155	,120
2F3b	Öğrencilerin özel sorunlarına, özellikle ilgi göstermesi	,155		,180
2F3c	Bazı öğrencilere isimleriyle özel olarak hitap etmesi ve onlara ayrıcalıklı davranması	,120	,180	

Tablo-4d: Eğitiminin Tahkir İzlenimi Bırakma Özelliği Faktörü

2F No	Faktör grubunu oluşturan göstergeler	Korelasyon					
		2F4a	2F4b	2F4c	2F4d	2F4e	2F4f
2F4a	Öğrenciler ile ilgilenirken göze batacak ölçüde öğrencinin cinsel kimliğini dikkate alması		,433	,242	,191	,405	,178
2F4b	Espri yaparken bazı öğrencileri aşağılaması, onları alay konusu yapması	,433		,241	,094	,351	,052
2F4c	Anlattıklarının önemini vurgulamak isterken, öğrencilerin bilgisizliğinden örnekler vermesi	,242	,241		,231	,188	,061
2F4d	Disipline çok fazla önem vermesi	,191	,094	,231		,418	,216
2F4e	Öğrencilerin önemsiz hatalarını abartması	,405	,351	,188	,418		,331
2F4f	Devam zorunluluğu konusunda hiç esnek olmaması	,178	,052	,061	,216	,331	

Eğitici performansı ile bu faktör gruplarının bağımsız değişkenlerle çapraz ilişkileri alınarak, faktör gruplarındaki değer göstergelerinin öneminin, öğrencinin

(Tablo 1’de sunulan) bazı özelliklerine göre nasıl değişiklikler arz ettiği gözlemlenmeye çalışılmıştır. Ancak bilgisayardan ki kare testleriyle birlikte, 182 sayfalık bir döküm alındığı için bu verileri arz etme imkanı bulunmamaktadır.

2. Bulgulara İlişkin Değerlendirmeler

Elde edilen verilere ilişkin ayrıntıları sunma imkanı bulunmadığından, burada bulgulara ilişkin sonuçlar topluca değerlendirilmektedir.

Eğiticinin pedagojik performansı ile ilgili olarak öğrencilerin en fazla önem-sedikleri eğitici değerlerini şöyle sınıflandırabiliriz:

- a. Öğrencinin gündelik ve sosyal hayatında pragmatik anlamı olacak bir ders içeriği.
- b. öğrencinin derse ilgisini dikkate alan, onun düşünce ve görüşlerine itibar eden ve onunla sürekli diyalog kuran bir eğitici kişiliği ve
- c. düzgün cümle kurma, diksiyon, hitabet gibi kimi becerileri ile, yetenekli bir iletişimci olduğunu gösteren iletişim kompetanlığı performansı sergileyerek ders anlatma.

Bu üç değere sahip olduğu izlenimini öğrencide bırakan eğitici, kendisini öğrenciyeye daha fazla dinletmekte; öğrenci, bu üç özelliğe sahip olduğunu tahmin ettiği eğiticinin dersini şevkle izlemeye daha kolay motive olmaktadır.

Bu özellikleri içeren faktörlerle gerçekleştirilen çözümlerle de yol gösterici kimi bulgular elde edilmektedir.

Sosyal yaşama katkı faktörü içinde yer alan değişkenleri kapsayan ders içeriği ile ilgili değerlerden gündelik ve mesleki yaşamda başarılar kapı açacak ders konularına erkekler, sosyal ilişkileri geliştirecek konulara kızlar daha fazla duyarlılık göstermektedir. Kuşkusuz ki eğiticinin işi tümüyle öğrenciyeye sosyal yaşama hazırlamak değildir. Esasen eğitici, kendi disiplini içinde yer alan uzmanlık alanı ile ilgili bildiklerini, akademik çalışmalarını öğrenciyeye aktarmakla ve onlara kuramsal - kavramsal çatılar, bakış açıları kazandırmaya çalışmakla yükümlüdür. Ancak öğrenci, tüm öğretilenlerin sosyal yaşamlarında ne işe yarayacağına ilişkin, eğiticisinden “dip notları” talep etmektedir. Aksi takdirde, sadece bilgi yığılmasına maruz kaldığı sanısına kapılmaktadır. Yani derste aktarılanların gündelik yaşam açısından anlamını kavradığı takdirde, dersteki bilgilere daha fazla odaklanmakta, işine yarayacağını fark ettiği için derse izlemeye, dinlemeye daha fazla motive olmaktadır. Aslında öğrenci, her dersin konu başlığının teka-bül ettiği sorunsal merak etmektedir. Buna göre, ders konularının işe yararlığı; erkekler için daha ziyade gündelik ve mesleki yaşamda faydalı olma anlamı taşırken, kızlarda sosyal ilişkilere katkı sağlama anlamı taşımaktadır. Demek ki eğitici hem kızların hem de erkeklerin pedagojik motivasyonunu temin edebil-mek için; gündelik yaşam sorunlarına nasıl çözüm önerdiği, mesleki hayatta ne işe yarayacağı ve sosyal ilişkilere nasıl katkıları olacağı “dip notları”yla vurgula-yarak dersinin içeriğini oluşturmalıdır.

Muhtemelen; metropol kökenliler kentsel yalnızlaşmadan muzdarip oldukları için sosyal ilişkiyi, büyük kent kökenliler iş kaygısını daha fazla hissettikleri için mesleki bilgiyi, kent kökenliler küçük bir kentten gelip metropolde okumanın sıkıntılarıyla yüz yüze geldikleri için gündelik yaşam bilgilerine daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla eğiticinin örnek olay-olgu portföyünü olabildiğince geniş tutması taşra ya da kent kökenli olmaktan kaynaklanacak “derse ilgi” farklılaşmalarını aşmasına da katkı sağlayacaktır. Yaş değişkeni açısından da bazı farklılaşmalar göze batmaktadır. Buna göre eğiticinin, okula yeni başlayan daha genç yaşlardaki öğrencilere ders anlatırken “sosyal ilişki” kurma becerileri ile ilgili örnekleri, okulu bitirmek üzere olan öğrencilere ders anlatırken de mesleki bilgi içeren örnekleri daha fazla kullanması uygun olacaktır.

Eğiticinin kişiliği ile ilgili değerler; ilgi toplama, katılımı teşvik ve içtenlik faktörlerinde yer alan değişkenlerdir. Kızlar derse ilgilerinin dikkate alınmasını isterlerken, erkekler derse katılıp görüşlerini ifade etmeye daha fazla istekli görünmektedirler. Hatta erkekler daha da baskın bir yoğunlukla eğiticinin ders dışı zamanlarda kendileriyle diyalog kurmasını istemektedirler. Demek ki eğitici, kızların, derse katılımını beklemeden, empati yeteneğini kullanarak, dersle ilgilenip ilgilenmediklerine dikkat etmek durumundadır. Kızlar muhtemelen tedirginlik ve ürkekliklerinden ya da rahatsız olacakları bir pozisyona oturtulma kaygılarından dolayı, eğitici ile ders dışı zamanlarda diyalog kurmaya çok fazla istekli görünmemektedirler. Yani bulgulara göre, davranışlarındaki ölçülülüğe eğitici özellikle dikkat etmek durumundadır. Öte yandan kızları derse katılmaya çok fazla zorlamamalı ama erkeklerin derslerde görüşlerini beyan etmelerine de imkan vermelidir. Daha doğrusu eğitici, kişilik imajı ile ilgili olarak; öğrenci görüşlerine fırsat tanıdığı ve itibar ettiği, öğrencinin “ruh halini” dikkate aldığı ve öğrenci ile diyaloglarında dikkat ve ihtimamı elden bırakmadığına dair izlenim bırakmaya özen göstermelidir.

Taşra kökenlilerde empati, metropol kökenlilerde ise katılım ve diyalog öne çıkmaktadır. Cinsiyet değişkenine benzer biçimde taşra kökenlilerin daha ürkek ve çekingen, büyük kentlerden gelenlerin ise iletişimde daha atak davrandıkları gözlemlendiğine göre eğiticinin, diyalog ve katılım ilişkisinin yanı sıra empati bağlarını öğrenciyle öncelikle kurması yararlı olacaktır. Yaş değişkenine göre de eğiticinin dikkate alması gereken bulgular gözlenmektedir. Her şeyden önce yaş arttıkça pedagojik performansla ilgili eğitime çeşitli sorumluluklar yüklenme eğilimi de artmaktadır. Daha genç yaşlarda, ne verilirse almaya hazır bir öğrenci karakteri gözlenirken, öğrencilerin yaşı arttıkça, eğiticiden ne istediğini bilen, ne verilirse değil, ne alması gerekiyorsa eğiticiden onları almak isteyen bir öğrenci karakteri belirginlik kazanmaktadır. Demek ki eğitici, daha üst sınıflarda ve daha yüksek yaş gruplarıyla ilişkilerinde empati, katılım, diyalog özelliklerini öne çıkarmaya daha fazla özen göstermelidir.

İletişim kompetanlığı ile ilgili değer göstergelerinin oluşturduğu hitabet faktörü bağlamındaki çözümlenmeler, metropol ve büyük kent kökenlilerin bu özelliği eğitimcide daha fazla aradığını göstermektedir. Anadolu lisesi mezunları da eğitimcinin iletişim kompetanlığı becerilerini dikkate almaktadır. Devlet yurtlarında kalan öğrencilerin bu konudaki hassasiyetlerinin düşük olması muhtemelen argo merakından kaynaklanıyor olabilir.

Değişkenler arasında ne tür farklılaşmalar olursa olsun, esasen, pedagojik performans açısından en fazla rehabilitasyona müsait özellikler iletişim kompetanlığı ile ilgilidir. Dersin içeriği bir miktar esnetilse de müfredat sınırları içinde kalmaktadır. Eğitimci kişiliği ise bireylerin kişisel karakterleriyle büyük ölçüde ilgilidir. Oysa iletişime ilişkin becerilerle eğitimci, ilk iki sınıfta yer alan eksikliklerini bile tolere etme imkanı bulabilir. Bu nedenle, başarılı bir iletişimci olması eğitimci için kanaatimizce en öncelikli koşul kabul edilmelidir.

En az önemsenen değer göstergeleri açısından da bazı yorumlar yapılabilir. Örneğin çekicilik faktörü, kendisini oluşturan üç değişkeni ile birlikte, en öz önemsenen değer faktörüdür. Ancak birkaç ayrıntıya da dikkat etmek gerekmektedir. Sözgelimi, yakışıklı ve güzel olmanın pek bir önemi olmamakla birlikte, şık ve düzgün kıyafet eğitimcinin olumlu izlenim bırakması açısından gereklidir. Sıcak davranışlarla öğrenciyi duygusal olarak etkileme konusunda eğitimci dikkatli olmak zorundadır. Bu tür davranışları erkekler, içtenlik gösterisi olarak algılamakta ama kızlar, ürkek karşılamaktadır. Bununla birlikte, metropol (Ankara, İstanbul ve İzmir) demografik kökenden gelen öğrencilerde, muhtemelen 'communal' ve birincil ilişkiler zayıf olduğundan, bu tarz bir kentsel yabancılaşma, "sıcak davranış" değişkenini diğer dış görünüş değişkenlerinden daha önemli hale getirmektedir. Benzer biçimde öğrenciler, zihinsel açıdan zenginleştikçe, zihinsel zenginlikleri fiziksel özelliklere tercih eder hale gelmektedir.

Öğrenci açısından en fazla itici bulunan eğitimci özellikleri tahkir izlenimi faktörü adı altında toplanmaktadır. Öğrencide, kendisine hakaret edildiği hissi uyandırdığından, eğitimcinin özenle sakınması gereken bu tarz davranışlar, öğrencinin derse ilgisini büsbütün ortadan kaldırmaktadır. Sözgelimi, cinsel kimliğin dikkate alınmasını kızlar "yanlış" bulmaktadır. Ama erkekler kızlardan daha fazla oranda "çok yanlış" bulmaktadır. Taşra kökenliler aşağılandıkları hissini daha yoğun yaşamaktadırlar. Bunların yanı sıra, kürsüde oturarak ders anlatma, ders kitabından okuyarak ders anlatma gibi eğitimci performansı ile ilgili bazı ders anlatma tarzları da öğrencileri rahatsız etmektedir. Ama örneğin gezinerek ders anlatılması, öğrencinin onay verdiği bir ders anlatma tarzı olarak belirlemektedir.

D. Değer Faktörlerine Göre Beklentiler

Eğitimcinin pedagojik performansına ilişkin öğrenci nezdindeki değer faktörleriyle, eğitimcinin pedagojik performansı ile ilgili öğrenci beklentileri arasındaki

ilişkilerin çözümlenmeye çalışıldığı bu bölümde, önce beklentilerle ilgili dağılımlar sunulmakta, daha sonra da bu bölümde elde edilen bulguların yorumları yapılmaktadır.

1. Beklentilere İlişkin Dağılımlar

Öğrencilerin beklentilerini belirlemek amacıyla iki ayrı soru grubu kullanılmıştır. Önce eğiticinin pedagojik performansı ile ilgili öğrencilerdeki inançları belirlemek için açık uçlu olarak deneklere üç soru yöneltilmiştir. Daha sonra, şıklar önerilmiş ve şıkların ucu açık tutularak iki ayrı soru yöneltilmiş, bölümü tercih etme nedenlerine ve bölümden mezuniyetin avantajlarına ilişkin inançlar gözlemlenmiştir. Derlenen cevaplarla öğrencilerin eğiticiye ve alana ilişkin beklentileri belirlenmeye çalışılmıştır.

a) Eğitici ile İlgili Beklentiler

Eğitici ile ilgili beklentilerin dağılımları üç ayrı başlık halinde, aşağıdaki **Tablo-5'**de sunulmaktadır.

Tablo – 5: Öğrencilerin, Öğretim Üye-Görevlisinde Bulunmasını İsteddiği Kişilik Özelliklerine İlişkin Dağılımlar

KİŞİLİK	n	%	BİLGİ BECERİ	n	%	DIŞ GÖRÜNÜŞ	n	%
Cevapsız	21	11.2	Cevapsız	17	8.5	Cevapsız	30	16.0
Güvenilirlik	49	26.1	Uzmanlık	118	62.8	Yakışıklı-Güzel	3	1.6
Empati	74	39.4	Hitabet	5	2.7	Şık ve Özenli Kıyafet	35	18.6
Sempati	15	8.0	Anlaşılabilirlik	7	3.7	Önemli Değil	49	26.1
Objektiflik	16	8.5	Ders Anlatımı	25	13.3	Bakımlı-Düzenli-Temiz	42	22.3
Disiplin	12	6.4	Katılımı teşvik	9	4.8	Sade-Abartısız giyim	22	11.7
Deneyim	1	0.5	Somutlayabilirlik	5	2.7	Sportmen Görünüm	3	1.6
			Sorgulayabilirlik	2	1.1	Karizma	4	2.2

Eğiticide bulunması gereken kişilik özelliklerine ilişkin deneklerin inançları açık uçlu bir soru ile belirlenmeye çalışılmıştır. Anket formundaki soruya cevap verenler, gösterilen yere istedikleri özelliği yazmışlardır. Anket formundaki boşluğa yazılı olarak belirtilen cevapların ilkinde; “*dürüst, güvenilir, doğru, karakterli, kişiliği oturmuş, saygılı, iyi niyetli, sabırlı, saygılı, sakin*” gibi ifadeler kaydedilmiştir. Bu ifadeler *güvenilirlik* kategorisi altında toplanarak kodlama yapılmıştır. İkincisine verilen cevaplar; “*sıcakkanlı, hoşgörülü, anlayışlı, güler yüzlü, cana yakın, samimi, iyi diyalog kurulabilen, empati sahibi*” gibi ifadelerden oluşmaktadır. Bu ifadeler *empati* kategorisine dahil edilerek kodlanmıştır. Bu iki kategoriye ilaveten araştırmaya katılan öğrencilerin tanımlamalarına göre; *sempati, objektiflik, disiplin ve deneyim* kategorileri belirlenmiştir.

Elde edilen verilere göre, eğiticinin kişiliği ile ilgili öğrencilerin en fazla aradıkları iki özellik *empati* ve *güvenilirliktir*. Objektiflik, sempati gibi kimi özel-

likler de aranıyor olmakla birlikte, öğrenciler ağırlıklı olarak iki kişilik özelliğini dile getirmişlerdir.

Eğiticide bulunması gereken bilgi, beceri ve performans özelliklerine ilişkin deneklerin inançları açık uçlu bir soru ile belirlenmeye çalışılmıştır. Bu özelliklerden ilk gruba verilen cevaplar; *alanına hakim, bilgili, düzeyli, başarılı* gibi ifadelerden oluşmaktadır. Bu ifadeler *uzmanlık* kategorisi altında toplanarak kodlama yapılmıştır. Diğer kategoriler; *hitabet, anlaşılabilirlik, ders anlatımı, katılımı teşvik, somutlayabilirlik, sorgulayabilirlik*'tir.

Elde edilen verilere göre öğrenciler bilgi, beceri ve performansı ile ilgili eğiticide en fazla uzmanlık aramaktadır. Ders anlatımı ve katılımı teşvik gibi kimi özellikler de aranıyor olmakla birlikte, öğrenciler ağırlıklı olarak tek bir özellikte yoğunlaşmaktadır.

Eğiticide bulunması gereken dış görünüş özelliklerine ilişkin deneklerin inançları gene açık uçlu bir soru ile belirlenmeye çalışılmıştır. Cevaplardan ilkinde; aynı adla kategorileştirilen yakışıklı-güzel ifadesi kullanılmıştır. İkincisinde sık ve özenli kıyafet, üçüncüsünde kullanılan "*önemli değil*" ifadeleri aynı şekilde kodlanmıştır. Bakımlı – düzenli - temiz, sade ve abartısız giyim ve diğer ifadeler aynen alınarak kodlanmıştır.

b) Eğitim Alanı ile İlgili Beklentiler

Eğitim alanı ile ilgili beklentilerin dağılımları iki ayrı başlık halinde, aşağıdaki *Tablo -6*'larda sunulmaktadır.

Halkla ilişkiler ve Tanıtım bölümünün tercih edilme nedenlerini gösteren dağılım şöyledir:

Tablo – 6a: Öğrencilerin Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümünü Tercih Etme Nedenlerine İlişkin İnançlarının Dağılımı

Beklentiler	n	%
Cevapsız	1	0,5
1. Bu alanda kendimi yetenekli bulduğum için tercih ettim	61	32,4
2. Tanıdıklarımın tavsiyesi üzerine bu bölümü tercih ettim	6	3,2
3. En kolay kazanabileceğim bir bölümdü	4	4,2
4. Türkçe ve sosyal puanlarıyla öğrenci aldığı için tercih ettim	29	15,4
5. İnsanlarla nasıl ilişki ve iletişim kuracağımı öğrenip sosyal ilişkilerimi geliştireceğim için	19	10,1
6. Herhangi bir fakülte diplomasına sahip olabilmek için	6	3,2
7. Halkla ilişkiler eğitimi almış bir üniversite mezunu olarak sosyal statü elde edeceğim için	10	5,3
8. Çok kolay iş bulabileceğim için	4	2,1
9. Tanıdıklarım tavsiye etti ve sosyal statü elde etmek için	3	1,6
10. Türkçe Sosyal puanla aldığı ve kolay iş bulabileceğim için	3	1,6
11. Sosyal ilişkilerime katkı sağlayacağı ve sosyal statü elde edeceğim için	4	2,1

Buna göre deneklerin, tek bir şıkkın yanı sıra birkaç şıkkı da bir arada işaretleyebilme ya da şıklar ilave edebilme imkanları olduğu halde bu sorunun

cevaplarında da yoğunlaşma iki şık ile sınırlı kalmıştır. Bunlar “*bu alanda kendimi yetenekli buluyorum*” ile, bölümün “*Türkçe-sosyal puanı*” ile öğrenci alıyor olması’dır. Dolayısıyla bu konulara yatkınlıklarına güvenerek öğrenciler tercihlerini yapmışlardır. “*Halkla ilişkiler eğitimi almış bir üniversite mezunu olarak sosyal statü elde edeceğim için*” şıkında da kısmi yoğunluk olduğu düşünülürse, *alana yatkınlık* en önemli tercih nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.

Halkla İlişkiler ve Tanıtım bölümünden mezuniyetin sağlayacağı avantajlar şunlardır:

Tablo-6b: Öğrencilerin Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümünden Mezuniyetin Sağlayacağı Avantajlara İlişkin İnançlarının Dağılımı

Beklentiler	n	%
Cevapsız	3	1,6
1. Halkla ilişkiler mesleğini başarıyla yürüten bir uzman olacağım	58	30,9
2. Bu bölümü bana tavsiye edenlerin bana büyük bir saygı duymalarını temin edeceğim	3	1,6
3. Bu bölümde okumak bana hiçbir avantaj sağlamayacak	10	5,3
4. Diploma kolay iş bulmamı temin etmeyeceği için, muhtemelen işsiz bir üniversiteli olacağım	23	12,2
5. Bu alanda çalışarak yüksek bir gelir elde edeceğim	10	5,3
6. Halkla ilişkiler eğitimi aldığım için takdir göreceğim ve sosyal statü elde etmiş olacağım	10	5,3
7. Üniversite diplomasına sahip bir kişi olacağım	32	17,0
8. Diğer	8	4,3
9. Halkla ilişkiler uzmanı olacağım ve Yüksek gelir elde edeceğim	4	2,1
10. Halkla ilişkiler uzmanı olacağım ve sosyal statü elde edeceğim	13	6,9
11. Halkla ilişkiler uzmanı olacağım ve Üniversite diplomasına alacağım	7	3,7
12. İş bulamayacağım ve sadece üniversite diplomasına sahip olacağım	7	3,7

Bu verilere göre, alana ilişkin uzmanlık, bu soru vesilesiyle bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kahir bir çoğunluk, mezuniyetle birlikte “*halkla ilişkiler mesleğini başarıyla yürüten bir uzman olacağı*”na inanmaktadır. Ülkenin genel ekonomik durumu nedeniyle iş konusundaki kaygılar da öne çıkmakla birlikte; kuşkusuz ki, “*herhangi bir*” üniversite diplomasından birisine sahip olunacağına dair, umutsuzluk ifade eden kanaatlerdeki yoğunlaşmayı da göz ardı etmek mümkün değildir.

2. Bulgulara İlişkin Değerlendirmeler

İlgili değişkenlerle (değer faktörlerinin göstergeleri ile beklenti göstergelerinin çapraz ilişkileri) analizlerinin ortaya çıkardığı sonuçlara ilişkin ayrıntıları sunma imkanı bulunmadığından (bilgisayar dökümü 65 sayfadır), bulgulara ilişkin sonuçlar topluca değerlendirilmektedir.

Bilindiği gibi beklenti, belirli bir davranışın belirli bir amaca ulaştırıp ulaştırılmayacağına dair bireyin inançlarıdır. Bu çalışmada biz, ne tür bir eğiticiden ders alarak ve böyle bir alanda neden eğitim görerek, nasıl bir amaca ulaşacaklarına dair inançlarını dile getirmelerini öğrencilerden isteyip, eğiticinin pedagojik performansına ilişkin öğrenci beklentilerini belirlemeye çalıştık.

Buna göre öğrenciler;

- a. ne tür bir eğiticiden ders alacaklarını, kişilik, bilgi-beceri-performans ve dış görünüş özellikler,
- b. neden böyle bir alanda eğitim görmek istediklerini, alanı tercih nedenler ve
- c. nasıl bir amaca ulaşmayı umduklarını, mezuniyetin sağlayacağı avantajlar bağlamındaki inançlarını dile getirerek, eğiticinin pedagojik performansına ilişkin beklentilerini sergilemişlerdir.

Öğrenciler ağırlıklı olarak *empati yeteneği gelişkin, güvenilir kişilikli* eğiticiden ders almak istemekte ve *eğiticinin uzman olmasını* beklemektedirler. Alana yatkın olduklarına inandıkları için öğrenciler bu alanda eğitim görmeyi tercih etmekte ve uzman eğitimcilerden ders alıp kendi alanlarında *uzmanı olmayı* ummaktadırlar.

Dile getirilen bu beklenti parametrelerinin göstergeleri ile değer faktörlerinin göstergeleri arasındaki ilişkilerin çözümlenmesiyle elde edilen bulgular, şu değerlendirmelerin yapılmasına mesnet teşkil etmektedir.

En fazla önemsenen iki değişkeni ihtiva eden sosyal yaşama katkı faktörünün “*gündelik hayattan örnekler*” ve “*sosyal ilişkileri geliştirmeye yönelik bilgi verme*” değişkenleri birbirlerine yakın oranlarla öğrencilerin empati ve güvenilirlik beklentilerini tatmin edecek değer özellikleridir. Bu değişkenler aynı zamanda eğiticinin “*uzmanlığı*”nın da göstergesi sayılmaktadır. Alana yatkın olduğunu düşünen öğrenciler de “*sosyal ilişki*” değişkenini belirgin biçimde önemsemektedir. Gerçi alanın uzmanı olma söz konusu olduğunda “*mesleki bilgi*” biraz daha fazla öne çıkmaktadır ama kuşku götürmez biçimde görülmektedir ki, eğitici, öğrenciyi dersine motive edebilmek için dersin içeriğini gündelik yaşam örnekleri ile somutlamalı ve anlatılanların sosyal yaşamında öğrenciyi ne tür katkıları olduğunu göstermelidir. Aksi takdirde öğrencinin derse duyarlılığını temin etmekte zorlanacaktır. Bu arada kıyafetine dikkat etmesi de eğiticinin öğrencide olumlu izlenim bırakması için gerekli görülmektedir. Önemsenen eğitici özelliklerinden biri olan “*öğrencinin derse ilgisine dikkat*” empati ve güvenilirlik beklentisini yüksek oranla tatmin eden bir değerdir. Bu değişken *uzmanlığa* daha yüksek bir oranla delil teşkil etmektedir. Demek ki öğrenci, *derste anlatılanlardan ziyade, anlatılanların öğrenci tarafından anlaşılıp anlaşılmadığına eğiticinin dikkat etmesini beklemektedir*. Yani eğitici, *dersi anlatmakla değil, dersin anlaşıldığından emin olmakla mükellef* tutulmaktadır. “*Katılımı teşvik*” değişkeni de eğiticinin empati yeteneğine, güvenilir kişiliğine ve özellikle uzmanlığına delil teşkil etmektedir. Alanda yetenekli olduğunu düşünen öğrenciler ise özellikle derslerde fikir beyan etme arzusu duymaktadırlar. Dolayısıyla eğiticinin derste öğrenciyle diyalog kurması; eğiticinin, kişiliği ile ilgili öğrenci nezdinde, “alanında otorite olduğu için kendine bu denli güveniyor” izlenimi bırakmakla birlikte, “alanla ilgili yeteneğimi alanın otoritesi bu hoca görmeli” diye düşü-

nen öğrencilerin de onore edilmesini ve derse daha bir şevkle motive olmasını sağlamaktadır.

Hitabet faktörünün önemli değişkenlerinden birisi olan “*düzgün cümle ve gramere riayet*” eğiticiye ilişkin empati beklentisi içindeki öğrencileri daha fazla tatmin etmektedir. Ayrıca eğiticinin uzmanlığının da delilidir. Ancak, bu becerisini eğiticinin düzgün kıyafetle desteklemesi gerekmektedir. Öte yandan hitabetin önemi, alanla ilgili eğitimden sonra daha net anlaşılmalıdır. Demek ki eğiticinin, düzgün cümlelerle konuşmaya özen göstermesi, eğiticinin eğitsel başarısı açısından olduğu kadar, öğrencinin dersi daha iyi anlaması açısından da gereklidir.

Son olarak içtenlik faktörünün bir diğer önemli değişkeni “*diyalogu*” kuşkusuz ki, empati beklentisi içindeki öğrenciler öncelikle eğiticide aramaktadırlar. Diyalog aynı zamanda eğiticiye güven açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca öğrenci, “*eğitici ne kadar uzansa o kadar bizimle diyalog kurmalı*” inancını taşımaktadır. Muhtemelen öğrenci, referans kişilik olarak konumlandırılan eğiticiye, yeteneğini göstermek istemektedir.

Kısacası yukarıda belirtilen değerlere sahip olduğu izlenimi bırakan eğiticiler, öğrencilerin aradıkları pedagojik performansa ilişkin beklentileri büyük ölçüde tatmin etmiş olacaklarından, öğrencide, kendi derslerini şevkle izletme motivasyonu yaratmakta daha fazla başarılı olacaklardır. Bununla birlikte aşağıdaki satırlarda geçen davranışları sergilemekten de özenle sakınmaları gerekmektedir.

Öğrencilere en fazla itici gelen eğitici davranışlarının tümüne yakını tahkir izlenimi bırakma faktörü başlığı altında toplanmaktadır. Buna göre sözgelimi, “*cinsel kimliği dikkate almak*” eğiticiye ilişkin güvenilirlik beklentilerini bertaraf etmektedir. “*Öğrenciyi alay konusu yapma*” eğiticinin güvenilirliğine daha fazla zarar vermektedir. “*Öğrencinin bilgisizliğine vurgu*” ve “*önemsiz hataların abartılması*” öğrencilerdeki, eğiticiye ilişkin empati beklentilerini tüketmektedir. Öte yandan bu tür davranışlar *alanda yetenekli olduğunu düşünen öğrencilerde hayal kırıklığı yaratmakta ve hatta öğrencilerin çoğu, alana ilişkin umutsuzluklarının nedenini eğiticilerin bu tür davranışlarına bağlamaktadırlar*. Öte yandan diğer bir olumsuz eğitici davranışı, empati yoksunluğu faktörü kapsamındaki “*kitaptan okuyarak ders anlatma*” değişkeni, kuşkusuz ki öncelikle empati beklentisi içindeki öğrencilerde hayal kırıklığı yaratmaktadır. Ayrıca bu tür davranışı öğrenciler, *eğiticinin uzman olmadığını delili olarak yorumlamaktadırlar*. Önemli bir bulgu, *alanla ilgili eğitimden herhangi bir beklentisi olmayanların bu tarz ders anlatılmasını belirgin bir oranla “olabilir” bulmasıdır*. Oysa *alanda yetenekli olduğunu düşünen öğrenciler, bu tarz ders anlatılmasından oldukça rahatsızdır ve dahası, mezuniyetin uzmanlık getireceğini uman öğrenciler, bu tarz ders anlatılmasını, gelecekları açısından ciddi bir risk olarak yorumlamaktadırlar*.

Demek ki eğitici bu tür davranışlarıyla, öğrenciler nezdinde olumsuz izlenim bırakmakta ve eğiticinin pedagojik performansı ile ilgili öğrenci beklentilerini tüketmektedir. Asıl önemlisi ise, bu tür davranışların, alanda eğitim almakla elde etmeyi umduğu sonuçları öğrencilerin elde edemeyeceklerine dair onlarda umutsuzluk. Dolayısıyla eğitici, olumsuz bazı davranışları ile, eğitici ve alana ilişkin öğrenci beklentilerini tüketmekle, telafisi oldukça güç eğitimsel zararlara neden olmaktadır.

E. Değer Faktörlerine Göre Araçsallıklar

Bu bölümde öncelikle araçsallık göstergesi olarak kullanılan ölçüm araçlarıyla elde edilen bulgular sunulmaktadır. Ölçüm araçlarını içeren iki soru grubunun ilki, öğrencinin kendi başarı amacına araç olabilecek değişkenlere ilişkin bulgulardır. Sonraki ise öğrencinin eğitim amacına araç olabilecek değişkenlerle ilgilidir.

1. Öğrenci Amaçlarının Araçsallıkları

Öğrencinin başarı hedefine ulaşmak için seçtiği araçlardan bazılarını gösteren değişkenlere ilişkin dağılımlar aşağıdaki *Tablo-7*'de sunulmaktadır.

Tablo -7: Öğrencilerin Başarı Hedefine Ulaşmak İçin Seçtikleri Araçlara İlişkin Dağılım

(Her satır ve sütündeki rakamlar için geçerli)* = n, ** =	Cevapsız	Katılıyorum	Kısmen Katılıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
1. Dersin içeriğini seversem, ilgi alanıma giriyorsa, o derste başarılı olurum	-	157* 83,5**	20 10,6	11 5,9
2. Dersin hocasını ne kadar çok seversem o derste o kadar başarılı olurum	1 0,5	84 44,7	92 48,9	11 5,9
3. Ders notlarım yüksek olursa daha çok çalışma isteği duyar, başarılı olurum	-	80 42,6	81 43,1	27 14,4
4. Derse katılırsam, görüşlerimi açıklayabilirsem başarılı olurum	5 2,7	70 37,2	92 48,9	21 11,2
5. Yüksek gelir elde etmemi sağlayacaksa, o dersi dikkatle izlerim	1 0,5	35 18,6	65 34,6	87 46,3
6. Araştırmaya yönelik, kuramsal içerikli bir ders ise başarılı olurum	1 0,5	43 22,9	102 54,3	42 22,3
7. Hayata ilişkin örnekler varsa, sosyal ilişkilerime katkı sağlayacaksa başarılı olurum	-	129 68,6	50 26,6	9 4,8
8. Uygulamaya yönelik derslerde daha başarılı olurum	1 0,5	108 57,4	67 35,6	12 6,4
9. Grup olarak ödev hazırlanan bir ders ise başarılı olurum	-	59 31,4	92 48,9	37 19,7
10. İş bulmama yardımcı olacaksa, o derste başarılı olmaya çalışırım	2 1,1	87 46,3	63 33,5	36 19,1

Tablo – 7’deki verilere göre, öğrencinin başarı amacına ulaşmak için kendisine belirlediği en önemli araçlar sırasıyla şunlardır:

- Dersin içeriğini seversem, ilgi alanıma giriyorsa, o derste başarılı olurum,
- Hayata ilişkin örnekler varsa, sosyal ilişkilerime katkı sağlayacaksa başarılı olurum,
- Uygulamaya yönelik derslerde daha başarılı olurum,
- Dersin hocasını ne kadar çok seversem o kadar başarılı olurum.

Öğrencinin başarı amacına ulaşmak için yararlanmayı en son düşüneceği araçlar ise sırasıyla şunlardır:

- Yüksek gelir elde etmemi sağlayacaksa, o dersi dikkatle izlerim,
- Araştırmaya yönelik, kuramsal içerikli bir ders ise başarılı olurum,
- Grup olarak ödev hazırlanan bir ders ise başarılı olurum.

Bazı öğrenciler açısından önem arz eden bazıları açısından arz etmeyen, öğrencileri saflara ayıran, başarı araçsallıkları ise şunlardır

- Ders notlarını yüksek olursa daha çok çalışma isteği duyar, başarılı olurum,
- İş bulmama yardımcı olacaksa, o derste başarılı olmaya çalışırım.

Öğrencinin eğitim hedefine ulaşmak için seçtiği eğiticinin pedagojik performansı ile ilgili araçlardan bazılarını gösteren değişkenlere ilişkin dağılımlar aşağıdaki *Tablo-8’de* sunulmaktadır.

Tablo – 8: Öğrencilerin Eğitim Hedefine Ulaşmak İçin Seçtikleri Araçlara İlişkin Dağılım

(Her satır ve sütündeki rakamlar için geçerli) * = n, ** = %	cevapsız	Çok fazla ilgilenirim	Biraz ilgilenirim	Hiç ilgilenmem
1. Entelektüel birikimime, kültürel düzeyime, ilgi ve bilgime katkı sağlıyorsa	-	168* 89,4**	20 10,6	-
2. İş bulmama yardımcı olacaksa,	-	123 65,4	59 31,4	6 3,2
3. Çok yoğun ve kavramsal düzeyi çok ağır, kuramsal bir konu işlendiğinde	2 1,1	18 9,6	94 50,0	74 39,4
4. Gündelik sorunlarıma cevap bulmama yardımcı oluyorsa	-	129 68,6	58 30,9	1 0,5
5. Yüksek not almamı sağlayacaksa	1 0,5	93 49,5	78 41,5	19 8,5
6. Sorular sorup, görüşlerimi anlatabiliyorsam	-	121 64,4	64 34,0	3 1,6
7. Arkadaşlarıma anlattığımda takdir göreceğim bilgiler veriliyorsa	1 0,5	80 42,6	80 42,6	27 14,4
8. Duygusal ilişkilerimde partnerimi etkilememe katkı sağlayacaksa	1 0,5	37 19,7	77 41,0	73 38,8
9. Öğretim üye-görevlisinin hitabeti, ders anlatması kusursuzsa	1 0,5	125 66,5	57 30,3	5 2,7
10. İlgileniyor görünmek öğretim üye-görevlisinin hoşuna gidecekse	-	13 6,9	72 38,3	103 54,8

11. Basit ve benim bile seviyemin altında bir içerikle anlatılıyorsa	3 1,6	26 13,8	63 33,5	96 51,1
12. Özel olarak ilgilendiğim, hoşuma giden konular işlendiğinde	1 0,5	162 86,2	20 10,6	5 2,7
13. Dış görünüşü ve fiziksel özellikleri ile çekici bir ögr.üye gör. Ders anlatılıyorsa	2 1,1	25 13,3	88 46,8	73 38,8
14. Hoca olarak sevip benimsediğim, özel olarak diyalog kurabildiğim ögr.üyesi ise	1 0,5	141 75,0	41 21,8	5 2,7
15. Derste anlatılanlar ideolojik görüşüme veya dünyaya bakış açıma uygunsu	1 0,5	106 56,4	68 36,2	13 6,9
16. Kamuoyunun tanıdığı, medyatik bir öğretim üye-görevlisi anlatılıyorsa	4 2,1	73 38,8	95 50,5	16 8,5
17. Meslek hayatımda işime yarayacaksa, başarılı olmamı sağlayacaksa	-	145 77,1	41 21,8	2 1,1
18. Öğretim üye-görevlisinin konuya hakimiyeti kusursuz ise	25 13,3	126 67,0	35 18,6	2 1,1

Tablo – 8’deki verilere göre, öğrencinin eğitim amacına araç olabilecek, “çok fazla ilgi” uyandıracığı belirtilen değişkenler önem sıralarına göre şöyledir:

- Entelektüel birikimime, kültürel düzeyime, ilgi ve bilgime katkı sağlıyorsa,
- Özel olarak ilgilendiğim, hoşuma giden konular işlendiğinde,
- Meslek hayatımda işime yarayacaksa, başarılı olmamı sağlayacaksa,
- Hoca olarak sevip benimsediğim, özel olarak diyalog kurabildiğim öğretim üyesi ise,
- Gündelik sorunlarıma cevap bulmama yardımcı oluyorsa,
- Öğretim üye-görevlisinin konuya hakimiyeti kusursuz ise,
- Öğretim üye-görevlisinin hitabeti, ders anlatması kusursuzsa,
- İş bulmama yardımcı olacaksa,
- Sorular sorup, görüşlerimi anlatabiliyorsam,
- Derste anlatılanlar ideolojik görüşüme veya dünyaya bakış açıma uygunsu.

Öğrencinin eğitim amacına araç olabileceği düşünülerek önerilen ama onun en yüksek oranda “hiç ilgilenmediği” araçsallıklar ise şunlardır:

- İlgileniyor görünmek öğretim üye-görevlisinin hoşuna gidecekse,
- Basit ve benim bile seviyemin altında bir içerikle anlatılıyorsa,
- Çok yoğun ve kavramsal düzeyi çok ağır, kuramsal bir konu işlendiğinde,
- Dış görünüşü ve fiziksel özellikleri ile çekici bir öğretim üye gör. ders anlatılıyorsa,
- Duygusal ilişkilerimde partnerimi etkilememe katkı sağlayacaksa.

Bu veriler, dersini dinletebilmesi için öğrenciyi nasıl motive edebileceğine ilişkin eğiticiye doğrudan doğruya yol gösteren ipuçları sunmaktadır. Öğren-

cinin başarı ve eğitim amacına en fazla araç olabilecek güzergahtan hareket ettiği takdirde, öğrenci onu daha büyük bir dikkatle dinleyecek - izleyecek ve eğitici pedagojik performansını bu yolla yetkinleştirmiş olacaktır.

2. Bulgulara İlişkin Değerlendirmeler

Değer faktörleriyle araçsallık göstergeleri değişkenleri arasındaki çapraz ilişkilerle ilgili (33 sayfa tutan) bilgisayar çıktılarını verme imkanı bulunmadığından, burada, bulgulara ilişkin sonuçlar topluca değerlendirilmektedir.

Belirli bir sonucun başka bir sonucu getireceğine dair inancı tanımlamak amacıyla kullanılan araçsallık kavramı, belirli bir davranış ortaya konulduğunda elde edilen ödülün (veya maruz kalınan cezanın) ne tür bir ödüle (veya cezaya) aracılık ettiği ya da o davranışla ulaşılan amacın hangi amacı dolayımладыğı sorularına cevap bulmamızı sağlamaktadır.

Buna göre belirli bir alanda eğitim gören öğrencinin o eğitim kurumunun başarılı bir öğrencisi olmak ve o eğitim kurumundan tatmin olacağı bir eğitim almak gibi iki nihai amacının olacağı varsayılabilir.

Demek ki bu araştırmada öğrencinin;

a. başarılı olmak ve

b. tatminkar bir eğitim almak için yararlanmayı tasarladığı ya da bu iki nihai amacına onu taşıyacağına inandığı araçları belirleyebilirsek, eğiticinin pedagojik performansına ilişkin araçsallıkları görebiliriz ve onların değer faktörleri ile ilişkilerini çözümleriz.

Öğrencinin başarı amacına en fazla hizmet edeceğine inandığı araçsallıkların başında “dersin içeriğini sevmesi ve içeriğin ilgi alanına girmesi” gelmektedir. Derse katılmaya teşvik edilen öğrencilerin dersin içeriğini sevme eğilimi oldukça yüksektir. İster dersle ilgilendiği için derse katılsın isterse derste görüşlerini dile getirebildiği için dersi sevsin, her iki durumda da eğitici öğrenciyi motive edebilmektedir. Demek ki öğrenciye göre, başarının en emin aracı dersi sevmek ve ilgilenmektir. O halde eğitici öğrencinin katılımını sağlayarak ona dersi sevdirebilir. Hatta olumsuz da olsa ders içeriği ile ilgili öğrencilerin itirazlarını alarak eğitici, dersini öğrencilere nasıl sevdirebileceğine dair yollar keşfedebilir. Ayrıca derste anlatılanların mesleki başarı açısından ne işe yarayacağını açıklanması da öğrencinin dersi sevmesini ve dersle ilgilenmesini sağlamaktadır.

“Hayata ilişkin örnekler varsa, sosyal ilişkilerime katkı sağlayacaksa başarılı olurum” değişkeni, en fazla önemsenen değer parametrelerinin oluşturduğu sosyal yaşama katkı faktörüyle güçlü bağlantılar içermektedir. Buna göre öğrenci yüksek gelir elde edeceği umuduyla değil meslekte başarı getirecek bilgiler edineceği beklentisiyle dersleri izlemektedir. Yani, hayata ilişkin ör-

neklerin önemlice bir bölümünün meslek ile ilgili olmasına eğiticinin özen göstermesi gerekmektedir. Öte yandan öğrenci, dersin, gündelik yaşamdan örneklerle işlenmesi durumunda sosyal ilişkilere katkı sağlayacağını düşünmektedir. Dolayısıyla eğitici derste anlattıklarının gündelik hayat açısından ne anlama geldiğini bir biçimde öğrencilere göstermek zorundadır. Ayrıca anlattıklarının “iş bulma”ya katkısı üzerinde de eğiticinin vurgular yapması, dikkatlerin derse odaklanmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte “arkadaşları” ve “partneri etkileme”ye yönelik bilgileri öğrenciler “sosyal ilişkilere katkı” biçiminde almamakta ve bunlara ilgi de göstermemektedir. Hatta sosyal ilişkiden kastının, mahrem yaşamı ile ilgili bu tür konuların olmadığını ima etmektedir.

“Uygulamaya yönelik derslerde daha başarılı olurum” göstergesi ile ifade edilen diğer bir ciddiye alınması gereken araçsallık değişkeni, pratiklik faktöründeki “mesleki uygulamalara yönelme” değişkeni ile daha yüksek bir bağlantı içermektedir. Buna göre öğrenciler uygulama ile, mesleki uygulamaları kast etmektedir ve “not” ya da “yüksek ücret” kaygısı ile değil, özellikle “iş” bulmasına yarayacağı için uygulamalı derslere daha fazla ilgi göstermektedir.

Öğrencinin tatminkar eğitim amacına aracılık eden araçsallık değişkenlerindeki sıralama da başarı amacındakilerle paralellik arz etmektedir.

“Entelektüel birikimime, kültürel düzeyime, ilgi ve bilgime katkı sağlıyorsa” değişkeninin ilgi toplama faktörü ile daha yüksek bağlantıları bulunmaktadır. Yani, “hiç ilgilenmem” şıkkının boş bırakıldığı da göz önüne alınırsa; eğitici, empati ile birlikte, anlattıklarının ne işe yaradığına ilişkin öğrenciyi tatmin ettiği takdirde, dersine motivasyonu önemli ölçüde sağlamış olacaktır. Net bir biçimde görülmektedir ki, öğrenci eğiticiyi; hem öğrencinin derse ilgi göstermesinden sorumlu tutmakta hem de ders içeriğinin işe yararlığı ile ilgili olarak öğrencinin ikna edilmesi yükümlülüğünü eğiticiye yüklemektedir. Buna göre eğitici, gerçek kişiliği ile etkilemekten ziyade, tüzel kişiliği ile öğrencileri etkileyen kamil bir pedagojik performans sahibi profesyonel olarak tasarlanmaktadır. Nitekim “özel olarak ilgilendiğim, hoşuma giden konular işlendiğinde” ve “öğretim üye-görevlisinin konuya hakimiyeti kususuzsa” araçsallık değişkenleri ile ilgili bulgular da bu tespiti teyit etmektedir. Demek ki üniversitelerdeki eğiticilerin, alana ilişkin birikimi olan birer akademisyen olmalarının öğrenci açısından çok fazla bir anlamı yoktur ve eğitici, profesyonel bir eğitmen olarak birikimini öğrenci ile nasıl paylaşması gerektiğini bilmiyorsa “alanına hakim olduğu” hususunda kuşku yaratmaktadır.

Tatminkar eğitim nihai amacına ulaştıracağı inancıyla en fazla kullanılan araçsallık göstergelerinden “meslek hayatımda işe yarayacaksa, başarılı olmamı sağlayacaksa”, “gündelik sorunlarıma cevap bulmama yardımcı olacaksa” ve “iş bulmama yardımcı olacaksa” değişkenleriyle en yoğun ilişkisi bulunan değer faktörleri sosyal yaşama katkı ve pratiklik faktörleridir. Bilin-

diği gibi ilki aynı zamanda en fazla önemsenen değer faktörlerini içermektedir. Daha da önemlisi bu bağlamda başarı ve eğitimle ilgili araçsallık değişkenleri büyük ölçüde örtüşmüş olmaktadır. Yani, kuramsal öngörülerin işlerliğine delil teşkil edecek bulgular elde edilmektedir.

Kısacası ders içeriği bağlamında öğrenci; (a) mahrem alanında yer almayan, sosyal ilişkilerine katkı sağlayacak uygulama ve örneklerle donatılmış ders içeriklerini (*değerli* bulmakta), önemsemekte, (b)bu içerikteki dersleri seveceği ve ilgi göstereceğinden, bu tarz bir ders işlendiği takdirde, o derste başarı elde edeceğine ve tatminkar bir eğitim almış (başarı ve tatminkar eğitim amacına *araç*) olacağına inanmakta, (c) bu tarz ders işleyen bir eğitici empati yeteneğini, güvenilir kişiliğini ve uzmanlığını sergileyip, öğrencinin bu yöndeki '*beklenti*'lerini tatmin edeceğinden, yetkin bir pedagojik performans ortaya koymuş olacak ve öğrencide dersini dinleme-izlemeye yönelik motive edici bir güç oluşturacaktır.

En fazla kullanılan diğer; "*hoca olarak sevip benimsediğim, özel olarak diyalog kurabildiğim öğretim üyesi ise*", "*öğretim üye-görevlisinin hitabeti, ders anlatması kusursuzsa*", "*sorular sorup, görüşlerimi anlatabiliyorsam*" ve "*derste anlatılanlar ideolojik görüşüme veya dünyaya bakış açıma uygunsa*" araçsallık değişkenleri de çekicilik, hitabet, katılımı teşvik ve içtenlik değer faktörleriyle özellikle ilişkilidir.

Bu faktörler eğiticinin kişilik yapısı ile daha fazla ilişkili olduğundan, öğrenci nezdinde en yoğun motive edici güç yaratmaya muktedir bir eğitici kişiliği şablonu çıkartılmasına da vesile olacaktır.

Öğrenci belirli bir ölçünün korunması koşuluyla, ders dışı zamanlarda diyalog kurabildiği eğiticiyi daha çok sevmektedir ve bu duygu, dersin dikkatle izlenmesine aracılık etmektedir. Eğiticinin sevilmesinde kıyafet ve sempati bir miktar rol oynamaktadır. Bununla birlikte, başta diyalog olmak üzere, kıyafet ve sempati derse ilgiyi tahrik etmektedir ama gizlemeye özen gösterse de bazı öğrenciler, fiziksel görünümü de dikkate almakta ve fiziksel görünüm, itiraf edenlerden daha fazla sayıdaki öğrencide eğiticiyi "*çekici*" bulma eğilimi yaratmaktadır. Ancak bu özelliği abartmak de gereksizdir. Demek ki *ilk olarak* eğitici, belirli sınırlar dahilinde öğrenciyle sürekli *diyalog* kurmalı ve onunla arasına derin uçurumlardan oluşan mesafeler koymamalıdır. Bunun yanı sıra kıyafetine özen göstermelidir. Fiziksel görünümü ile ilgili olarak da '*bakımlı*' olmasında fayda vardır. *İletişim kompetanlığı* eğiticide aranan *ikinci* yetenektir. Gramere uygun cümle bu yeteneğin göstergelerinden birisidir. Ancak dersi tekdüzeleştirdiği için eğitici, vurgu ve tonlamalardan arındırılmış bir yazı dili ile ders anlatmamalıdır. Pedagojik performans açısından tatminkar olmak isteyen eğitici karakterinin *üçüncü* unsuru, öğrenci *katılımını sağlamaktır*. Sorular sorup görüşlerini anlatma öğrencide tatminkar bir eğitim

aldıkları duygusu yaratmaktadır. Görüşlerini açıklamak öğrenci için aynı zamanda alana ilişkin yeteneklerini belli etmek anlamına gelmektedir. Bu şekilde alanı tercih etme nedenleriyle ilgili beklentilerini tatmin etmektedirler. Eğiticinin derslere öğrenci katılımını temin etmesi; öğrencinin, eğitime ilişkin empati, güvenilirlik ve uzmanlık beklentilerini tatmin etmekte ve eğiticini onların nezdinde çok daha değerli bir profesyonel haline getirmektedir. Daha da önemlisi eğitici, öğrenciye kendisini sevdirememiş ya da ona sevimli görünememiş olsa bile, onun derse ilgisini canlı tutabildiğinde tatminkar bir eğitici olarak algılanmayı başarmaktadır. Öte yandan öğrenci derste, tutumlarıyla çelişen bilgiler verildiği zannına kapıldığında, daha fazla görüş beyan etme isteği duymaktadır ki, eğiticinin bu açıdan da; yani, tek taraflı olarak ideolojik yönlendirme yaptığı izlenimini öğrencide bırakmamak için derse katılımı teşvik etmesi gerekmektedir ve katılımı sağlama, bu açıdan da dikkate alınması gereken bir eğitici karakteri anlamı taşımaktadır.

Sonuç

Teşmil edilebilir sonuçlara ulaşmak için daha başka araştırmaların da yapılması gerekmektedir. Ama araştırma bulguları, Vroom'un Değer Beklenti Kuramı'nın eğitim alanında işlediğine dair izler sunmaktadır.

Bu araştırmada *ilk olarak* pedagojik performans parametresi bazı eğitici özellikleri öngörülmüş ve bu özelliklere yüklenen sübjektif değerler (valance) tespit edilmeye çalışılmıştır.

Buna göre eğiticinin pedagojik performansı ile ilgili olarak; (a) öğrencinin gündelik ve sosyal hayatında pragmatik anlamı olacak bir ders içeriği sunan, (b) öğrencinin derse ilgisini dikkate alan, onun düşünce ve görüşlerine itibar eden ve onunla sürekli diyalog kuran bir eğitici kişiliği sergileyen ve (c) düzgün cümle kurma, diksiyon, hitabet gibi kimi becerileri ile, yetenekli bir iletişimci olduğunu gösteren, iletişim kompetanlığı performansı sergileyerek ders anlatanlar, öğrenci nezdinde en fazla önemsenen eğiticilerdir. Değer yüklenen bu tarz eğiticinin dersini dinlemeye - izlemeye öğrenci yoğun biçimde motive olmaktadır.

Araştırmayla *ikinci olarak* öğrencinin zihnindeki eğitici kişi ve eğitim alanı ile ilgili beklentiler belirlenmiştir. Buna göre öğrenciler, alana yatkın olduklarını düşündükleri için alanın uzmanı olmak amacıyla fakülte eğitimi almak istemektedirler ve kendilerine ders verecek eğiticinin uzman olması gerektiğine inanmaktadırlar. Uzman olmanın yanı sıra eğiticinin empati yeteneği gelişkin ve güvenilir bir kişiliğe sahip olmasını da uman üniversite öğrencileri, dış görünüşü çok fazla ciddiye almamakta ama kıyafetin ve bakımlı görünümünün olumlu katkılarını dikkat çekmektedirler. Öğrenci beklentilerinin anahtar kavramı olan uzmanlığı, öğrenciler; eğiticinin alana ilişkin yayınları, kuramsal

vukufiyeti, medyatik olması, sahip olduğu ünvanları, akademik ürünleri v.s. gibi kriterler kullanarak takdir etmemektedir. Öğrenciye göre uzmanlık, eğiticinin anlattıkları ile gündelik hayatın hangi sorununa çözüm getirdiğini öğrenciye hissettirmesi ve nasıl bir yarar sağlayacağını ona göstermesidir. Ayrıca eğiticinin; katılımı temin etme, öğrenciyle diyalog kurup onu takdir etme ve ona itibar etme gibi yollarla güvenilirliğini teyid etmesi, dersin anlaşılır anlaşılmadığını test ederek empati yeteneğini sergilemesi de gerekmektedir. Dahası olumsuz kimi özelliklere sahip olduğu izlenimi bırakarak öğrencilerde hayal kırıklıklarına da neden olmamalıdır.

Üçüncü olarak öğrenci, başarılı olmak ve tatminkar bir eğitim almak amacıyla fakültede okumaktadır. Buna göre öğrenci, dersin içeriğini sevdiğinde ve derste gündelik hayatını kolaylaştıracak bilgiler verildiğinde başarılı olacağına inanmaktadır. Entelektüel ve kültürel birikimine katkı sağlıyorsa, ilgilendiği konular anlatılıyorsa, mesleki hayatta başarı getirecek ve gündelik sorunlarına çözümler öneren bir içerikle dersler anlatılıyorsa; diyalog kurulabilen, konuya hakimiyeti kusursuz, hitabeti mükemmel, katılımı teşvik eden bir eğiticiden ders alınıyorsa, öğrenciye göre, bu tarz bir eğitim tatminkardır.

Demek ki araştırma ile elde edilen bu bulgular, dersini dinletmeye, izletmeye yönelik olarak eğiticinin öğrencide nasıl bir motive edici güç oluşturabileceğine dair veriler sunmaktadır ve buna dayalı olarak dile getirilmesi mümkün öneriler şunlardır:

Her şeyden önce eğitici, kişiliği ile öğrencide olumlu bir izlenim bırakmalıdır. Bu nedenle eğitici, öğrencinin eğitim almak istediği ideal eğitici kişilik tasarımına uygun bir kişilik imajı sergilemelidir. Öğrenci; empati yeteneği gelişkin, güvenilir kişilikli bir eğiticiden ders almayı tasarlamaktadır. Öğrenciye göre böyle bir eğitici, öğrencinin derse ilgi gösterip göstermediğini ve dersi sevip sevmediğini dikkate alır. Öğrencilerin derse katılımını teşvik eder. Onların görüşlerine itibar eder, onları takdir eder. Gerektiği kadarıyla ve gerektiği ölçüde öğrencilerle diyalog kurmasını bilir.

Öğrenci, alanına hakim ve uzman bir eğiticiden ders almak istemekte, bu sayede kendi yeteneğini geliştirebileceğini ve alanın uzmanı olacağını ummaktadır. Eğitici, öğrencilerin bu beklentilerini tatmin edecek bir ders içeriği ve onu bu amacına ulaştıracak araçlar sunabildiği takdirde, dersleri öğrencinin hayal ettiği gibi işlemiş olacaktır. Buna göre ders, ne denli kuramsal ya da teknik içerikli olursa olsun, konular gündelik yaşamdan örneklerle somutlanmalı ve yaşam dersleri çıkartılacak "kıssa"lar; öğrencinin sosyal ilişkilerine katkı sağlayacak ve onun empati yeteneğini geliştirecek öneriler içermelidir. Çünkü öğrenci, yaşama ilişkin örneklerin bulunduğu, sosyal ilişkilerine katkı sağlayacak derslerde daha başarılı olacağını düşünmektedir. Öğrencinin entelektüel ilgi ve kültürel birikimine katkı sağlayan, özel olarak ilgilendiği,

mesleki yaşamında işine yarayacak, gündelik sorunlarına çözüm öneren ve iş bulmasına yardımcı olacak bilgiler derslerde verildiği zaman, onlarla çok fazla ilgilenecektir. Bu tarz dersleri izlemeye ve dinlemeye motive olmaya daha fazla temayül gösterecektir.

İletişim kompetanlığı eğiticide aranan bir diğer beceridir. Öğrenciye göre eğitici; kavramlar öneren, kuramlar öngören, modeller tasarlayan bir akademisyen ve araştırmacı olmaktan ziyade; ders anlatmasını bilen, öğrenciye dersini belletebilen, pedagojik performans açısından yetkin bir profesyonel olmak zorundadır. Öğrencinin dersi anlamasını kolaylaştırdığı için eğiticinin düzgün ve gramere uygun cümlelerle ders anlatmasını istemektedir. Kuru ve duru bir anlatım dili ile, anlaşılmayı bulanıklaştıracak yoğunlukta eski - yeni Türkçe veya yabancı dil terimler kullanmaması, vurgu ve tonlamaları yerli yerince yapması, ölçülü bir vücut dili kullanması; alana hakimiyeti ve yatkınlığını sergileyecek iletişim becerileri ortaya koyması ve özellikle hitabeti ile etkilemesi; öğrencinin eğiticide aradığı bazı iletişim kompetanlığı kriterleridir. Dolayısıyla alanında “duayen” sayılsa bile eğitici, bildiklerini öğrenciyle paylaşmasını beceremiyorsa, alana yatkın ve konusuna hakim kabul edilmemektedir. Anlattıklarından ziyade anlaşılana dikkate almasını bilmiyorsa, bilgi birikimine ilişkin yeterli ölçüde güven telkin edememektedir. Derste verdiklerinin işe yararlılığını gösteremiyorsa, dinlemeye-izlemeye değer eğitici sayılmamaktadır.

Son olarak eğiticilerin özenle sakınması gereken bazı davranışlar bulunmaktadır. Öğrencilerin bazı vesilelerle aşağılanması ya da alay konusu yapılması, öğrencinin cinsel kimliğinin dikkate alınması gibi davranışlar, öğrencilerdeki eğiticiye ilişkin güvenilir kişilik beklentilerini ortadan kaldırmaktadır. Önemsiz hatalarının abartılması ve anlatılanların öneminin öğrenci bilgisizliği ile vurgulanması, eğitici ile ilgili öğrenci nezdindeki empati beklentilerini bertaraf etmektedir. Ders kitabından okuyarak veya kürsüye oturarak ders anlatılması, öğrencinin eğiticiyi iletişim kompetanı olarak görme hayallerini boşa çıkarmaktadır ve buna benzer kimi olumsuz eğitici davranışları, öğrencinin derse motive olmasını olanaksız hale getirmektedir. Hatta öğrencinin alana yatkın olduğuna dair umutlarını söndürmekte, alanın uzmanı olma heveslerini yok etmektedir.

Sonuç olarak dört madde halinde sıralanan bu nitelermeler, öğrenci nezdinde idealize edilmiş eğitici tipolojisini betimlemektedir. Kuşkusuz ki bu tipoloji, örneklem kümesinin temsil yeteneği ile sınırlı düzeyde teşmil edilebilir bir özellik arz etmektedir. Ancak daha geniş popülasyonu temsil eden örneklem kümeleri üzerinde yapılacak araştırmalara da ışık tutacak yeterliliğe sahiptir. Zira, görüldüğü kadarıyla Vroom’un Değer - Beklenti Kuramı, eğiticinin öğ-

renciyi dersine motive etmesini sağlayacak kılavuzlar, güzergahlar çıkartılmasına kuramsal mesnet teşkil edecek bir yapı içermektedir.

Kaynakça

- ADAIR John (2003), *Etkili Motivasyon* (Çev: Salih Uyan), İstanbul, Babaili Kültür y.
- AMES Carole ve R. Ames (ed.). (1985), *Research On Motivation In Education*, New York, Academic Pres, Inc.
- ANIK, Cengiz (2000), *Siyasal İknâ*, Ankara: Vadi y.
- ASHTON Patricia T. And Romdan B. Webb (1986), *Making A Difference Teachers' Sense Of Efficacy and Student Achievement*. New York: Longman
- ATKINSON, John W. (1964), *An Introduction to Motivation*. Washington: D. Van Nostrand Company,
- BACANLI, Hasan (2000), *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel y. Ankara
- BAŞARAN İ. Ethem (1991), *Örgütsel Davranış*. Ankara, Kadioğlu M.
- BREWER Marilyn B. and M. HEWSTONE (ed.). (2004), *Emotion and Motivation*. Blackwell Publishing
- CAN, Halil (1985), *Başarı Güdüsü ve Yönetmel Başarı*, Ankara, H.Ü. İİBF y.
- COFER, C. N. ve M. H. APPLEY (1964), *Motivation: Theory and Research*. New York: Wiley
- DAVIS Keith (1984), *İşletmede İnsan Davranışı Örgütsel Davranış* (Çev: K.Tosun v.d.). II.Basım, İstanbul: İ.Ü. Yayınları No: 3028
- DERELİ, Toker (1985), *Organizasyonlarda Davranış*. İstanbul: Ar y.
- EREN, Erol (1991), *Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: İ.Ü. İ F. Y., NO: 236
- GRAY, Roderic (2004), *How People Work*. New York Prentice Hall
- İNCEOĞLU, Metin (1985), *Güdüleme Yöntemleri*. Ankara: AÜBYYO Yayınları No:4
- KRECH, D. R.S. CRUTCHFIELD, (1970), *Sosyal Psikoloji*, (Çev: E.Güngör) II. Baskı, İstanbul İ.Ü.E.F. y. No: 1154
- KÜÇÜKURT, Mehmet, (1988) *Uluslararası Turizm ve Türkiye'yi Tanıtma Stratejisi*. İzmir: Abam y.
- MASLOW, Abraham H. (1954), *Motivation and Personality*. New York: Harper
- MULAIK, A.S. (1972) *The Foundation of Factor Analysis*, Mc Graw-Hill Company.
- MURRAY, Edward J. (1964), *Motivation and Emotion*. New Jersey: Prentice-Hall
- RUSSELL, Wallace A., (1970) *Milestones in Motivation: Contributions to the Psychology of Drive and Purpose*. New York: Appleton-Century-Crofts
- STİPEK Deborah (1988), *Motivation To Learn From Theory to Practice*. Boston, Allyn and Bacon0
- STEERS, R. M. ve L. W. PORTER (1987), *Motivation and Work Behavior*, 4. Bası, New York: Mc Graw- Hill Publishing Company

- ONARAN, Oğuz. (1981), *Çalışma Yaşamında Güdüleme Kuramları*. Ankara, Sevinç Matbaası
- TEKARSLAN, Erdal v.d. (1989), *Sosyal Psikoloji*. İstanbul: Filiz Kitapevi
- VROOM, H. Victor (1964), *Work and Motivation*. New York: Wiley

Makaleler

- BAYSAL, Can (1989), "Tutumlar", Erdal TEKARSLAN v.d. *Sosyal Psikoloji*. İstanbul: Filiz Kitapevi, Sahife 166-202
- BIRNEY, R. C. ve L. I. O'KELLY (1968), "Motivation", David L. SİLLS (Ed.), *International Encyclopedia of The Social Sciences*. Volume 9 and 10, New York: Crowell Collier and Mac Millian, Sahife 507-522
- ERGÜL H. Fazlı, "Motivasyon ve Motivasyon Teknikleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2005, C:4, s:14, Sahife: 67-79
- GÜVENÇ, Bozkurt (1976), "Değerler, Tutumlar ve Davranışlar", Ruşen KELEŞ (Der.) *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem*". Ankara: Sevinç M., Sahife 23-33
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem (1976), "Ölçme ve Ölçekleme", Ruşen KELEŞ (Der.) *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem*". Ankara: Sevinç Matbaası, Sahife:79-112
- MİTCHELL, Terence R. (1987), "Motivation: New Directions for Theory, Research, and Practice", R.M.STEERS ve L.W. PORTER (Ed.), *Motivation and Work Behavior*. 4. Bası, New York: Mc Graw- Hill Publishing Company, Sahife 27 - 39
- PINDER, Craig P. (1987), "Valance-Instrumentality-Expectancy Theory", R. M. STEERS ve L.W. PORTER (Ed.), *Motivation and Work Behavior*. 4. Bası, New York: Mc Graw-Hill Publishing Company, Sahife 69 - 89
- STEERS, Richard M. (1987), "Murray's Manifest Needs Theory", R. M. STEERS ve L.W. PORTER (Ed.), *Motivation and Work Behavior*. 4. Bası, New York:Mc Graw-Hill Publishing Company, Sahife 59 - 66
- WAHBA Mahmoud A.- BRİDWELL Lawrence G. (1987), "Maslow Reconsidered: A Review of Research on the Need Hierarchy Theory", R. M. STEERS ve L.W. PORTER (Ed.), *Motivation and Work Behavior*. 4. Bası, New York: Mc Graw-Hill Publishing Company, Sahife 51 - 58

Factors Determining the Performance of Educators

Assist.Prof.Dr. Cengiz ANIK*

Abstract: This study has been conducted for the purpose of positively contributing to the pedagogic performance of educators in higher education institutions. The study consists of two parts. The first part summarizes Vroom's Valance-Instrumentality-Expectancy Theory (VIE). The second part presents empirical data. Here pedagogic performance value factors concerning the educator are determined through factor analysis, and an interpretation of the relationship between the variables is provided. This study concludes by trying to determine the characteristics of an educator with an ability to keep student attention and makes suggestions to this end.

Key Words: Motive and motivation, Valance Expectancy, Strength of Instrumentality, Educator Performance

---

*Gazi University, Faculty of Communication, Department of Public Relations and Publicity / ANKARA
cengiza@gazi.edu.tr

Факторы характеризующие способности воспитателя

Помощник доцента доктор Дженгиз Анык*

Резюме: Данная работа, осуществленная с целью внесения вклада в педагогические способности воспитателей, несущие службу в высших учебных заведениях, состоит из двух основных разделов. В первом разделе дается аннотация Теории Врума(VIE) Ценность-Инструментация- Предвкушение (Valance–Instrumentality-Expectancy Theory). Во втором разделе предоставлены ампирические данные. С помощью факторального анализа определяются факторы ценности педагогических способностей, связанных с воспитателем и анализируются отношения между переменными. В заключительной части мы попытались составить портрет воспитателя, которого ученики будут слушать и смотреть с большим вниманием и предоставлены предложения.

Ключевые Слова: Мотив и мотивация, предвкушение ценности, Сила инструментации, способности воспитателя

---

* Университет Гази, Факультет Коммуникаций, Отделение Связь с Обществом / АНКАРА
cengiza@gazi.edu.tr

Türk İmalat Sanayiinde İllere Göre Yerelleşme ve Kentleşme Ekonomilerinin Belirlenmesi

Yrd.Doç.Dr. Ümit (KIYMALIOĞLU) SEYFEDDİNOĞLU*
Yrd.Doç.Dr. Damla AYOĞLU**

Özet: Yiğilma ekonomileri, ekonomik faaliyetlerin belirli bir mekanda toplanması sonucu maliyetlerde gerçekleşen azalmayı ifade etmektedir. Yiğilma ekonomilerinin farklı etkinlikte ve büyüklükte olmaları nedeniyle yiğilma sürecinde gerçekleşen coğrafi örüntü farklılık arz etmekte, böylece ekonomik birimlerin yerleşimi de eş dağılım göstermemektedir. Bu nedenle, mekansal yiğilmaya yol açan faktörlerin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Yiğilma ekonomileri, literatürde durağan (statik) ve dinamik dışsallıklar bağlamında ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Türkiye’de imalat sanayinde illere göre durağan dışsallıklar bağlamında yiğilmaların belirlenmesidir. Bu amaçla, üretim fonksiyonu yaklaşımı kullanılarak her ilin iktisadi coğrafya örüntüsünü belirleyen durağan yiğilma ekonomileri olan yerelleşme ve kentleşme ekonomilerinin tahminine yönelik ampirik bir çalışma ortaya koyulmuştur. 1985-2000 döneminde illerin imalat sanayilerinin Uluslararası Sanayi Sınıflaması (ISIC) Revize 2’ye göre düzenlenmiş panel veri seti kullanılmış, dinamik panel veri tahmin teknikleri uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yiğilma Ekonomiler, Yerelleşme Ekonomileri, Kentleşme Ekonomileri, Türkiye

Giriş

Birbirine zıt iki kuvvet olan *merkezci yiğilma kuvvetleri* ile *merkez-kaç saçılma* kuvvetlerinin karşılıklı etkileşimi, ekonomik etkinliklerin kentlerde ve az sayıdaki mekansal alanda toplanmasına neden olmaktadır. Ekonomik etkinliklerin belirli alanlarda yerleşip yiğilmaları ve böylece oluşan iktisadi coğrafya örüntüsünün niteliği, iktisatçılar için anlaşılması ve irdelenmesi gereken önemli konulardır. Bu bağlamda şu sorular önem kazanmaktadır (Krugman 1996):

---

* Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü / ANTALYA
umitk@akdeniz.edu.tr

** Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü / ANTALYA
ayoglu@akdeniz.edu.tr

- Neden yığılma ve saçılma güçleri vardır?
- Niçin farklı bölge ve kentler farklı ekonomik etkinliklerde uzmanlaşmaktadır?
- Neden değişik bireyler tarafından oluşturulan yığılmalar gözlenmektedir?

Bu sorulara yanıt verebilmek için kent ekonomisinin farklı yönlerine odaklanan, farklı modeller dikkate alınmalıdır. Her bir model, tek başına, ekonomik coğrafya örüntüsünün farklı bir yönünü açıklayabilmektedir. Bu anlamda, kentsel yığılmaların oluşumunu ve nedenlerini ortaya koyabilecek tek ve genel kabul görmüş bir model bulunmamaktadır. Ekonomik gelişimin farklı aşamalarında ya da kurumsal yapılanmaların niteliğine bağlı olarak kentsel coğrafi oluşumlar da farklılık göstermektedir (Fujita ve Thisse 2000). Von Thünen'in tarımsal yerleşimi açıkladığı *Thünen Çemberleri*, Alanson'un Thünen'in modelini kent alanlarına uyarladığı modeli, Weber'in *Endüstrilerin Yerleşim Teorisi*, Christaller ve Lösch'ün ayrı ayrı ortaya koydukları *Merkezi Yerler Teorisi* iktisadi coğrafyanın gelişimi açısından önemleri kabul edilse de ekonomik faaliyetlerin ve faktörlerin yığılmalarına neden olan etkenlere bir açıklama getirememeleri yönünde eleştiriye uğramışlardır. Krugman, Fujita, Venables, Blanchard ve Katz gibi ünlü iktisatçıların önderliğinde gelişen *Yeni Ekonomik Coğrafya* akımı bu eleştiri çizgisinde diğerlerinden ayrılmaktadır. Genel iktisat biliminin özel bir uzmanlık alanı olan Yeni Ekonomik Coğrafya, bu soruları farklı modeller kurarak ele alıp mekansal ekonomik oluşumları açıklamaya ve öngörülerde bulunmayı amaçlamaktadır (Küçüker 2000). Çoğu endüstriyel faaliyet belirli bir mekanda toplanma eğilimindedir. Bu gözlem, ekonomik faaliyetlerin neden coğrafi olarak toplandıkları sorusunu gündeme getirmektedir (McCann 2001: 53). Bu soruya cevap verebilmek için Yeni Ekonomik Coğrafya literatürünün en önemli araştırma programı olan "ekonomik etkinliklerin mekansal yığılmaları"nın araştırılması gerekmektedir.

Yığılma ekonomilerinden kaynaklanan verimlilik artışını saptamak için oluşturulan modellerde bağımlı değişken olarak istihdam, çıktı veya katma değer rakamları kullanılmaktadır. Sveikauskas (1975) ve Segal (1976), Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) kent ölçeği-yığılma ekonomileri ilişkisini üretim fonksiyonu yaklaşımı ile araştırmışlar ve sonuç olarak kentleşme ekonomilerinin imalat sanayi verimliliği üzerinde etkili olduğunu, kent ölçeği büyüdükçe verimliliğin arttığını saptamışlardır. Henderson (1986), ABD ve Brezilya yatay kesit verilerine üretim fonksiyonu yaklaşımını kullanarak yığılma ekonomilerinin doğasını ve büyüklüğünü analiz etmiştir. ABD imalat sanayinde yerleşme ekonomilerinin varlığını kanıtlayan bulgulara ulaşmıştır. Nakamura (1985), Japonya kentleri için yerleşme etkilerini araştırmış ve

yığılma ekonomilerinin verimlilik üzerine etkilerini 1979 yılı yatay kesit verilerini kullanarak tahmin etmiştir. Yerelleşme ekonomileri içselleştirilerek ve iki yığılma ekonomisi tipi ayrıştırılmaktadır. Nakamura, yığılma ekonomilerinin verimlilik üzerine etkisinin ağır ve hafif endüstriler arasında farklı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Hafif endüstrilere ait firmalar verimlilik avantajlarını daha çok kentleşme ekonomilerinden sağlarken ağır endüstri firmaları için yerelleşme ekonomileri daha önemlidir. Buna göre, gıda, tekstil, orman ürünleri ve mobilya, kağıt sektörlerinde yerelleşme, kimya, taş ve toprağa dayalı sanayi, metal ana sanayi, metal eşya ve elektrikli eşya sanayinde ise kentleşme ekonomilerinin belirleyicidir. Mukkala (2004), Finlandiya’da imalat sanayinde verimlilik ile yığılma ekonomileri arasındaki ilişkiyi üretim fonksiyonu yaklaşımı ile 83 Düzey 4 bölgesinde 1995 ve 1999 yılları için belirlemeye çalışmıştır. İmalat sanayi alt sektörlerini üç alt grupta toplamıştır: Birinci grup gıda sanayi, ikinci grup orman ürünleri ve mobilya sanayi ile kağıt, kağıt ürünleri ve basım sanayi, üçüncü grup ise ana metal, metal eşya ve makine, elektrikli ürünler ve taşıma araçları sanayilerinden oluşmaktadır. Model tahmini için en küçük kareler tahmin yöntemini kullanmış ve sermaye yoğun üretim yapan ikinci grupta yer alan sektörler için yerelleşme ekonomilerinin etkili olduğunu destekleyen kanıtlara ulaşmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye’de illere göre imalat sanayini etkileyen durağan (statik) dışsallıklar bağlamında yığılma ekonomilerinin belirlenmesi hedeflenmiştir. Yani, il bazında belirli endüstri ya da endüstrilerin toplanmasını sağlayan ve bu toplanmadan önemli dışsal faydalar yaratan dinamiğin hangi yığılma ekonomisi türü olduğu saptanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, ilk olarak yığılma ekonomilerinin teorik yapısı, özellikle yerelleşme ve kentleşme ekonomileri, incelenecektir. Daha sonra her bir il için 1985-2000 dönemi imalat sanayi panel veri seti kullanılarak o ilde etkin olan yerelleşme ve kentleşme ekonomileri saptanmaya çalışılacaktır. Son bölümde ise elde edilen tahmin sonuçları değerlendirilecektir.

1. Yığılma Ekonomileri

Ekonomik etkinliklerin belirli bir coğrafi alanda toplanması ile ortaya çıkan ve maliyetlerde azalma gerçekleştiren etkiler *yığılma ekonomileri* olarak tanımlanmaktadır (Nakamura 1985: 108, McDonald 1993: 37). Yığılma ekonomileri ile ilgili özgün düşünce Alfred Marshall’a aittir. Yığılma ekonomilerinin varlığı Weber gibi alansal ekonomi ile ilgilenen birçok iktisatçı tarafından kabul edilmekle birlikte kaynaklarını ayrıntılı olarak tanımlayan ilk Marshall olmuştur. Marshall, yığılma ekonomilerini dışsal ekonomiler olarak algılamaktadır (McCann 2001: 53), fakat *yığılma ekonomileri* kavramı yerine

yerleşmiş ekonomiler kavramını kullanmıştır. *Marshallgil dışsal ekonomiler* başlığı altında firmaların mekansal yoğunlaşmayı karlı bulup belirli bir alanda yığılmalarının nedenleri toplu üretim (kitle üretimi, içsel ekonomiler), ileri derecede uzmanlaşmış işgücü havuzunun varlığı, uzmanlaşmış girdi hizmeti sağlayan firmalar, taşıma olanaklarını da içeren modern altyapının bulunması şeklinde özetlenebilir (Fujita 1989: 273). Ekonomik etkinliklerin mekansal yerleşimini ve oluşan coğrafi örüntünün niteliğini belirleyen iki zıt kuvvetten biri olan yığılma (merkezcil) güçleri ise şunlardır (Krugman 1996: 7):

- i. Pazar ölçeği etkisi - geri bağlantılar (pazara erişim)
- ileri bağlantılar (ürüne erişim)
- ii. Gelişmiş işgücü piyasası
- iii. Saf dışsal ekonomiler (bilgi yayılması)
- iv. Doğal faktörler (iklim, verimli kaynaklara sahip olmak, ulaşılabilirlik avantajları vs).

Bu yığılma faktörleri literatürde *Birinci Doğa* ve *İkinci Doğa* olarak isimlendirilmektedir. Birinci doğa, deniz kıyısında yer alma, uygun iklim koşullarına sahip olma gibi coğrafi yapı ve doğal kaynaklar ile şekillenen özellikleri temsil etmektedir. İkinci doğa ise piyasa yapısı, uzmanlaşma, çeşitlilik gibi özellikleri temsil etmektedir. Yığılma ekonomilerinin iki standart biçimi söz konusudur: *Yerleşme ekonomileri* ve *kentleşme ekonomileri*.¹ Bunların dinamik versiyonları *MAR Dışsallıkları*, *Porter Dışsallıkları* ve *Jacobs Dışsallıkları* dır. Bu çalışmada sadece statik yığılma ekonomileri olan yerleşme ve kentleşme ekonomileri üzerinde durulacaktır.

1.1. Yerleşme Ekonomileri

Belirli bir mekanda firmalar için dışsal, endüstri için içsel yararlar olması durumunda söz konusu olan yerleşme ekonomileri, bir endüstrinin toplam çıktısında oluşan artışın firma maliyetlerini azaltması sonucunu yaratmaktadır. Yerleşme ekonomileri, aynı alana yerleşmiş aynı endüstriye dahil olan firmaların oluşturduğu yığılma ekonomileridir ve yerel endüstri düzeyinde ortaya çıkması nedeniyle firmalar için dışsal, endüstri için ise içsel sonuçlar doğurmaktadır.

Kent ekonomisinin şaşırtıcı özelliklerinden biri de aynı ürünü üreten firmaların birbirlerine yakın yerleşme eğilimidir. Mekansal yakınlığın maliyet azaltıcı dışsal etkisi firmaları belirli bir alanda toplanmaya teşvik etmektedir. Endüstri ölçeğinin artması ile ortaya çıkan uzmanlaşma kazançlarından yararlanılması için mekansal yakınlık gerekli koşul niteliğindedir ve bu şekilde ekonomik

faaliyetlerin koordinasyon maliyeti azaltılmaktadır (Goldstein ve Gronberg 1984). Ara girdi üretiminden elde edilen ölçek ekonomileri, nitelikli işgücü temininde elde edilen dışsallıklar, bilgi dışsallıkları ve satın alınan uzmanlaşmış hizmetlerden elde edilen dışsallıklar yerleşme ekonomilerini ortaya çıkaran nedenlerdir (Sullivan 2003: 41).

Yerleşme ekonomilerinin² hakim olduğu (endüstriyel uzmanlaşmanın sağlandığı) kentler, yeni ve olgunlaşmamış endüstrilerde yer alan firmalar için bir çeşit *küvez ortamı* yaratmaktadır. Bu endüstriler için talep belirsizdir ve üretim aşamaları için standardizasyon sağlanamamıştır. Firmalar, ürün ve üretim aşamaları ile ilgili farklı ve yeni bilgileri kullanabilmek, diğer yerleşme avantajlarından yararlanabilmek için yığılmanın oluşturduğu uzmanlaşmış kentlere yerleşirler. Endüstri olgunlaşıp ürün ve üretim aşamaları standart hale gelince ölçek ekonomilerinden yararlanabilirler. Bu şekilde gelişen endüstriler, daha düşük maliyetle daha büyük ölçekli üretim yapabilecekleri coğrafi alanlara kaymaktadırlar. Bu sonuçlar, kent uzmanlaşması ve ürün devresi hipotezi ile yakından ilgilidir: Yeni endüstriler büyük ve çeşitlenmiş metropol alanlarda, olgunlaşmış endüstriler ise daha küçük ölçekli kentlere yerleşme eğilimindedirler (Henderson, Koncoro ve Turner 1995).

1.2. Kentleşme Ekonomileri

Kentleşme ekonomileri, belirli bir kent alanındaki toplam çıktı artışı sonucunda tüm firmaların maliyetlerinde azalma yaratan dışsal etkiler olarak tanımlanmaktadır (Goldstein ve Gronberg, 1984). Kentleşme ekonomileri, yerleşme ekonomilerinden iki noktada ayrılmaktadır: Yerleşme ekonomileri gibi sadece tek bir endüstri ölçeğinde değil, kentin bütününde ortaya çıkarlar ve yerleşme ekonomileri gibi sadece tek bir endüstriye dahil olan firmalar için değil, kentteki tüm firmalar için geçerli olurlar. Kentleşme ekonomilerini ortaya çıkaran nedenler ile yerleşme ekonomilerini ortaya çıkaran nedenler ise benzerdir. Aralarındaki fark, kentleşme ekonomileri için firmaların aynı endüstride bulunma kısıtının olmamasıdır. Kentleşme ekonomilerinin ortaya çıkması için aynı coğrafi alanda farklı endüstrilerin faaliyet göstermesi gerekmektedir.

Kentleşme ekonomilerinin egemen olduğu kentlerde endüstriyel çeşitlilik oluşmaktadır. Farklı endüstrilerdeki firmalar da aynı tedarikçi firmadan ara malı sağlayabilir, iş ve kamu hizmetlerinin sağlanmasında ortaya çıkan ölçek ekonomilerinden yararlanabilir. Bir kentte ilişkisiz alanlarda faaliyet gösteren birçok firmanın yerleşmesi, bu firmalar tarafından paylaşılan girdi için taşıma maliyetlerini azaltmaktadır. Arz ediciye yakın yerleşen firmalar hem arz ediciye ulaşma maliyetini azaltırlar hem de arz edici ile bilgi akışını kolaylaştırmış

olurlar. Farklı endüstrilerdeki firmalar aynı hizmet arz edicisini paylaşarak banka, sigorta, gayri menkul, ulaşım gibi hizmetlerin temininde ölçek ekonomilerinin gerçekleşmesi sağlamaktadır. Benzer şekilde, kamu hizmetlerinin paylaşımından sağlanan yararlar söz konusudur. Değişik endüstrilerden birçok firmanın aynı mekansal alana yığılması kamu hizmetlerinin çıktısını arttırmakta ve sabit sermayenin daha etkin kullanımına izin vermektedir. Büyük ve endüstriyel anlamda çeşitlenmiş kentler geniş bir işgücü havuzu sağladığı için istihdam hacminde istikrarı sağlamak mümkündür. Bir endüstride iş olanakları azaldığında diğerleri ortaya çıkan işgücü fazlasını istihdam edebilirler. Ayrıca, değişik endüstrilerde faaliyet gösteren firmaların bir araya toplanmaları yeni ürün geliştirmek ve üretim aşamalarında yenilik yapmaya olanak tanımaktadır.

Kentleşme ekonomileri, aynı mekansal alanda birçok ürün için uzmanlaşma sağladığı gibi endüstriler arasında ekonomik faaliyetlerin koordinasyon maliyetinin azaltılması yönünde de önemli katkılarda bulunmaktadır. Firmalar çeşitlenmenin söz konusu olduğu kentlere yerleşmeyi tercih ederler çünkü yerel talep yüksek olacağından bir taşıma maliyetine katlanmaksızın pazara mallarını arz edebilirler. Bu avantaj özellikle yüksek sabit maliyetlerle çalışan firmalar için büyük önem taşımaktadır.

Kentleşme ekonomileri, endüstri ayırımı olmaksızın kent alanlarında yer alan tüm firmalar için dışsal yararlar sağlamaktadır. Kent alanları, alansal entegrasyon için bir araç olarak görülmektedir. Kent alanlarının bu şekilde tanımlanması tek ürün üreten ancak farklı endüstrilerde yer alan firmaların sağladığı kentleşme ekonomilerini ifade etmektedir ve bu anlamda dikey entegrasyonu sağlayan çok ürünlü firmaların sağladığı *kapsam ekonomileri* ile paralellik göstermektedir. Dikey entegrasyon, maliyet azalması, hammadde kesintisi yaşama, piyasa üzerinde kontrol gücü elde etmek gibi yararlar sağlamaktadır. Dikey entegrasyon sağlayan firmalar, çok ürünlü üretimlerinden etkinlik kazancı sağladıklarından kent alanlarının alansal entegrasyon için bir araç olarak görüldüğü durumda farklı faaliyetlerin bir arada yapılması da benzer etkinlik kazançları doğuracaktır. Üretimdeki verimliliğinin geliştirilmesi, ilişkili faaliyetlerin ortak alanda yerleşmeleri ile mümkündür. Kentleşme ekonomileri, aynı mekansal alanda bir çok ürün için uzmanlaşma sağladığı gibi endüstriler arası faaliyetlerin koordinasyon maliyetlerinin azaltılması üzerinde de önemli etkileri bulunmaktadır (Goldstein ve Gronberg, 1984).

2. İllere Göre Yığılmaların Belirlenmesi

Kent alanlarındaki yığılma ekonomilerini araştıran çalışmalar imalat sanayi üzerine yoğunlaşmış durumdadır, çünkü sadece imalat sanayi alt sektörleri uygulama yapmak için gerekli verileri sağlayabilmektedir (McDonald 1997: 348). Ancak, uygun verilerin yokluğu, verilerin yetersizliği ve dışsal ekonomilerin gözlenemeyen özellikleri gibi nedenler yığılma ekonomilerinin saptanmasını zorlaştırmaktadır (Hanson 2000). Farklı türdeki yığılma ekonomilerinin varlıkları ve etki düzeyleri üzerine süregelen bir tartışma söz konusudur. Aynı ülke için yapılan çalışmalarda bile yığılma ekonomilerinin görece önemleri farklılık arz etmektedir (Filiztekin 2002). Türkiye’de imalat sanayinde yığılmaları belirleyen değişkenleri saptamak amacıyla Doğan (2001) ve Filiztekin (2002) tarafından iki ayrı çalışma yapılmıştır. Doğan (2001), yığılma ekonomileri ile verimlilik arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmasında 1985 yılı verilerini kullanarak yatay kesit analizi uygulamış ve sadece imalat sanayi alt sektörleri için tahmin yapmıştır. Tekstil ve gıda sanayileri için kentleşme ekonomilerinin, orman ürünleri ve mobilya sanayi için ise yerleşme ekonomilerinin etkili olduğunu saptamıştır. Filiztekin (2002), Türkiye için 1980-1995 yılları arasında istihdam büyümesinin hangi dinamik yığılma ekonomilerinden etkilendiğini imalat sanayi verileri ile panel veri analizi uygulayarak araştırmış, Türk İmalat Sanayi alt sektörlerinde yerleşme ekonomilerinin kısa dönemde istihdam büyümesi üzerinde negatif etkide bulunduğunu saptamıştır. Kentleşme ekonomilerinin olumlu etkisi sadece ileri teknoloji endüstrileri için elde edilmiştir. Türkiye için istihdam büyümesi üzerinde olumlu etkide bulunan faktörlerden biri ileri-geri bağlantılardır. Rekabet endüstri yapısına göre farklı sonuçlar ortaya koymaktadır: Ağır endüstriler için büyümeyi yavaşlatırken ileri teknoloji endüstrileri rekabetten olumlu etkilenmektedir. Yaptığımız bu çalışma ise diğerlerinden farklı olarak kent ölçeğinde durağan yığılma ekonomilerinin etkisini belirlemek amacıyla.

2.1. Veri Seti

İller bazında imalat sanayi istihdam büyümesine yığılma ekonomilerinin etkisinin belirlenebilmesi için DİE’den temin edilen “Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri” (Revize 2) kullanılmıştır. Veri seti 1985 ile 2000 yılları arasında kapsamaktadır ve illerin sahip oldukları imalat sanayi alt sektörlerinin zaman içindeki seyrini yansıttığı için bir panel veri setidir.

Kullanılan veri seti, 67 ilin 9 imalat sanayi alt sektörünü kapsayan gözlemlerden oluşmaktadır. 1989 yılından başlamak üzere sayıları giderek artan yeni illere ilişkin olarak geçmişe ait verilerin olmayışı ve eski illere ait sürekliliğin sağlanabilmesi amacıyla yeni iller eskiden ilçesi bulunduğu il kapsamında

değerlendirilmiştir. Herhangi bir ilçenin tek bir ilden ayrılarak il yapılması durumunda yeni il eskiden bağlı olduğu il kapsamına alınırken, ilin birden fazla ilden ayrılan ilçeler ile oluşturulduğu durumda yeni iller ve eskiden dahil oldukları iller çalışma kapsamından çıkarılmıştır.³ Sonuç olarak il sayısı 65'tir. 65 ilin imalat sanayilerinin Ulusal Sanayi Sınıflaması (ISIC) Revize 2'ye göre düzenlenmiş 9 imalat sanayi alt sektörü ve sektör kodları aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo1. İl İmalat Sanayilerinin Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması (ISIC) (Revize 2)

Table1. Classification Of Manufacturing Industries In Provinces Based On ISIC (Digit-2)

Kod	Sektör
31	Gıda, İçki ve Tütün Sanayi
32	Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayi
33	Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayi
34	Kağıt, Kağıt Ürünleri ve Basım Sanayi
35	Kimya, Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Sanayi
36	Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi
37	Metal Ana Sanayi
38	Metal Eşya ve Makine Sanayi
39	Diğer İmalat Sanayi

Veri seti, özel sektörde 10 veya daha fazla işçi çalıştıran işyerleri ile kamu sektöründe faaliyet gösteren tüm kuruluşları kapsamaktadır.

2. 2. Değişkenler

Literatürde yığılma ekonomilerini belirlemek için bağımlı değişken olarak kişi başına çıktı düzeyindeki artış, istihdam büyümesi, işgücü verimliliği artışı ya da katma değer artışı kullanılmaktadır. Yığılma etkilerini saptamak için yapılan ampirik çalışmalarda yığılmayı sağlayan faktörler, yani *Birinci Doğa* ve *İkinci Doğa* olarak adlandırılan değişkenler kullanılmaktadır. Birinci doğa, coğrafi yapıdan ve doğal faktörlerden kaynaklanan özellikleri temsil etmektedir (deniz kıyısı olma, iklim vs.). İkinci doğa ise piyasa yapısı, uzmanlaşma, çeşitlilik gibi özellikleri yansıtmaktadır.

Bu çalışmada, il imalat sanayilerinin istihdam büyümesi üzerine yığılma ekonomilerinin etkisi araştırılmaktadır. Yığılma etkileri, istihdam büyümesindeki artış ile ölçüldüğünden bağımlı değişken istihdam büyümesidir ve t dönemindeki j ili sektörü istihdamının bir önceki dönem istihdamına bölünüp doğal logaritması alınarak oluşturulmuştur:

$$\dot{I}B = \ln\left(E_{ijt}/E_{ijt-1}\right) \quad (1)$$

Yığılmaları etkileyen birinci doğa faktörü olarak deniz kıyısında bulunma durumu kukla değişken olarak modele koyulmuştur. Bu değişken DENİZ olarak tanımlanmıştır. Yapılan çalışmalar, kentsel büyüme için deniz kıyısında olmanın önemli bir etken olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci doğa faktörleri ise ÜB, E85, UZ, CES, İG, YOG, VER, CY ve EĞİTİM dir.

ÜB, görelî ücretlerdeki büyümedir. t dönemindeki j ili i sektörü ücret düzeyinin bir önceki dönem ücret düzeyine bölünüp doğal logaritması alınarak elde edilmiştir:

$$\dot{U}B = \ln\left(E_{ijt}/E_{ijt-1}\right) \quad (2)$$

Belirli bir sektörde ya da ilde ücret düzeyi arttıkça istihdam düzeyi azalacağı için yığılmanın azalması beklenmektedir. Bu nedenle, ÜB değişkeninin beklenen işareti negatiftir (Mano ve Otsuka 2000).

E85, Başlangıç yılı istihdam düzeyidir. 1985 yılı j kenti i sektörü istihdamının doğal logaritması alınarak oluşturulmuştur.

$$E85_{ij} = \ln(E_{ij1985}) \quad (3)$$

Bu değişken, istihdamın yerelleşmesinin başlangıç koşullarını ifade etmektedir. Kümülatif nedenselliğin⁴ varlığını ortaya koyabilmek için kullanılmıştır. Endüstrinin başlangıç istihdamının büyük olması kentin büyümesinin daha yavaş olmasına yol açmaktadır (yakınsama). Değişkenin pozitif işareti olması endüstride yığılmanın etkilerinin zamanla arttığını göstermektedir. Kümülatif nedensellik tanımı gereği değişkenin işaretinin pozitif olması beklenmektedir.

UZ, uzmanlaşmayı temsil etmektedir. Uzmanlaşma, Glaeser ve diğerlerinin (1992) önerdiği gibi yerel ekonomideki i endüstrisinin payının i endüstrisinin ulusal ekonomideki payına oranı olarak ölçülmüştür:

$$UZ_{ijt} = \ln\left(\frac{E_{ijt}/E_{jt}}{E_i/E_T}\right) \quad (4)$$

Uzmanlaşma katsayısı görelî yoğunlaşmayı ölçmektedir. İldeki bir sektörün istihdam yoğunluğunu toplam imalat sanayi istihdam yoğunluğu ile karşılaştırılan bir indekstir. UZ değişkenin yüksek değerler alması ve işaretinin pozitif

olması yerleşme ekonomilerinin varlığını ifade etmektedir (Glaeser ve diğerleri 1992).

CES, çeşitliliği gösterir ve ölçmek için yine Glaeser ve diğerlerinin (1992) önerdiği bir büyüklük kullanılmıştır.

$$CES_{ijt} = \ln(E_{jt} - E_{ijt}/E_{jt}) \quad (5)$$

j ili i endüstrisi için çeşitlilik, o endüstri dışında kalan diğer endüstrilerin istihdam toplamının il imalat sanayi istihdamına oranıdır. Çeşitlilik, ilin sanayi yapısının çeşitlenmiş olup olmadığını ifade etmektedir. Anlamlı ve pozitif işaretli olan CES değişkeni değerleri istihdam artışı üzerinde kentleşme ekonomilerinin etkili olduğunu ifade etmektedir.

IGB, ileri ve geri bağlantılar değişkeni, pazar ölçeği etkisini belirlemektedir (geri bağlantılar -pazara erişim, ileri bağlantılar-ürüne erişim). Pazar büyüdükçe ara malları sektörü gelişmekte, böylece bu girdilerin kullanıldığı nihai malların üretim maliyetlerinde azalma sağlanmaktadır (ileri bağlantı). Diğer yandan, girdi-çıkıtı ilişkisi olan ve yığılma avantajlarından yararlanmak isteyen firmalar yığılmanın gerçekleştiği coğrafi alanlara yerleşmeyi tercih etmektedirler (geri bağlantı).

$$IG_{ijt} = \ln \left(\sum \frac{E_{mjt}/E_{jt}}{E_{mt}/E_T} \right)^2 \quad E_{mjt} = E_{jt} - E_{ijt} \quad (6)$$

E_{mjt} , j ilinde incelenecek i endüstrisi dışında kalan tüm endüstrilerin istihdam toplamıdır (Filiztekin 2002). İleri-geri bağlantılar, belirli bir endüstri çıktısına olan talebi ya da bu endüstri için sağlanabilecek ucuz girdi imkanını ölçtüğünden IG değişkeninin anlamlı ve pozitif değerlerinin istihdam büyümesini olumlu etkileyeceği varsayılmaktadır. İleri geri bağlantıların etkili olduğu mekanlarda yerleşmiş olan firmalar daha hızlı büyümektedir, bu nedenlerle IG değişkeninin işaretinin pozitif olması beklenmektedir.

VER, verimliliği temsil eden bir değişkendir.

$$VER = \ln(KD_{ijt}/E_{jt}) \quad (7)$$

KD_{ijt} , t döneminde j ilinde i endüstrisinde elde edilen katma değeri göstermektedir. Verimlilik ile istihdam büyümesi arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olması beklenmektedir.

CY, sektörlere göre yoğunlaşmaları belirleyen coğrafi yığılma indeksi şu şekilde hesaplanmıştır:

$$CY = \ln \left(\frac{E_{ijt} / E_j}{Alan_j / Alan_T} \right) \quad (8)$$

Kent alanı içinde imalat sanayi alt sektörlerinin görelı yoğunluğunu ölçen bu değişkenin anlamlı ve pozitif değerleri yerelleşme ekonomilerinin etkili olduğunu ifade etmektedir.

Eğitim düzeyinin yığımlara etkisi il nüfusu içinde öğrenci yoğunluğunu ölçen EĞİTİM değerşkeni ile belirlenmektedir.

$$EĞİTİM_{ijt} = \ln(\text{öğrenci}_{ijt} / \text{nüfus}_{ijt}) \quad (9)$$

2. 3. Model

Bu çalışmada Glaeser, Kallal, Scheinkman ve Shleifer(1992), Henderson, Kuncoro ve Turner (1995) ve Mano ve Otsuka(2000)'nin kullandıkları yöntem izlenecektir. Bu üç makalenin ortak çıkış noktası Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ve kar maksimizasyonudur. Aynı şekilde bu çalışmada da üretim fonksiyonu yaklaşımı kullanılacaktır.

Glaeser ve diğerleri(1995), belirli bir mekanda yerleşmiş bir endüstriye ait firmanın $A_t f(E_t)$ üretim fonksiyonuna sahip olduğunu varsaymaktadırlar:

$$Y_t = A_t f(E_t) \quad (10)$$

A_t , t zamanındaki teknoloji düzeyini; E_t ise t zamanındaki emek girdisini temsil etmektedir. Basit üretim fonksiyonu $f(E_t)$, sermaye girdisi göz ardı edilerek ele alınmaktadır. Endüstrideki tüm firmalar teknoloji (A_t) ve ücretleri (w_t) veri almaktadır.

$$A_t f(E_t) - w_t E_t \quad (11)$$

Kar maksimizasyonu için işgücü girdisi, işgücünün marjinal ürünü ücrete eşit olacak şekilde oluşturulmaktadır:

$$A_t f'(E_t) = w_t \quad (12)$$

Elde edilen bu eşitlik büyüme oranları olarak yazılırsa

$$\ln \left(\frac{A_{t+1}}{A_t} \right) = \ln \left(\frac{w_{t+1}}{w_t} \right) - \ln \left(\frac{f'(E_{t+1})}{f'(E_t)} \right) \quad (13)$$

Bir endüstrideki teknoloji düzeyinin hem ulusal hem de yerel bileşenleri olduğu varsayıldığından büyüme hızı, bu endüstrideki ulusal teknoloji ve yerel teknoloji büyümelerinin bir toplamı olarak ortaya çıkacaktır:

$$A = A_{yerel}A_{ulusal} \quad (14)$$

$$\ln\left(\frac{A_{t+1}}{A_t}\right) = \ln\left(\frac{A_{yerel,t+1}}{A_{yerel,t}}\right) + \ln\left(\frac{A_{ulusal,t+1}}{A_{ulusal,t}}\right) \quad (15)$$

Yerel teknoloji büyümesinin uzmanlaşma, yerel tekeller piyasa yapısı ve başlangıç koşulları değişkenlerine bağlı olduğu varsayılmıştır:

$$\ln\left(\frac{A_{yerel,t+1}}{A_{yerel,t}}\right) = g(\text{uzmanlaşma, çeşitlilik, baş.koşulları}) + e_{t+1} \quad (16)$$

Uzmanlaşma, kentteki endüstriyel yoğunlaşmanın bir ölçütüdür ve uzmanlaşmanın sağlandığı kentlerde yerelleşme ekonomileri hakim olarak teknolojik ilerlemeyi hızlandırmaktadır. *Çeşitlilik*, kentteki ekonomik faaliyet farklılığının bir ölçütüdür kentleşme ekonomilerinin varlığını ifade etmektedir. Başlangıç koşulları, kentin bugünkü durumunu belirleyen önemli bir değişkendir.

Eğer, $f(E) = E^{1-\alpha}$, $0 < \alpha < 1$ olarak oluşturulursa ve 13, 15 ve 16 no'lu eşitlikler birlikte ele alınırsa şu sonuç elde edilir,

$$\alpha \ln\left(\frac{E_{t+1}}{E_t}\right) = -\ln\left(\frac{w_{t+1}}{w_t}\right) + \ln\left(\frac{A_{ulusal,t+1}}{A_{ulusal,t}}\right) + g(\text{uzmanlaşma, çeşitlilik, başla.koşulları}) + e_{t+1} \quad (17)$$

2. 3. Yöntem

Çalışmada tahmin yöntemi olarak panel veri analizi kullanılmaktadır. Panel veri analizinin temel yapısı klasik regresyon formu ile şu şekilde gösterilebilir:

$$y_{ijt} = \alpha_i + \beta' X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (18)$$

burada y_{ijt} bağımlı değişken, X_{it} açıklayıcı değişkenler seti, β' eğim katsayıları, u_{it} hata terimleri vektörü ve α_i sabit katsayıdır (kesişim katsayısı). i , modelde yer alan grup sayısını ($i = 1, \dots, n$) gösterir. t ($t = 1, \dots, T$) her bir gruba ait

zaman serisi boyutudur. Buradan hareketle bu çalışmanın tahmin modeli şu şekilde belirlenmiştir:

$$\dot{I}B_{ijt} = \alpha_i + \beta' X_{ijt} + \varepsilon_{jit} \quad (19)$$

t, 1986 ile 2000 arası zaman periyodunu ifade etmektedir. i, sektör bazında tahmin yapılırken her bir il ile ait imalat sanayi alt sektörünü ve il bazında tahmin yapıldığında ise o il ile ait imalat sanayi alt sektörlerini göstermektedir. Açıklayıcı değişkenler seti olan X; ÜB, E85, UZ, CES, İG, CY, VER ve EĞİTİM değişkenlerini içermektedir.

Değişkenlerin geçmiş dönem değerlerinin kullanılması nedeniyle dinamik panel veri analizi uygulanarak tahmin yapılması daha uygun olmaktadır. Statik panel veri analizinde iki tahmin modeli kullanılır: Sabit etki modelinin tahmininde kullanılan *En küçük kareler kukla değişkeni (LSDV)* ile rassal etki modelinin tahmininde kullanılan *genelleştirilmiş en küçük kareler (GLS)* yöntemleri. Panel veri analizlerinde sabit etki ya da rassal etki modellerinden hangisinin kullanılması gerektiğine karar verebilmek için *Hausman Model Tanımlama Testi* uygulanmaktadır. Bu test, gruba ait spesifik etkinin tesadüfi olduğunu varsayarak modelin açıklayıcı değişkenleri ile modele ait spesifik etkiler arasında korelasyon olup olmadığını belirlemeyi amaçlar. Açıklayıcı değişkenler arasında korelasyonun olmadığı hipotezi olan H_0 hipotezi red edildiği durumda LSDV modeli GLS modeline tercih edilmelidir. LSDV modelinde kukla değişkenlere ait katsayı testi *F İstatistiği Testi* ile yapılmaktadır. H_0 hipotezi tahmin yönteminin EKKY olması yönündedir ve red edilmesi durumunda LSVD modeli tercih edilmelidir. *Lagrange Çarpan Test (Lagrange Multiplier Test, LM Test)* modelin grupları arasında değişen varyans sorunu olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır. H_0 hipotezi grup varyanslarının eşit olduğunu, yani gruplar arasında sabit varyans olduğu kabulüne dayanır. LM test istatistiğine bağlı olarak H_0 hipotezi kabul edilirse rassal etki modelini kullanmak için bir delil elde edilmektedir. Ancak, yine de nihai karar Hausman istatistiğine göre verilmelidir (Baltagi 2001, Hsaio 2003, Wooldrige2003).

LSDV ve GLS modelleri dinamik panel veri setlerinin tahminlerinde sapmalı sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu nedenle, Arellano ve Bond dinamik panel veri analizinde değişkenlerin birinci dereceden farklarının alınıp bağımlı değişkenin geçmiş dönem değerini araç değişkeni olarak kullanan *genelleştirilmiş moment metodu (GMM)* önermişlerdir (Baltagi 2001: 129-132). Sapmasız sonuçlar elde edebilmek için genelleştirilmiş moment metodu uygun olmaktadır.

Dengesiz panel verilerine sahip her bir il için Hausman istatistiğinin belirlediği yönde sabit etkiler ya da rassal etki modeline göre tahminler yapılmış, ancak Genelleştirilmiş Moment Metodu kullanılarak yapılan tahminlerin daha anlamlı ve tutarlı sonuçlar verdiği saptanmıştır.

2.4. Bulgular Ve Değerlendirme

Genelleştirilmiş Moment Metodu kullanımı ile illere göre yığılmayı etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla yapılan tahminlerde Arellano-Bond dinamik panel veri tahmin yöntemi kullanılmıştır. Tek tek 65 ayrı il için tahmin prosedürü uygulanmış, anlamlı sonuç veren iller için sonuçlar aşağıda tabloleştirilmiştir.⁵

Tablo 2. Tahmin Sonuçları ve Test İstatistikleri**Table 2.** Estimation Results and Test Statistics

	UB	UZ	CES	İG	YOG	VER	EĞİTİM	SABİT	R ²	LM	H	F
Adana	-.0283809 .0877245	-5.046503^a 1.817.524	-1.256702^a .5671937	12.21202^a 3.007.079	-3.180043^a 1.449.223	.0342054 .053885	-.494477 .5856783	.0469623 .0685059	0.21	1.21	8.97 0.4397	
Afyon	-.013804 .0299388	-5.639099^a 1.436.815	-7.181607^a .6063775	7.94295^a 2.128.699	-2.647739^a 128.386	.1030518^a .0495246	1.04571^c .5941519	-.0484625 .0409058	0.33	1.29	5.77 0.7622	
Ankara	-.3157059 .2096202	-5817666^a 1.585.189	-1.271042^a .7181696	4.598.174 3.279.486	-4.687495^a 1.335.443	.3010866 ^a .0698823	-.2316799 ^a .8084565	-.1415215 .0555569	0.30	2.23	3.24 0.2355	
Amasya	.0612287 .0597339	1.024.365 .8215433	-.0091602 .0505127	9133804^a .1305338	3.611671^a .7974046	.0012392 .063053	1.270014^a .3483165	.1556252 .0446032	0.55	0.14	11.32 0.7130	
Balıkesir	.059441 .0997695	-1.111148 2043084	1.776474^a .9502955	2.493013 3.692065	.2511299 2.348961	.1838235 .1602044	-.2559597 .5313483	-.08335973 .1427352	0.26	0.17	6.69 0.6696	
Bilecik	-.187935 .1539796	-27.4751^a 3.81505	2.71824^c 1.283681	-6.08633^b 3.026404	-13.4308^a 2.662022	.5030882^a .0879413	-386078^a .5192077	1.95737^a .1888392	0.28	1.8	6.71 0.6672	
Burdur	.0350052 .0861772	7.05073^a .9636978	.0090163 .1285749	-8577532^a .1392906	5.72371^a 1.058315	-.0262377 .0546867	-.4083687 .3481534	.0296353 .0388039	0.32	0.56	8.84 0.4523	
Bursa	.1273125 .1302268	-3.296776 6.694193	.8025955 1.854619	7.34753^c 4.21227	1.55688 4.534961	.2013335 .1329075	-3.87131^b 1.600609	-.227722 .1603624	0.23	2.19	1.81 0.9941	
Bolu	.0196476 .0925783	-2.9804^a .8707478	-2.597139^a .5296411	5.904213^b 2.623314	-2.454887^a .8568236	.2720972^a .068679	-.1683359 .1395157	-.1832101 .0545376	0.36	0.81	23.81 0.0046	2.78
Çorum	-.019308 .0770754	4.49903^a 1.805074	-3.181551^a .1311536	-2.170808 1.514274	3.64107^a 1.647208	-.2111208 .1244431	-2.078367 1.366034	.2598668 .1094883	0.25	0.24	3.23 0.9544	

Denizli	.1103497	-2.391519	-2.565256	9.086531	-2.333216	.1467011^b	-1181434	-.0898692	0.32	0.89	6.22
D.Bakır	.0873282	1.903022	.3374717	6.640177	1.750526	.0663591	.5091159	.0539276			0.7177
	.094799	4.729125^a	.0469221	-2.005601	5.018374^a	-.2644352^b	.4231373	.1519357^b	0.47	0.007	5.51
	.131423	1.22052	.0901347	1.890093	1.570842	.1175737	.2981465	.0684308			0.7875
Edirne	-.0430732	1.00247	-1.552543^a	.9642865	1.640186^a	.0430508	.2597463	-.0562625	0.22	1.70	3.87
	.0667784	.9539403	.4412477	1.355292	.9595709	.0693367	.4067518	.0557149			0.9197
Elazığ	-.0729399^b	-.6191116	-.8974212^b	2.491011	-.9687538	.0780228^b	-.1169385	-.0523464	0.32	0.99	12.11
	.0358412	.8589378	.4737344	1.541877	.86553	.0367816	.5423054	.0377038			0.2073
Erzincan	-.3101922^a	5.624388^a	-.2069686	-.10697	6.346043^a	-.0951019	-.3964476	.1277921	0.52	1.99	0.93
	.0897169	1.705355	.2439903	2.280.189	1.752.927	.1557051	1.021328	.094145			0.9996
Erzurum	-.2373808	9.414508^a	.1859726	-.0149887	7.916288^a	.080497	2.605.987	-.1382003	0.47	0.04	4.07
	.1633143	1.938088	.1283081	.1055133	2.615902	.1561403	2.375742	.1106325			0.8622
G.Antep	.0369334	-.7990289	-1.349053	-8.291554	.5922298	.1899866^a	-.9144037^b	-.0593089	0.26	2.18	7.45
	.1625102	2.244572	1.264.775	8.761494	1.847551	.0541285	.4600967	.0578806			0.5902
G.Hane	-.447834^a	165.273	-.4854503^b	.6201083^a	.6436223	-.4907225^b	1.705.189	.3593647	0.91	0.84	0.40
	.1643301	2.647.471	.2311053	.1180831	2.622423	.2135522	1.730.448	.1660822			1.0000
Hatay	-2382332^a	4.186357^a	-2.94927^a	-1.905.582	5.408348^a	.0058386	-.3418699	.0357942	0.57	0.79	26.69
	.1186367	1.131.477	.3178841	2.707.679	1.487.516	.0709317	.7669306	.0636567			0.0016
Isparta	.029439	2.541298^a	-.0233202	1.223404^b	2.582861^a	.0598306	-.2782341	-.0180114	0.34	0.002	11.62
	.11403	1.048.621	.049352	.5692098	.7752046	.0441658	.3058251	.032308			0.2357

İçel	-4342331 ^a .082246	10.46042 ^a 1.193.718	1888459 ^a .0762261	5059278 ^b .2362923	11.59525 ^a 1.069735	-0028849 .0350684	1.724597 ^a .454573	-0777276 .0404829	0.41	1.60	2.85 0.9701
İstanbul	-3443408 ^a .0521888	-3.258404 28.373	3.277074 ^a .7920341	0904151 ^a .0331152	-3678672 1.929052	6297182 ^a .1162774	-1.732898 1.143231	-379983 ^a .0701305	0.49	2.02	3.88 0.9194
İzmir	-6270471 ^a 2179304	-9.808556 ^a 2.658.948	-4.749672 ^b 2.360.359	539.782 4.830.608	-11.33532 ^a 2.153206	3668448 ^a .1066275	-3.616.783 217.626	-2380024 ^a .0909824	0.45	2.23	6.32 0.7075
Kastamonu	0076273 .0407489	3843414 ^a 1.640927	-0021486 .1454661	4552748 .9251639	3.720367 ^a 1.506071	1541369 .097773	1.323449 ^a .5791177	-1.1749801 .0757655	0.26	1.28	6.08 0.6699
Kırklareli	1.229829 ^a 2763679	2.244215 331.477	-7833983 1.708.937	-2.768.178 158.385	4.260.621 3.947.831	4845038 ^a .1983377	-1.024.005 1.047.255	-641044 ^a .2632878	0.22	1.15	4.65 0.8637
Kocaeli	0449366 .0827963	1.802508 1.69.978	-1835131 ^b .9859205	11.15114 ^a 3.704914	-1059501 148043	-1296538 .0813609	.0277075 .8612196	-0073676 .0572723	0.22	1.52	4.09 0.9057
Kütahya	0541516 .1331793	-2989828 3.68308	-1.946387 1.44721	5.190.359 7.825.946	3.090.292 4.142.319	-286865 .3206328	-2.707028 ^b 1.399.244	.1490513 .2068698	0.23	0.51	2.16 0.9887
Manisa	3412649 2377829	-3802763 2.128.592	-1.776.677 1.634.277	-2.111.056 473.469	-1.780.425 2.358.491	1332635 .1676085	-130625 .9057072	-1358359 .1216863	0.24	0.00	12.75 0.1742
Malatya	-0321883 .265044	3.680564 ^a 1.244.305	4216707 ^b .2148287	-1984554 ^c 1.097.866	7.101319 ^a 1.849.588	3594375 ^a .1175667	1.276466 ^b .5797749	-2955085 ^a .0764201	0.23	0.92	3.80 0.9240
Maraş	-0114931 .0168102	-0143723 1.035.807	-507.069 3.165.217	10.31386 ^c 6.05659	-6.168173 ^a 1.831.967	1546878 ^a .0456921	-263576 1.149.566	4992343 ^a .1369803	0.26	1.29	1.24

Muğla	.0808369	19.37529^a	-.735573	1.948.034	16.85348^a	.2514385	3.090.027	-.4916198^a	0.40	1.81	1.62
	.3099005	6.066.468	2.415.067	7.456.684	4.809.197	.208319	192.721	.2033719			0.9961
Samsun	-.2885937^a	-.6922238	-7.810551^a	-3.253.975	.541042	.0752206	-.0768269	-.0381222	0.36	2.31	0.61
	.111595	.9345131	3.160.518	2.580.257	1.201.065	.0965905	.4328675	.0505138			0.9999
Sinop	.1392132	-.3982623	-116802	.7345284	.0836671	.2666875^a	-1392156^b	-.1332068	0.39	1.99	0.93
	.1038242	1.050.039	.7115008	.963386	1.099.417	.074314	.7022943	.0520357			0.9996
Sivas	-.0256853	5.888132^a	-.0787565	-1.956964^a	7.141884^a	.211334^c	1.562.293	1.293.114	0.30	0.55	17.10
	.0237167	1.358.984	.1151348	.827054	195.578	.1243658	.0093329	.0986645			0.0472
Tekirdağ	.0463134	-4.627774^a	10.026	28.1044^c	-6.898691^a	.2837011^a	.4302227	-.0361385	0.28	0.24	10.11
	.0456275	1.654.615	.6861771	1.584.981	2.151.052	.0745364	.9460774	.0620016			0.3419
Urfa	-.0612594	1.702.518	-.0015766	-.1162493	2.283.483	.5672351^b	2.279789^b	-.3447476	0.59	0.00	19.33
	.2057557	1.872.367	.2454879	.6353784	1.908.234	.2528823	.9612949	.1756052			0.0225
Yozgat	-.1287066	5.58295^a	-.1056547	-.1621285	4.956663^a	.0923616^a	.3337606	.0487533	0.34	1.06	6.52
	.0776618	1374798	.0925705	.1491024	1.182.613	.0257978	1.588.857	.0295139			0.6871
Zonguldak	.0020609	2705651	-.9737418	10.73413^b	-.3597964	-.0908004	122.061	-.2244221	0.30	1.52	16.68
	.0453312	3353519	.6295859	5.208.584	2.262.383	.063644	1.461.771	.2680999			0.0539

Notlar: 1. Katsayıların altında yer alan italik rakamlar ile belirtilen değerler standart hataları göstermektedir. 2.a %1, b%5, c %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Elde edilen tahmin sonuçlarına göre Burdur, Çorum, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Hatay, Isparta, İçel, Kastamonu, Malatya, Muğla, Sivas ve Yozgat uzmanlaşmanın sağlandığı illerdir. Yerelleşme ekonomileri, bir endüstrinin toplam çıktısında oluşan artışın firma maliyetlerini azaltmasını sağlar, yani endüstri için içsel ancak firmalar için dışsal niteliktedir. Böylece, aynı endüstriye ait olan firmalar mekansal yakınlığın maliyet azaltıcı etkilerinden yararlanırlar. Genel olarak gelişmekte olan illerde yerelleşme ekonomilerinin etkili olduğu saptanmıştır. Yerelleşme ekonomileri bu illerin imalat sanayi yapısını belirlemektedir. Yerelleşme ile endüstriyel uzmanlaşmanın sağlandığı ve belirli sayıda endüstrinin varlığı tarafından belirlenen kentler oluşmaktadır.

Kentleşme ekonomilerinin belirleyici olduğu iller ise Balıkesir, Isparta, İçel, İstanbul, Malatya ve Bilecik'tir. Kentleşme ekonomileri, kentteki toplam çıktı artışın sonucunda tüm endüstrilere ait firmaların maliyetlerinde azalma yaratır. Hem endüstri hem de firmalar için dışsal niteliktedir. Kentin sanayi yapısının çeşitliliği kentleşme ekonomilerini doğurmaktadır. Kentler, kent hiyerarşisi içinde daha yüksek bir konuma geldikçe, geniş ve çeşitlenmiş işgücü havuzları oluşumunu sağladıkça ve ileri-geri bağlantı etkilerinden yararlanma düzeyleri artıkça kentleşme ekonomilerinden yararlanma olasılıkları artar. Çünkü, farklı endüstrilere ait firmalar bu özelliklere sahip kentlerde yakın yerleşerek sanayi yapısını eşitlendirirler.

İçel ve Malatya, hem yerelleşme ekonomilerinin hem de kentleşme ekonomilerinin etkili olduğu illerdir. Bu durum, bir ara durum olarak nitelendirilerek, uzmanlaşma için gerekli olan küvez ortamı olma misyonlarını tamamlayarak çeşitlenmiş bir ekonomiye dönüşmeye başladıkları söylenebilir.

Tüm iller ele alındığında en çok gözlenen yığılma belirleyicisi verimlilik oranıdır. Afyon, Ankara, Bilecik, Bolu, Denizli, Gaziantep, Isparta, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Malatya, Kahramanmaraş, Muğla, Sivas, Tekirdağ ve Yozgat'ta verimlilik oranları yükseldikçe yığılma düzeyi artmaktadır. Kent alanı içinde imalat sanayi alt sektörlerinin göreli istihdam yoğunlukları ise Adana, Afyon, Ankara, Bolu, İçel, İzmir, Tekirdağ ve Manisa için yığılmaları desteklemektedir.

3. Sonuç

Yapılan alışma ile Türkiye'de kentler için yığılma dinamikleri belirlenmiştir. Bir kent özeline yığılma ekonomilerinin belirlenmesi, kentin mevcut durumunu ortaya koymanın yanı sıra geleceğe ait plan ve politika yapılması konusunda da büyük önem taşımaktadır. Çünkü, kentin ekonomik yapısının belirleyici dinamiklerinin, başlangıç koşullarının ve evriminin iyi irdelenmesi;

fırsat ve tehditlerinin ortaya koyulması gerekir. Her kent bu özellikler açısından değerlendirildiğinde farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu yüzden, herhangi bir kent bazında anlamlı bir gelişme stratejisi belirleyebilmek için kentin baskın özelliklerinin tanımlanarak bu yönde bir plan oluşturulması gerekir.

Burdur, Çorum, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Hatay, Isparta, İçel, Kastamonu, Malatya, Muğla, Sivas ve Yozgat illerinin imalat sanayilerinde yerleşme ekonomileri belirleyicidir. Kentleşme ekonomilerinin belirleyici olduğu iller ise Balıkesir, Isparta, İçel, İstanbul, Malatya ve Bilecik olarak saptanmıştır. İçel ve Malatya illerinde hem yerleşme ekonomileri hem de kentleşme ekonomileri imalat sanayinde yığılmaları desteklemektedir ki bu sonuç kent uzmanlaşması ve ürün devresi hipotezi ile yakından ilgilidir. Yani, olgunlaşmış ve birbirleri ile ilişkili bir ya da iki endüstriyi barındıran bu kentler, zaman içinde çeşitlenmiş metropol alanlarına dönüşmektedir.

Açıklamalar

1. Dışsal ekonomiler yolu ile diğer firmaların üretimlerinin artması sonucunda maliyetlerin azalması ile sağlanan faydalar olarak tanımlanan yığılma ekonomileri kent- sel ekonomi literatüründe Isard'ın sınıflamasına göre genel olarak ikiye ayrılarak ele alınmaktadır: *Yerelleşme ekonomileri ve kentleşme ekonomileri*. Ancak, farklı sınıflandırmalar da söz konusudur. İlk olarak Ohlin ve daha sonra Hoover, yığılma ekonomilerinin doğasının yerleşim alanlarına göre farklılaşabileceğini belirterek Marshallcı çizgide bir sınıflama geliştirmişlerdir. Bertil Ohlin(1933: 203) sınıflamasına göre yığılma ekonomileri üçe ayrılmaktadır: Firmalar için içsel olarak belirlenen ölçek ekonomileri, yerleşme ekonomileri ve kentleşme ekonomileri. Hoover(1937), yayınladığı sınıflamada Ohlin'in statik sınıflamasının son iki unsuru olan "Yerelleşme ekonomileri" ve "kentleşme ekonomileri"ni kullanmış, bir kentte firmaların yığılması için *endüstri içi bağlantıların* da etkili olduğunu belirterek sınıflamasına bir kategori daha eklemiştir. Bir başka sınıflama Richardson tarafından yapılmıştır: Hane halkları (aile) yığılma ekonomileri, iş yığılma ekonomileri ve sosyal yığılma ekonomileri. Hane halkı ve iş yığılma ekonomilerinin arasında bir ayrıma gidilmesinin amacı, bireylerin ve firmaların mekansal yoğunlaşmasına yol açan güçlerin farklı olabileceğini ortaya koymaktır. Yığılma ekonomileri, *Yeni Ekonomik Coğrafya* literatürü kapsamında statik (durağan) ve dinamik dışsallıklar bağlamında ele alınmaktadır. Statik dışsallıklar bağlamında yığılma ekonomileri yerleşme ve kentleşme ekonomileridir. Bunların dinamik versiyonları *MAR Dışsallıkları*, *Porter Dışsallıkları* ve *Jacobs Dışsallıkları* dır.
2. Yerelleşme ekonomileri ile endüstriyel uzmanlaşmanın sağlandığı kentler oluşmaktadır. Bu tip kentlerin ekonomik yapısı belirli sayıdaki endüstrinin varlığı tarafından belirlenmektedir. Bu konuda verilen en yaygın örnek bilgisayar endüstrisinin merkezi olan **Silikon Vadisi**'dir.

3. Bu anlamda yeni oluşturulan illerden Ardahan ve İğdir Kars'a, Karaman Konya'ya, Kırıkkale Ankara'ya, Bartın ve Karabük Zonguldak'a, Bayburt Gümüşhane'ye, Osmaniye Adana'ya, Yalova İstanbul'a, Düzce Bolu'ya ve Aksaray Niğde'ye dahil edilmiştir. Batman, şırnak, Siirt ve Mardin, imalat sanayi verileri ilçe bazında ayrıştırılmadığı için çalışmaya dahil edilmemiştir.
4. Kümülatif nedensellik metodolojisine göre, süreci oluşturun unsurlardan birinde ortaya çıkan bir değişme, karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde tüm sisteme yansımakta, tekrar başlangıçtaki unsuru etkileyerek hızlandırmaktadır.
5. Antalya, Aydın, Çanakale, Çankırı, Eskişehir, Kayseri, Konya, Nevşehir, Niğde, Ordu, Rize, Sakarya, Trabzon, Tokat ve Uşak illeri için istatistiksel olarak anlamlı bir değişken saptanamamıştır.

Kaynakça

- BALTAGI, Badi H (2001), *Econometric Analysis of Panel Data*, Jhon Wiley & Sons, Second Ed.
- DOğAN, Ergun (2001), "External Scale Economics in Turkish Manufacturing Indsutries", *International Review of Applied Economics*, 15.
- FİLİZTEKİN, Alpay (2002), "Agglomeration and Growth in Turkey, 1980-1995", Sabancı Univ. Discussion Paper Series in Economics Suecdp.02.01, January.
- FUJITA, M. ve J.F. THISSE (2000), "The Formation of Economic Agglomerations: Old Problems and New Perspectives", J.M. HURIOT ve J.F THISSE (Ed), *Economics Of Cities*, Cambridge University Press.: 3-73.
- FUJITA, Masahisa (1989), *Urban Economic Theory: Land Use and City Size*, Cambridge Univ. Pres.
- GLAESER, E.L., H.D. KALLAL, J.A. SCHEINKMAN ve A. SHLEIFER (1992), "Growth in Cities", *Journal of Political Economy*, 61: 1126-1152.
- GOLDSTEIN, G.S. ve T.J. GRONBERG (1984), "Economies of Scope and Economies of Agglomeration", *Journal of Urban Economics*, 1691-104.
- HANSON, G.H. (2000), "Scale Economics and the Geographic Concentration of Industry", NBER Working Paper Series, Working Paper No: 8013.
- HSAIO, C. (2003), *Analysis of Panel Data*, Cambridge University Press.
- HENDERSON, J.Vernon (1974), "The Sizes and Types of Cities", *American Economic Review*, 64: 640-656.
- HENDERSON, V., A. KUNCORO ve M. TURNER (1995), "Industrial Development in Cities", *Journal of Political Economy*, vl.103, no.5: 1067-1190.
- KIYMALIOğLU, mit (2004), "Yiğilma Ekonomileri", DPT-PA Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu, Cilt-1: 364-384.

- _____ (2005), “Dışallıklar, Yığılma Ekonomileri, Türkiye’de İllere Göre Yığılmaların Belirlenmesi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enstitüsü
- KÜÇÜKER, Celal (1998), “Kentsel Büyüme Dinamikleri”, C.KÜÇÜKER (Ed.), *Anadolu’da Hızla Sanayileşen Kentler: Denizli Örneği*, Türk Ekonomi Kurumu: 40-82.
- _____ (2000), “Yeni Ekonomik Cotrafya ve Kalkınma”, *Ekonomik Yaklaşım*, 38.
- KRUGMAN, Paul (1996), *Development, Geography, and Economic Theory*, The MIT Press.
- LUCIO, J.J., J.A. HERCE ve A. GOICOLEA (2002), “The Effects of Externalities on Productivity Growth in Spanish Industry”, *Regional Science and Urban Economics*, 32, 2002: 241-258.
- MANO, Y. ve K. OTSUKA (2000), “Agglomeration Economies and Geographical Concentration of Industries: A Case Study of Manufacturing Sectors in Postwar Japan”, *Journal of the Japanese and International Economies*, 14: 189-203.
- MARSHALL, Alfred. *Principles of Economics*, 8th ed., Macmillan, 1920.
- McCANN, Phillip (1995), “Rethinking the Economics of Location and Agglomeration”, *Urban Studies*, 32: 563-578.
- _____ (2001), *Urban and Regional Economics*, New York: York Oxford Univ. Pres.
- McDONALD, John F. (1997), *Fundamentals of Urban Economics*. NJ: Prentice-Hall.
- MUKKALA, Kirsı (2004), “Agglomeration Economies in the Finish Manufacturin Sector”, *Applied Economics*, 36: 2419-2427.
- NAKAMURA, R. (1985), “Agglomeration Economies in Urban Manufacturing Industries: A Case of Japanese Cities”, *Journal of Urban Economics*, 17: 108-124
- SULLIVAN, Arthur (2003), *Urban Economics*, 4.Ed, Irwin, McGraw-Hill.
- TABUCHI, T. (1986), “Urban Agglomeration, Capital Augmenting Technology, and Labor Market Equilibrium”, *Journal of Urban Economics*, 20: 211-228.
- _____ (1998), “Urban Agglomeration and Dispersion: A Synthesis of Alonso and Krugman” *Journal of Urban Economics*, 44: 333-351.
- WOOLDRIGE, Jeffery M. (2003), *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. The MIT Press.

Identifying the Localization and Urbanization Economies by Provinces in Turkish Manufacturing Industry

Assist.Prof.Dr. Ümit (KIYMALIOĞLU) SEYFEDDİNOĞLU*
Assist.Prof.Dr. Damla AYOĞLU**

Abstract: Agglomeration economies suggest a decrease in costs as a result of the accumulation of economic activities in a certain region. Because agglomeration economies differ in terms of both size and activity, the geographical patterns that emerge during the agglomeration process also exhibit significant differences, which in turn hinders the equal distribution of economic units in the region. That is why it is very important to determine the factors that lead to regional agglomeration. In the literature agglomeration economies are discussed within the context of static and dynamic externalities. The major aim of this study is to identify the agglomerations in Turkish manufacturing industry by provinces within the context of static externalities. For this purpose this study adopts an empirical perspective and makes use of the production function approach in order to predict the growth of localization and urbanization economies, which are the static agglomeration economies determining the economic-geographical pattern of each province. The study uses a panel data set showing the state of the manufacturing industries of each province between the years 1985-2000 arranged according to the International Standard Industry Classification (ISIC), 2nd Revision. The study also applies dynamic panel data prediction techniques.

Key Words: Agglomeration Economies, Localization Economies, Urbanization Economies, Turkey

---

* Akdeniz University, Faculty of Economics and Administrative Sciences / ANTALYA
umitk@akdeniz.edu.tr

** Akdeniz University, Faculty of Economics and Administrative Sciences / ANTALYA
ayoglu@akdeniz.edu.tr

Локализация по областям в Турецкой Производственной индустрии и детерминация экономики урбанизации

Помощник доцента доктор Умит (Кымаоглу) Сейфединоглу*
Помощник доцента Доктор Дамла Аёглу**

Резюме: Экономика скоплений обозначает уменьшение себестоимости вследствие скопления экономических мероприятий в определенном месте. В связи с тем, что экономика скоплений представлена в различной величине и эффективности географическое соединение произошедшее в процессе скопления требует различий, таким образом размещение экономических единиц не показывает равного расщепления. По этой причине большую роль играет определение факторов несущих за собой механическое скопление. Экономика скоплений рассматривается в литературе в связи с динамической наружностью и неподвижностью (статика). Основной целью данной работы является определение скоплений в связи с неподвижной наружностью по областям в производственной индустрии в Турции. С этой целью с использованием функций производства была произведена ампирическая работа, направленная на прогноз экономики урбанизации и локализации, которые являются неподвижной экономикой скоплений, определяющих экономического географического местоположения каждой области. В 1985-2000 гг. в областной производственной индустрии была использована панель стены данных упорядоченных согласно Международной Индустриальной Классификации Обновление 2 (ISIC), была применена техника прогноза динамической панели данных.

Ключевые Слова: Экономика скоплений, Экономика локализации, экономика урбанизации, Турция

---

* Средиземноморский Университет, Факультет Экономики и Административных Знаний, Отделение Экономики / АНТАЛИЯ
umitk@akdeniz.edu.tr

** Средиземноморский Университет, Факультет Экономики и Административных Знаний, Отделение Экономики / АНТАЛИЯ
ayoglu@akdeniz.edu.tr

Sosyal Öğrenme Teorisinin, İlköğretim 6. Sınıf Öğrencilerindeki Akademik Benlik Kavramı Puanlarının Kalıcılığına Etkisi

Yrd.Doç.Dr. Murat DEMİRBAŞ*
Prof.Dr. Rahmi YAĞBASAN*

Özet: Bu araştırmada, ilköğretim öğrencilerinin akademik benlik kavramı gelişimine yönelik olarak, sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin uygulama sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırma, ilköğretim okullarında öğrenim gören üç farklı okulun, 6.sınıf deney ve kontrol grupları üzerinde gerçekleştirilmiştir. İki kontrol grubunun alınması ile, öğretmen faktörünün araştırma üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Deney grubunda, sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerine yer verilirken, kontrol grubu I ve kontrol grubu II' de mevcut uygulamadaki fen bilgisi öğretim programının içerdiği öğretim etkinlikleri ele alınmıştır. Araştırma verileri, akademik benlik kavramı ölçeğinin ön test-son test ve kalıcılık test uygulaması sonucunda elde edilmiştir. Araştırma sonuçları, deney grubunda uygulamasına yer verilen sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin, öğrencilerin akademik benlik kavramlarının gelişimine ve bunun devamına katkı sağladığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Fen Bilgisi Öğretimi, Sosyal Öğrenme Teorisi, Akademik Benlik Kavramı

1. Giriş

Toplumların bilim ve teknolojide ortaya çıkardığı ürünler, o toplumların gelişmişlik düzeylerinin bir göstergesi olarak kabul görmektedir. Bunun temel nedeni bilim ve teknolojinin entegre bir sistem olarak ön plana geçmiş olmasıdır. Bu durumda kişilere belirli yeterliklerin kazandırılmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Bunların neler olduğu her ülkenin eğitim yolu ile yetiştirmek istediği kişi özelliklerinde açıklanmaktadır.

Fen dersleri ile öğrencilerin bilimsel okur-yazar bireyler olarak yetiştirilmesi önem taşımaktadır.

---

* Kırıkkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Fen Bilgisi Eğitimi Anabilim Dalı / KIRIKKALE
muratde@gazi.edu.tr, mdemirbas@kku.edu.tr

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, OFMA Eğitimi Bölümü, Fizik Eğitimi Anabilim Dalı / ANKARA
yagbasan@gazi.edu.tr

Bilimsel okur-yazarlıktan kastedilen, fen bilimlerinin doğasını bilmek, bilginin nasıl elde edildiğini anlamak, fen bilimlerindeki bilgilerin, bilinen gerçeklere bağlı olduğunu ve yeni kanıtlar toplandıkça değişebileceğini algılamak, fen bilimlerindeki temel kavram, teori ve hipotezleri öğrenerek, bilimsel kanıt ile kişisel görüş arasındaki farkı anlayabilme davranışının kazandırılmasıdır. Bilimsel okur-yazarlığı kazanmış toplumlar, gelişmelere daha çabuk ayak uydurarak, yapılacak yenileştirme çalışmalarına önderlik edebileceklerdir (YÖK/Dünya Bankası Milli Eğitimi Geliştirme Projesi, 1997 a, b).

Öğrencilerin fen bilgisi etkinlikleri ile sistemli olarak karşılaştığı ilk kademe, ilköğretim kademesidir. Bu aşamada öğrencilere fen alanını sevdirmek, bilimsel yöntemin temel ilkelerinin farkına varmalarını sağlamak, öğrenme merak ve zevkinin devamını gerçekleştirmek, kişilerde bulunması beklenen bilimsel süreç becerilerini kazandırmak ve ilerde fenle ilgili uygun bir alanla tercih yapmalarına olanak sağlamak hedeflenmelidir (Bıkmaz, 2001). Ancak yapılan çalışmaların genellikle bilişsel amaçların gerçekleşme kriterleri dikkate alınarak yapıldığı, duyuşsal ve psikomotor amaçların gerçekleşme durumunun fazlaca incelenmediği görülmektedir (Selvi, 1996; Akbaş, 2004). Ayrıca okullarda verilen öğretimlerde genellikle bilişsel öğrenmelerin merkeze alındığı, duyuşsal alanla ilgili davranışların ise programın dışında bırakıldığı ve etkililiğinin göz ardı edildiği ifade edilmektedir (Bacanlı, 1999).

Duyuşsal alan öğrenmeleri ile ilgili olarak tutum, akademik benlik kavramı, ilgi, kaygı, değer yargıları gibi özelliklerin, bazı değişkenlere göre incelendiği görülmektedir. Duyuşsal öğrenmelerin bir boyutunu oluşturan akademik benlik kavramı puanları ile öğrenci başarıları arasındaki ilişkinin yüksek olduğunu ortaya koyan araştırmalar mevcuttur. Örneğin, Marsh ve Yeung (1997) yaptıkları araştırmada, başarılı olan öğrencilerin akademik benlik kavramı puanlarının, bu düzeye gelmemiş öğrencilere göre yüksek düzeyde olduğunu belirtmiş, ayrıca öğretim ortamına gelmeden sahip olunan akademik benlik kavramının, onların başarı puanlarını etkilediğini açıklamışlardır. Hasan (1985) çalışmasında, 11. sınıfta öğrenim gören 313 öğrenci üzerinde fene yönelik tutumlarının bazı değişkenlere göre değişimini incelemiştir. Çalışma sonucunda fen bilimlerine yönelik tutumu açıklamada en önemli etken faktörün, öğrencinin fen bilimlerinde kendini algılama yeterliği olduğunu belirtmiştir. Bloom (1998), Eğitimde Uluslararası Başarıyı Değerlendirme Derneği (IEA, International Association for the Evaluation of Educational Achievement) tarafından 17 gelişmiş ülke okulundaki öğrencilerin fen bilimleri, matematik, edebiyat, yabancı dil derslerine yönelik tutumları ile başarıları arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırma sonuçlarına yer vermiştir. Ayrıca akademik benlik kavramının başarıdaki değişimi açıklama gücünün, en yüksek bir duyuşsal özellik ölçüsü olduğunu ortaya koymuştur. House (1996),

fen bilimlerindeki başarıyı açıklayabilmek için, akademik benlik kavramı ve öğrenci beklentilerini incelemiştir. 126 öğrenci üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasının sonucunda, başarı beklentisinin ve akademik benlik kavramı puanlarının, onların başarılarını açıklayan önemli değişkenler olduğu belirtilmiştir. Sanchez ve Roda (2003), ilköğretim öğrencilerinin akademik başarıları ile akademik benlik kavramı arasındaki ilişkiyi inceledikleri araştırmanın sonucunda, akademik performans ile akademik benlik kavramı arasında pozitif bir ilişki ortaya koymuşlardır.

Fen öğretimindeki başarı ile öğrencilerin akademik benlik kavramı puanları arasındaki ilişkilerin ortaya konulduğu araştırma sonuçları göz önüne alındığında, öğrencilerin başarılarını olumlu düzeyde etkileyebilecek öğretim yöntemlerinin uygulamaları önem kazanmaktadır. Öğrencilerin duyuşsal özelliklerini etkileyebilecek, öğretim yöntemlerinden birisi de sosyal öğrenme teorisidir. Bundan sonraki kısımda bu teoriye ilişkin bilgilere yer verilmektedir.

Fen Bilgisi Öğretimi ve Sosyal Öğrenme Teorisi Uygulamaları

Duyuşsal özelliklerin çoğu doğuştan getirilmesine karşın, bir çok özellik çocukluk dönemlerindeki etkileşimlerde birbirine aktarılmaktadır. Bir çok eğitim psikologuna göre duyuşsal özellikler, özellikle tutumlar; klasik şartlanma, operant şartlanma, model alma ve gözleme yolu ile kazanılabilmektedir (Bandura 1986).

Sosyal öğrenme teorisinin temel kavramlarından olan, model alma ile öğrenmenin; model alma (modeling), gözlemleyerek öğrenme (observational learning), taklit (imitation), özdeşleşme (identification), içselleştirme (internalization) gibi terimlerle açıklandığı görülmektedir (Bandura 1971). Sosyal öğrenme teorisinde temel faktör, bireyin başkalarını gözlemleyerek öğrenmesidir. Birlikte öğrenme ortamında, öğrenenle, öğretmenin etkileşim içinde olması, öğrenen kişiye gözleme ile zihinsel fonksiyonlar geliştirmede katkı sağlayacaktır. Öğrenmenin etkililiği, öğrenenin, modelden gözlemlediği davranışı ortaya koyabilme kabiliyetine bağlıdır (Yeşilyaprak ve vd., 2002).

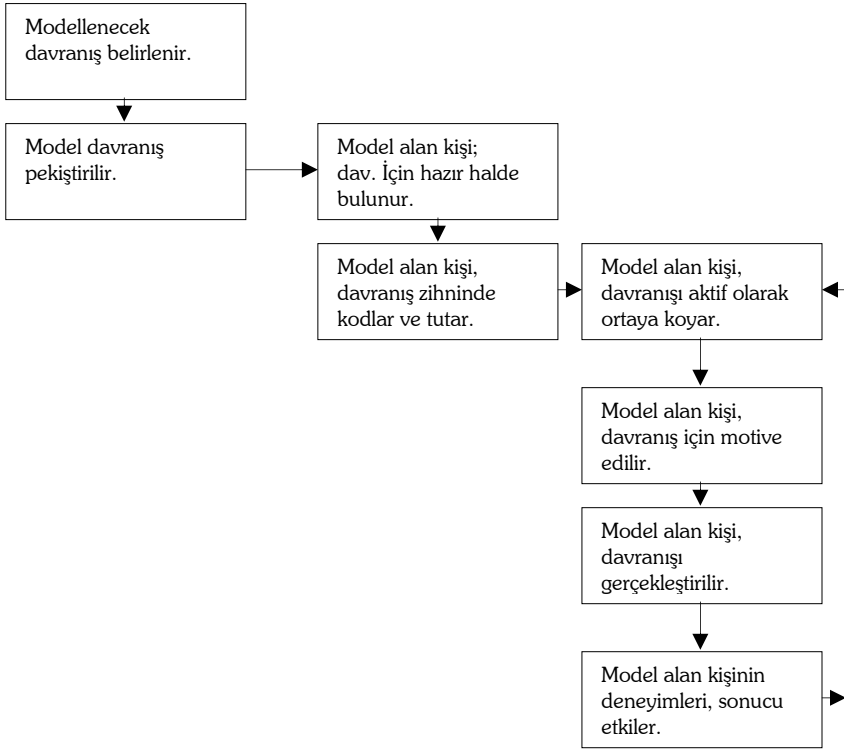
Sosyal öğrenme teorisine göre model alma yolu ile öğrenme, bilgi aktarma işlevi yolu ile gerçekleşmektedir. Gözlemci, yapacağı gözlemi sırasında, uygun davranışlara yol gösterici olan, model aldığı davranışların sembolik temsillerini kazanmaktadır. Buna göre model almaya dayalı öğrenme birbirine bağlı dört aşamalı bir sürece dayanmaktadır. Bu süreçler şöyle sıralanmaktadır:

1. Dikkat süreci (Attention)
2. Hatırd tutma süreci (Retention)
3. Uygulama veya davranışı meydana getirme süreci (Motor Reproduction)
4. Güdülenme süreci (Motivation)

Belirtilen süreçlerin açıklamalarına aşağıda değinilmektedir.

Tuckman (1991), aynı zamanda yukarıda oluşturduğu model alma ile öğrenme aşamalarını şematize ederek, öğrenme durumlarının birbiri ile olan ilişkilerine de yer vermiştir. Aşağıda model alma yolu ile öğrenmenin aşamaları oluşturulan Şekil 1' de gösterilmektedir.

Şekil 1. Model Alma ile Öğrenmenin Aşamaları

İlköğretim dönemindeki çocuklara verilen etiketler onların akademik benlik gelişimini önemli derecede etkileyecektir. Öğrencilere yönelik olarak akıllı, başarılı, tembel, aptal gibi nitelermeler, çocukların kendisini bu şekilde algılamasına ve buna uygun davranışları gerçekleştirmeye yönelik çalışmalar yapmasına neden olabilecektir. İlköğretim döneminde çocuk, ailesinin ve yakın çevresinin dışındaki bir çevre ile iç içe olmaya başlamaktadır. Çocuklar fiziksel, zihinsel ve duyuşsal yönden olgunlaşmaya başlarken, kişilik özellikleri de önceki yıllara bağlı olarak belirginleşmekte ve akademik benlik kavramları da gelişimini sürdürmektedir (Erhan 2000).

Akademik benlik kavramının gelişiminde, etkisinde kaldığı kişilerin ve uyarıcıların tesir gücü fazladır. Özellikle okul yaşantısında kazanılacak başarı ve başarısızlığın önemli bir yeri vardır. Okulda elde edilecek başarılar, olumlu akademik benlik kavramının oluşma sürecine katkılar sağlayacaktır (Bloom 1998).

2. Problem Cümlesi

İlköğretim 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı puanlarının kalıcılığına sosyal öğrenme teorisinin etkisi var mıdır?

2.1. Alt Problemler

1. İlköğretim 6. sınıf deney ve kontrol grubu öğrencilerinin fen bilgisi dersinde, akademik benlik kavramı ön test puanları arasında anlamlı farklılık var mıdır?
2. İlköğretim 6. sınıf deney ve kontrol grubu öğrencilerinin fen bilgisi dersinde, akademik benlik kavramı son test puanları arasında anlamlı farklılık var mıdır?
3. İlköğretim 6. sınıf deney ve kontrol grubu öğrencilerinin fen bilgisi dersinde, akademik benlik kavramı kalıcılık test puanları arasında anlamlı farklılık var mıdır?
4. İlköğretim 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin fen bilgisi dersinde, akademik benlik kavramı ön test-son test ve kalıcılık test puanları arasında anlamlı farklılık var mıdır?

3. Yöntem

3.1. Araştırma Modeli ve Deneysel Desen

Araştırma ön test-son test kontrol gruplu deneysel desen modeline göre tasarlanmıştır. Split-plot desen veya karışık desen olarak da tanımlanabilen ön test-son test kontrol gruplu desen, birisi tekrarlı ölçümleri (ön test-son test), diğeri de farklı kategorilerde bulunan denekleri (deney-kontrol gruplarını) gösteren iki faktörlü bir deneysel desen olarak belirtilmektedir. Bu desende bir denek, deney veya kontrol gruplarının sadece birisinde yer almaktadır. Verilerin analizinde deneysel işlemin etkili olup olmadığını anlamak için, tek faktör üzerinden, tekrarlı ölçümler için iki faktörlü ANOVA kullanılabilir (Büyüköztürk 2001).

Kullanılan modelin simgesel görünümü Tablo 1' deki gibi ifade edilmektedir.

Tablo 1. Kullanılan Modelin Simgesel Görünümü

G1	R	O _{1,1}	X	O _{1,2}	Belli Bir Süreç Sonunda	O _{1,3}
G2	R	O _{2,1}		O _{2,2}	Belli Bir Süreç Sonunda	O _{2,3}
G3	R	O _{3,1}		O _{3,2}	Belli Bir Süreç Sonunda	O _{3,3}

G1: Deney Grubu, **G2:** Kontrol Grubu I, **G3:** Kontrol Grubu II

R: Grupların Oluşturulmasındaki Yansızlık,

X: Bağımsız Değişken Düzeyi (Sosyal Öğrenme Teorisine Dayalı Öğretim Etkinlikleri)

O_{1,1}, O_{2,1}, O_{3,1}: Ön Test Uygulaması, **O_{1,2}, O_{2,2}, O_{3,2}:** Son Test uygulaması, **O_{1,3}, O_{2,3}, O_{3,3}:** Kalıcılık Test Uygulaması

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırma, ilköğretim okullarındaki 6. sınıf öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Kırşehir ili merkez ilköğretim okullarındaki 6. sınıf öğrencileri araştırmanın evrenini oluşturmaktadır.

Araştırmanın örneklemini belirlemek için, Kırşehir İl Milli Eğitim Müdürlüğü yetkilileri ile görüşülmüş ve sosyo-ekonomik çevresi birbirine yakın olduğu düşünülen, Zemişan Vakkas Yaşar İlköğretim Okulu, Gazi İlköğretim Okulu ve Prof. Dr. Erol Güngör İlköğretim Okulu öğrencileri örneklem grubunu oluşturacak okullar olarak belirlenmiştir. Belirlenen okullardaki öğrencilerin tamamına, akademik benlik kavramı ölçeği uygulanmış, elde edilen puanlar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmayan şubelerden, her okul için birer tane seçilmiştir. Buna göre araştırmanın uygulandığı dönemde, 1. okuldaki 6/B şubesi deney grubu (19 kişi), 2. okuldaki 6/D şubesi kontrol grubu I (20 kişi) ve 3. okuldaki 6/D şubesi kontrol grubu II (20 kişi) olarak alınmıştır.

Deney (6/B) ve kontrol grubu I (6/D) şubelerinin öğretim etkinlikleri araştırmacı tarafından yürütülmüştür. Kontrol grubu II (6/D) şubesinin öğretim etkinlikleri ise, okulda görev yapan dersin fen bilgisi öğretmeni tarafından gerçekleştirilmiştir. İki farklı kontrol grubunun alınması ile, araştırmacının kişisel özelliklerinin bağımlı değişkenlere olan etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Deney grubunda sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerine yer verilirken, kontrol gruplarındaki dersler, uygulamadaki fen bilgisi öğretim programının içerdiği öğretim etkinlikleri ile yapılmıştır. Deneysel çalışmanın öğretim etkinlikleri, 6. sınıf fen bilgisi öğretim programındaki “Yaşamımızı Yönlendiren Elektrik” ünitesinde gerçekleştirilmiştir.

3.3. Araştırmanın Uygulama Basamakları

1. 6. sınıflar üzerinde gerçekleştirilen çalışmaya, 05 Mart 2004 tarihinde, öğrencilere fen bilimleri, bilimsel yöntem ve bilim adamlarının yaptığı çalışmalar hakkında bilgiler verilerek başlanmış ve bilimsel yöntemin açıklamalarına yer verilmiştir. Bunun için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan CD türü materyallere yer verilmiştir. Ayrıca öğrencileri motive etmek amacı ile yapılacak çalışmalardan sonra, her birinin birer bilim adamı olarak kendini görebileceği yönünde düşünceler aktarılmıştır.
2. Dersler, fen bilgisi öğretim programında yer alan sıraya göre gerçekleştirilmiştir. Dersler işlenirken anlatılan konuların ve açıklanan olayların bir den bulunmadığı, bir çok bilim adamının zaman içinde özverili çalışmaları sayesinde gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Konu ile ilgili olan bilim adamlarının yaşamları, yaptığı çalışmalar, buluşları, başarısızlıkları, izlediği bilimsel yöntemler detayı ile incelenmiş ve sınıfta tartışılmıştır.

3. Bilim adamlarının yaşam biçimleri incelenirken, sadece soyut anlatım yapılmamış, görsellik ve işitsellik ön planda tutulmuştur. Bilim adamlarının fotoğrafları, resimleri, yaptığı buluşlara ait şekiller, laboratuvarlarının, evlerinin resimleri sınıf ortamına getirilmiş ve öğrencilerin görmesi sağlanmıştır. Ayrıca TRT 2 televizyonunda yer alan “Bilim ve Yaşam” ve “Bilim ve Teknolojide Büyük Anlar” programlarında gösterilen ve konu ile ilgili olan bilim adamlarının yaptığı çalışmalar VCD’ de öğrencilere izletilerek, onların meşhur kişiler olarak gördüğü bilim adamlarını laboratuvarlarda bizzat çalışma yaparken görmeleri sağlanmıştır.
4. Fen bilgisi öğretim programı çerçevesinde hazırlanan ve dersin işlenişini zenginleştirmek için konulan öğrenci etkinliklerine, araştırmacı tarafından bazı ilaveler yapılarak tekrar gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda kavramsal karikatürler, hipotezler ve problem durumları ile ilgili düzenlemeler getirilmiştir.
5. Dersin işlenişindeki etkinlikleri öğrenciler, bizzat laboratuvarlarda gruplar oluşturarak gerçekleştirmiştir. Etkinliklerle ilgili problem cümlesini ve hipotezleri, öğrenciler grup içinde konuşarak oluşturmuşlardır. (Fen bilgisi öğretim programında yer alan öğrenci etkinlikleri, araştırmacının devam ettirdiği kontrol grubu I öğrencilerinde de yapılmıştır.)
6. Öğretim etkinlikleri içerisinde, öğrencilerin zihnindeki bilim adamı imgesine katkı sağlamak amacı ile onların bilim adamları ile konuşmaları, tanışmaları ve onlara soru yöneltmelerinin yararlı olacağı düşünülmüştür. Bu amaçla bazı fakültele ziyaretler düzenlenmiş ve öğrencilerin oradaki bilim adamları ile etkileşim halinde bulunmaları sağlanmıştır. Öğrenciler, oradaki bilim adamlarına nasıl yaşadıkları, ne gibi çalışmalar yaptıkları, özel yaşamlar ile ilgili sorular yöneltmişler ve karşılıklı sohbet halinde olmuşlardır. Ayrıca bayan bilim adamlarına da ziyaret düzenlenmiş, bilim adamlarının sadece erkeklerden olmadığı düşüncesi oluşturulmaya çalışılmıştır.
7. Fakültelerde görev yapan öğretim elemanlarından bazıları derse misafir olarak davet edilmiş ve bir bilim adamı olarak; bilimsel yöntem, bilim adamlarının çalışmalarda izlediği yollarla ilgili düşüncelerini sınıfta öğrencilerle paylaşmışlardır. Misafirin ayrılmasından sonra öğrencilere bilim adamı gözlem formu verilmiş ve öğrencilerin bilim adamı ile ilgili görüşlerini açık uçlu olarak düzenlenen gözlem formuna yazması istenmiştir. Böylelikle bilim adamlarının yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verirken, öğrencilerin daha dikkatli ve daha sistemli olarak dinlemesi sağlanmaya çalışılmıştır.
8. Deney grubundaki öğrenciler, eğitim fakültelerindeki derslerde yapılan çalışmaların sergilendiği etkinliklere götürülmüş ve çalışmalarını sunan öğrencilerle karşılıklı etkileşim halinde olmaları sağlanmıştır.

9. Öğrencilerin bilimsel bir çalışmaya katılma isteğini görmek, bilimsel bir çalışmanın aşamalarını uygulamasını sağlamak için, her öğrenciye konu ile ilgili birer bilimsel proje verilmiştir. Projesini hazırlayan öğrenciler sınıfta yaptığı çalışmayı anlatmış ve konu karşılıklı olarak öğrencilerle birlikte tartışılmıştır.
10. 6.sınıflar üzerinde gerçekleştirilen çalışma 27 Mayıs 2004 tarihinde tamamlanmıştır. Böylelikle çalışma, 6. sınıflar için 11 hafta olarak devam ettirilmiştir (Deneyssel uygulamanın yapıldığı dönemde, fen bilgisi dersi haftada 3 saat olarak işlenmiştir.). Deney ve kontrol gruplarına son test olarak, akademik benlik kavramı ölçeği uygulanmıştır. Kalıcılık testi uygulamaları ise, 6. sınıflar için 22 Eylül 2004 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

3.4. Veri Toplama Teknik ve Araçları

Araştırmada, öğrencilerin duyuşsal alan özellikli öğrenmelerindeki değişimi incelemek amacı ile Senemoğlu (1989) 'nun Türkçe'ye uyarlamasını yaptığı, Akademik Benlik Kavramı Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeği kullanmak amacı ile Türkçe'ye uyarlamasını yapan araştırmacı ile iletişime geçilmiş ve araştırmada kullanmak için izin istenmiştir. Gerekli izinlerin alınması sonucunda ölçeğin güvenilirlik çalışmaları yapılarak, deney ve kontrol gruplarına ön test-son test olarak uygulaması yapılmıştır.

Akademik benlik kavramı ölçeği, öğrencilerin fen bilgisi dersi ile ilgili olarak yetenek, sınıf başansı, derse verilen önem ve dersten öğrenilecek bilgiler bakımından neler hissettiği ile ilgili 8 maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki maddeler likert tipi derecelendirme ölçeğine göre sınıflandırılmıştır.

Akademik benlik kavramı ölçeğine verdiği cevaplar, olumlu düşüncelerden olumsuz düşüncelere göre 1'den 5' puana göre derecelendirilmektedir. Öğrencilerin ölçekten alabileceği puan aralığı 8-40 arasında değişmektedir. Akademik benlik kavramı ölçeğinin güvenilirlik çalışması için, örneklem grubuna girmeyen 300 ilköğretim öğrencisine ölçeğin ön uygulaması yapılmıştır. Testin tamamının güvenilirliği Spearman Brown formülünde yerine konulmuş ve $r=0.75$ olarak hesaplanmıştır. Ayrıca tek numaralı maddelerle, çift numaralı maddeler arasındaki ilişki $p<.01$ düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Akademik benlik kavramının Türkçe'ye uyarlanma çalışmasını yapan Senemoğlu (1989), ölçeğin güvenilirliğini üç farklı grupta yapmış ve 0.80, 0.84, 0.89 olarak tespit etmiştir. Elde edilen güvenilirlik değerleri, eğitim çalışmalarında kabul edilebilir değerler olarak gösterilmektedir.

4. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde, öğrencilerin akademik benlik kavramı puanlarının etkisine yönelik olarak, sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin, etkili-

liğini belirlemek için yapılan deneysel çalışmalardan elde edilen veriler belirlenmiştir. Bulunan veriler, gruplar arası ve gruplar içi olarak değerlendirilmiş ve yorumlarına yer verilmiştir.

4.1. Deney ve Kontrol Grubu Öğrencilerinin Fen Bilgisi Dersindeki Akademik Benlik Kavramı Ön Test Puan Düzeylerine İlişkin Bulgular

Sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin ele alındığı deney grubu ve uygulamadaki fen bilgisi öğretim programı öğretim etkinliklerine göre öğretimin yapıldığı kontrol grubu I ve kontrol grubu II öğrencilerinin akademik benlik kavramı ön test puanları 6. sınıf grupları için elde edilmiştir. 6.sınıf deney ve kontrol gruplarına göre, akademik benlik kavramı puanlarına ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 2' de verilmektedir.

Tablo 2. Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin, Gruplarına Göre Akademik Benlik Kavramı Ön Test Puanlarına İlişkin Merkezi Eğilim ve Yayılma Ölçütleri

Grup	N	$\bar{x}$	S
Deney Grubu	19	33.10	4.75
Kontrol Grubu I	20	34.90	4.73
Kontrol Grubu II	20	31.75	2.48
Toplam	59	33.25	4.25

Tablo 2'ye göre, 6.sınıf deney ve kontrol gruplarının akademik benlik kavramı ön test uygulama sonuçlarının birbirine yakın değerlerde olduğu görülmektedir. Grupların tamamı için elde edilen akademik benlik kavramı ön test uygulama sonucu 33.25 olarak belirlenmiştir.

6. sınıf öğrencilerinin gruplarına göre, akademik benlik kavramı ön test puanlarının farklılaşıp farklılaşmadığına yönelik, ilişkisiz örneklem için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış, sonuçları Tablo 3' de verilmiştir.

Tablo 3. Deney ve Kontrol Gruplarında Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin Akademik Benlik Kavramı Ön Test Puanlarına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı (KT)	sd	Kareler Ortalaması (KO)	F	p	Anlamlı Fark
Gruplararası	99.847	2	49.923	2.39	.061	YOK
Gruplarıçici	951.339	56	16.988			
Toplam	1051.186	58				

Tablo 2 ve 3' deki sonuçlara göre, 6. sınıf deney ve kontrol grupları arasında, akademik benlik kavramı ön test uygulaması yönünden anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($F_{(2;56)} = 2.39, p > .05$). Bulunan sonuca göre deney ve

kontrol grubu 6. sınıf öğrencileri, deneysel uygulamaya başlamadan önce akademik benlik kavramı yönünden eşit düzeyde kabul edilebilmektedir.

4.2. Deney ve Kontrol Grubu Öğrencilerinin, Fen Bilgisi Dersindeki Akademik Benlik Kavramı Son Test Puanlarına İlişkin Bulgular

6.sınıf deney ve kontrol gruplarına göre akademik benlik kavramı son test puanlarına ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 4’de verilmektedir.

Tablo 4. Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin, Gruplarına Göre Akademik Benlik Kavramı Son Test Puanlarına İlişkin Merkezi Eğilim ve Yayılma Ölçüleri

Grup	N	$\bar{x}$	S
Deney Grubu	19	34.00	3.75
Kontrol Grubu I	20	34.45	4.66
Kontrol Grubu II	20	30.35	4.90
Toplam	59	32.91	4.77

Tablo 4 incelendiğinde, sosyal öğrenme teorine dayalı öğretim etkinliklerinin uygulandığı 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı son test puan ortalamalarının ($\bar{x} = 34.00$), uygulamadaki fen bilgisi öğretim programına göre öğretimin gerçekleştirildiği kontrol grubu II’deki öğrencilerin akademik benlik kavramı son test puanlarına ($\bar{x} = 34.45$) yakın değerlerde olduğu görülmektedir. Burada en düşük akademik benlik kavramı son test düzeyine sahip grup, kontrol grubu II olarak belirlenmiştir ($\bar{x} = 30.35$).

6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı son test puanlarının farklılaşp farklılaşmadığına yönelik, ilişkisiz örneklem için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış, sonuçları Tablo 5’de verilmiştir. Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, gruplar arasında çıkacak farkın, hangi iki grup arasında olduğunu belirlemek amacıyla, çoklu karşılaştırmalar için Scheffe Testi yapılmıştır.

Tablo 5. Deney ve Kontrol Gruplarında Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin Akademik Benlik Kavramı Son Test Puanlarına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı (KT)	sd	Kareler Ortalaması (KO)	F	p	Anlamlı Fark
Gruplararası	201.076	2	100.538	5.011	.010	1 - 3 2 - 3
Gruplarıçi	1123.500	56	20.063			
Toplam	1324.576	58				

1: Deney Grubu, 2: Kontrol Grubu I, 3: Kontrol Grubu II

Tablo 4 ve 5'deki sonuçlar incelendiğinde, 6. sınıf deney ve kontrol grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı puanlarının istatistiksel olarak farklılaştığı görülmektedir. 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin son testte sahip olduğu akademik benlik kavramı puanları ($\bar{x} = 34.00$), kontrol grubu I öğrencilerinin akademik benlik kavramı puanlarına ($\bar{x} = 34.45$) yakın değerde bulunurken, kontrol grubu II öğrencilerinin akademik benlik kavramı puanlarından ($\bar{x} = 30.35$) yüksek değerde olduğu bulunmuştur. Akademik benlik kavramı son test puanlarının, deney grubu-kontrol grubu II' arasında deney grubu lehine; kontrol grubu I- kontrol grubu II arasında, kontrol grubu I lehine anlamlı olduğu görülmektedir ($F(2-56) = 5.011, p < .05$). Buradan deney grubunda uygulanan sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin, 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramını geliştirmede düşük düzeyde de olsa, bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Yine, mevcut uygulamadaki öğretim etkinliklerine göre öğretimin yapıldığı kontrol grubu I' deki öğrencilerin akademik benlik kavramı puanlarının da artış gösterdiği görülmektedir.

4.3. Deney ve Kontrol Gruplarındaki Öğrencilerin, Fen Bilgisi Dersindeki Akademik Benlik Kavramı Kalıcılık Testi Puanlarına İlişkin Bulgular

6.sınıf deney ve kontrol gruplarına göre akademik benlik kavramı kalıcılık testi puanlarına ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6 . Deney ve Kontrol Grubunda Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin, Gruplarına Göre Akademik Benlik Kavramı Kalıcılık Testi Puanlarına İlişkin Merkezi Eğilim ve Yayılma Ölçüleri

Grup	N	$\bar{x}$	S
Deney Grubu	19	34.78	3.13
Kontrol Grubu I	20	34.25	5.23
Kontrol Grubu II	20	31.60	4.62
Toplam	59	33.52	4.58

Tablo 6 incelendiğinde, sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin uygulandığı 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı kalıcılık testi puan ortalamalarının ($\bar{x} = 34.78$), uygulamadaki fen bilgisi öğretim programına göre öğretimin gerçekleştirildiği kontrol gruplarının puanlarından daha yüksek değerde olduğu görülmektedir ($\bar{x} = 34.25$ ve $\bar{x} = 31.60$). Burada en düşük akademik benlik kavramı düzeyine sahip grup, kontrol grubu II olarak belirlenmiştir ($\bar{x} = 31.60$).

6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı kalıcılık testi puanlarının farklılaşp farklılaşmadığına yönelik, ilişkisiz örneklem için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmış, sonuçları Tablo 7’ de verilmiştir. Yapılan tek yönlü varyans analizi sonucunda, gruplar arasında çıkacak farkın, hangi iki grup arasında olduğunu belirlemek amacıyla, çoklu karşılaştırmalar için Scheffe Testi yapılmıştır.

Tablo 7. Deney ve Kontrol Gruplarında Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin Akademik Benlik Kavramı Kalıcılık Testi Puanlarına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı (KT)	sd	Kareler Ortalaması (KO)	F	p	Anlamlı Fark
Gruplararası	115.004	2	57.502	2.918	.062	YOK
Gruplarıçi	1103.708	56	19.709			
Toplam	1218.712	58				

Tablo 6 ve 7’deki sonuçlar incelendiğinde, 6. sınıf deney ve kontrol grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı kalıcılık testi puanlarının istatistiksel olarak farklılaşmadığı görülmektedir ($F_{(2-56)} = 2.918, p > .05$). 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin kalıcılık testinde sahip olduğu akademik benlik kavramı puanları ($\bar{x} = 34.78$); kontrol grubu I ($\bar{x} = 34.25$) ve kontrol grubu II öğrencilerinin sahip olduğu akademik benlik kavramı puanlarından ($\bar{x} = 31.60$), farklılık çok olmamasına rağmen yüksek bulunmuştur. Ancak bulunan değerlere göre, gruplar arasında akademik benlik kavramı kalıcılık testi puanları için anlamlı farklılık ortaya çıkmamıştır.

4.4. Deney Grubu Öğrencilerinin Fen Bilgisi Dersindeki Akademik Benlik Kavramı Ön Test – Son Test ve Kalıcılık Testi Uygulama Puanlarına İlişkin Bulgular

6.sınıf deney grubu öğrencilerinin fen bilgisi dersindeki akademik benlik kavramı düzeylerini belirlemek için yapılan ön test – son test ve kalıcılık testi puanlarına ilişkin aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 8’de verilmektedir.

Tablo 8. Deney Grubunda Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin, Tekrarlı Ölçümlere Göre Akademik Benlik Kavramı Puanlarına İlişkin Merkezi Eğilim ve Yayılma Ölçüleri

Ölçümler	N	$\bar{x}$	S
Ön Test	19	33.10	4.75
Son Test	19	34.00	3.75
Kalıcılık Testi	19	34.78	3.13

Tablo 8 incelendiğinde, deney grubunda bulunan 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı ön test puanlarının ($\bar{x} = 33.10$), akademik benlik

kavramı son test ($\bar{X} = 34.00$) ve akademik benlik kavramı kalıcılık testi puanlarının ($\bar{X} = 34.78$) birbirine yakın değerlerde olduğu görülmektedir.

Tablo 9'da, 6.sınıf deney grubu öğrencilerinin, fen bilgisi dersindeki akademik benlik kavramı düzeylerini belirlemek için yapılan ön test – son test ve kalıcılık testi puanlarının karşılaştırıldığı, ilişkili örneklem için tek faktörlü ANOVA (One-Way ANOVA for Repeated Measures) sonuçları görülmektedir. Öğrencilerin akademik benlik kavramı puanlarına yönelik, ön test-son test-kalıcılık testi uygulamalarından hangi ikisi arasında anlamlı farklılığın olduğunu belirlemek için çoklu karşılaştırmalar için Bonferroni Testi kullanılmıştır.

Tablo 9. Deney Grubunda Yer Alan 6. Sınıf Öğrencilerinin Fen Bilgisi Dersindeki Akademik Benlik Kavramı Ön Test - Son Test - Kalıcılık Testi Puanlarına Yönelik, İlişkili Örneklem İçin Tek Faktörlü

ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı (KT)	sd	Kareler Ortalaması (KO)	F	p	Anlamlı Fark
Deneklerarası	713.263	18	39.626	3.864	.065	YOK
Ölçüm	26.982	2	13.491			
Hata	125.684	36	3.491			
Toplam	865.929	56				

Tablo 8 ve 9'daki sonuçlar incelendiğinde, 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı ön test – son test ve kalıcılık testi puanlarının istatistiksel olarak farklılaşmadığı görülmektedir ($F_{(2-36)} = 3.864$, $p > .05$). 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı son testinde sahip olduğu puanları ($\bar{X} = 34.00$); ön test akademik benlik kavramı puanından ($\bar{X} = 33.10$) daha yüksek bulunmuştur. 6. sınıf deney grubu öğrencilerinin akademik benlik kavramı kalıcılık testi puanları ($\bar{X} = 34.78$) ise ön test ve son test puanlarından daha yüksektir. Bu bulguya göre, deney grubunda uygulanan sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin, 6. sınıf öğrencilerin akademik benlik kavramını geliştirmeye etkisi olduğu söylenebilir. Ancak akademik benlik kavramında gözlemlenen bu yükselme, ölçümler arasında istatistiksel olarak bir anlamlı bir fark oluşturmamıştır.

5. Sonuçlar ve Tartışma

Deney ve kontrol grubunda bulunan, 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı ön test puanları arasında anlamlı düzeyde farklılık bulunmamaktadır.

Yani deneysel uygulamaya başlamadan önce, hem deney hem de kontrol grubunda yer alan öğrencilerin akademik benlik kavramı puanları yönünden benzer özelliklere sahip olduğu görülmüştür (Tablo 2 ve Tablo 3).

Sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin gerçekleştirildiği deney grubu ve uygulamadaki fen bilgisi öğretim programı öğretim etkinliklerine göre öğretimin yapıldığı kontrol grubundaki 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı son test puanları deney grubundaki öğrencilerin lehine, daha yüksek olarak belirlenmiş ve anlamlı düzeyde olmuştur. Burada deney grubunda uygulaması yapılan sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin, öğrencilerin akademik benlik kavramını geliştirmede düşük düzeyde bir etkiye sahip olduğu görülmektedir (Tablo 4 ve 5).

Sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin gerçekleştirildiği deney grubu ve uygulamadaki fen bilgisi öğretim programı öğretim etkinliklerine göre öğretimin yapıldığı kontrol grubundaki 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı kalıcılık test puanları deney grubundaki öğrencilerin lehine, daha yüksek olarak bulunmuştur. Ancak akademik benlik kavramı kalıcılık test puanları arasındaki bu farklılık, gruplar arasında anlamlı derecede farklılık göstermemiştir (Tablo 6 ve Tablo 7).

Deney grubundaki 6. sınıf öğrencilerinin akademik benlik kavramı ön test-son test ve kalıcılık test puanları arasındaki ilişkiler incelenmiş, kalıcılık test uygulamasına doğru bir artışın olduğu görülmüştür (Tablo 8). Ancak deney grubu için, uygulamalar arasında (ön test-son test ve kalıcılık test) anlamlı düzeyde bir farklılık gözlenmemiştir (Tablo 9). Buradan, sosyal öğrenme teorisi etkinlikleri sonucunda öğrencilerin kazandığı, akademik benlik kavramı puanlarını ilerleyen zamanlarda daha da artırabileceği söylenebilir. Deney ve kontrol grubundaki öğrencilerin, çalışmanın başlangıcında kendilerini akademik benlik kavramı puanı yönünden yüksek düzeyde gördüğü görülmektedir. Bunun nedeni olarak, öğrencilerin 4. ve 5. sınıflarda fen bilgisi derslerini, hak etmedikleri halde yüksek notlar alarak geçmiş olabilecekleri ihtimali gösterilebilir. Böylelikle, deney grubundaki öğrencilerin fen bilgisi dersinde kendilerini başlangıçta akademik benlik kavramı yönünden başlangıçta yeterli gördüğü sonucuna ulaşılabilir. Öğrencilerin akademik benlik kavramı puanlarındaki artış göz önüne alındığında, sosyal öğrenme teorisine dayanan öğretim etkinliklerinin öğrencilerin zaman içindeki, akademik benlik kavramı puanlarının gelişimine katkı sağlayabileceği söylenebilir.

Pajares (2003), kişinin öz güvenin; onun kabiliyetini, motivasyonunu ve okulla ilgili öğrenim durumlarından bazılarını etkileme gücüne sahip olduğunu açıklamaktadır. Yine Harty vd., (1986) çalışmasında, fen bilimlerine yönelik tutum ve akademik benlik kavramının birbiri ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Buna göre, 6. sınıflarda uygulaması yapılan sosyal öğrenme teorisine

dayalı öğretim etkinliklerinin, öğrencilerin akademik benlik kavramını geliştirmede etkisinin olduğu görülmektedir. Bulunan bu sonuç, belirtilen araştırma sonuçları ile uyumlu olmaktadır.

6. Öneriler

Araştırmanın yürütüldüğü 6. sınıf deney grubu, kontrol grubu I ve kontrol grubu II öğrencileri üzerinde gerçekleştirilen, sosyal öğrenme teorisine dayalı öğretim etkinliklerinin uygulaması sonucunda ortaya çıkan sonuçlara göre şu öneriler verilebilir:

2006-2007 yılında 6. sınıflarda uygulamaya konulan, Fen ve Teknoloji Öğretim Programında duyuşsal amaçlı kazanımlara yoğun olarak yer verildiği görülmektedir. Öğretim programının uygulayıcıları olan öğretmenler, duyuşsal amaçlı öğrenmeler ve bunların değerlendirilmesine yönelik çalışmalar hakkında bilgilendirilmelidir. Bu amaçla öğretmenlere yönelik olarak, hizmet içi eğitim kursları düzenlenmeli ve seminerler yapılmalıdır.

Öğrencilerin, yaptığı çalışmalardan etkilenebileceği yaşayan modeller olarak, üniversitede çalışmalarını yürüten bilim adamlarının okula davet edilmesi veya sınıfça üniversiteye yapılabilecek bir gezi, öğrencilerle bilim adamları arasında bir etkileşim ortamı oluşturacak ve öğrenciler bilim adamlarından ve yaptığı çalışmalardan büyük ölçüde etkilenebileceklerdir. Bu yüzden onların fen bilimlerine yönelik tutumlarını geliştirebilecek nitelikte olan, model alabileceği tüm özellikler kullanılmalıdır.

Bilimsel çalışmaları yapan kişilerin kullandığı deney aletlerinin veya dönemin deney düzeneklerinin sergilendiği mekanlara yapılacak ziyaretler, öğrencilerin ilgisini büyük ölçüde çekecektir. Bu amaçla öğretim programı içerisinde gezi amaçlı bölümler konulmalı ve gezi gözlem çalışmaları yapılmalıdır.

Bilim adamlarının yaptığı çalışmaları gösteren film türü materyallerin sayısı çok azdır. Bu yüzden konu ile bütünleşen ve bilim adamlarının bizzat yaptığı çalışmaların gösterildiği filmlerin oluşturulması gereklidir.

Kaynakça

AKBAŞ, Oktay. (2004), *Türk Milli Eğitim Sisteminin Duyuşsal Amaçlarının İlköğretim II. Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

BACANLI, Hasan.(1999), *Duyuşsal Davranış Eğitimi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

BANDURA, Albert. (1971), *Psychological Modeling: Conflicting Theories*, Chicago: Aldine-Atherton Inc.

_____ (1986), *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- BIKMAZ, Fatma Hazır. (2001), *İlköğretim 4. ve 5. Sınıf Öğrencilerinin Fen Bilgisi Dersindeki Başarılarını Etkileyen Faktörler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- BLOOM, Benjamin S. (1998), *İnsan Nitelikleri ve Okulda Öğrenme*. (Çev. Durmuş Ali Özçelik), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- BÜYÜKÖZTÜRK, Şener. (2001), *DeneySEL Desenler: Ön Test Son Test Kontrol Gruplu Desen*, Ankara: Pegem Yayınları.
- ERHAN, Tuğba Erhan. (2000), *İlköğretim Hayat Bilgisi Dersinin Drama İle Verilmesinin Dersin Öğrenilmesine ve Çocukların Benlik Kavramlarına Etkisinin İncelenmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. (Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi).
- HARTY, Harold., SAMUEL, K.V., BEALL, Dwight. (1986), "Exploring Relationships Among Four Science Teaching-Learning Affective Attributes of Sixth", *Journal of Research in Science Teaching*, 23, (1), 51-60.
- HASAN, E. Omar. (1985), "An Investigation Into Factors Affecting Attitudes Toward Science of Secondary School Students in Jordan", *Science Education*, 69, (1), 3-18.
- HOUSE, Daniel. J. (1996). "Student Expectancies and Academic Self-Concept as Predictors of Science Achievement. *The Journal of Psychology*, 130, (6), 679-681.
- MARSH, Herbert. W., YEUNG, Alexander. Seeshing. (1997), "Causal Effects of Academic Self Concept on Academic Achievement Structural Equation Models of Longitudinal Data", *Journal of Educational Psychology*, 89, 41-54.
- PAJARES, Frank. (2003), "Self-Efficacy Beliefs, Motivation and Achievement in Writing: A Review of the Literature", *Reading and Writing Quarterly*, 19, 139-158.
- SANCHEZ, Francisca., RODA, Maria. (2003), "Relationship Between Self-Concept and Academic Achievement in Primary Students" *Electronic Journal of Research in Educational Psychology and Psychopedagogy*. 1, (1), 95-120.
- SELVİ, Kıymet. (1996), "Tutumların Ölçülmesi ve Program Değerlendirme", *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (2), 39-53.
- SENEMOĞLU, Nuray. (1989), *Öğrenci Giriş Nitelikleri ve Öğretme-öğrenme Süreci Özelliklerinin Matematik Dersindeki Öğrenme Düzeyini Yordama Gücü*. Ankara: Yayınlanmamış Araştırma Raporu.
- TUCKMAN, Bruce, W. (1991), *Educational Psychology, from Theory to Application*. Florida: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- YEŞİLYAPRAK, Binnur ve Diğ. (2002), *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- YÖK/DÜNYA BANKASI MİLLİ EĞİTİMİ GELİŞTİRME PROJESİ. (1997a), *Fizik Öğretimi*. Ankara.
- YÖK/DÜNYA BANKASI MİLLİ EĞİTİMİ GELİŞTİRME PROJESİ. (1997b), *İlköğretim Fen Öğretimi*. Ankara.

The Effect of Social Learning Theory on the Permanence of Academic Self-Concept Scores of 6th Grade Elementary Students

Assist.Prof.Dr. Murat DEMİRBAŞ*
Prof.Dr. Rahmi YAĞBASAN**

Abstract: This study focuses on the results of applying teaching methods based on social learning theory to elementary students in order to develop their academic self-concept. The experiment carried out in this study involves experimental and control groups of 6th grade students attending three different elementary schools. Two control groups were made use of in order to reduce the effect of the teacher factor on the results of the experiment. In the experimental group instruction was carried out through teaching activities based on social learning theory. In control groups I and II, on the other hand, the teaching activities employed were those included in the current science education program. The data for this research were obtained after the application of the academic self-concept scale as a pre-test, post-test, and permanence test. Research results demonstrated that teaching activities based on social learning theory contribute significantly to the development and permanence of students' academic self-concept.

Key Words: Science Education, Social Learning Theory, Academic Self-Concept

---

* Kırıkkale University, Faculty of Education, Department of Elementary Education, Science Education Unit / KIRIKKALE
muratde@gazi.edu.tr, mdemirbas@kku.edu.tr

** Gazi University, Gazi Faculty of Education, Department of Secondary Science and Mathematics Education,
Physics Education Unit / ANKARA
yagbasan@gazi.edu.tr

В теории общественного воспитания понятие академического "я" у учеников бго класса начальной школы и влияние на постоянность оценок.

**Помощник доцента Доктор Мурат Демирбаш*
Профессор Доктор Рахми Ягбасан****

Резюме: В данной работе рассматриваются итоги использования эффективности образования, опирающегося на теорию социального образования, направленного на развитие понятия академического "я" у учеников начальных классов. Работа осуществлена на контрольных и экспериментальных группах бго класса трех разных начальных школ. С рассмотрением двух контрольных групп мы попытались снизить влияние фактора преподавателя на исследование. В экспериментальной группе рассматриваются образовательные действия, основанные на образовательную теорию в то время как в 1 и 2 контрольных группах рассматриваются образовательные действия, включенные в образовательную программу естественных наук. Данные исследования получены вследствие проведения тестов на постоянность и первый- последний тест мерки понятия академического "я". Данные исследования показали полезность образовательных действий, основанных на образовательную теорию в экспериментальных группах, на дальнейшее развитие понятий академического "я" учеников.

Ключевые Слова: Обучение естественным наукам, теория социального образования, понятие академического "я"

---

* Университет Кырыккале, Педагогический факультет, Отделение Начального образования, Кафедра Обучения Естественным наукам / КЫРЫККАЛЕ
muratde@gazi.edu.tr, mdemirbas@kku.edu.tr

** Университет Гази, Педагогический факультет, Отделение ОФМА образования, Кафедра Обучения Физике / АНКАРА
yagbasan@gazi.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Review

İnci ENGİNÜN (2006) *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 943 sf., ISBN: 975 – 995 – 028 – 6.

Doç.Dr. S. Dilek YALÇIN-ÇELİK*

Prof.Dr. İnci Enginün'ün *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* adlı kitabı, 2006 yılında Dergâh Yayınları tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Toplam 943 sayfadan oluşmaktadır. Yazarın daha önce yayınlanmış olan *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı* (2001) adlı kitabı, 1923 yılından başlayarak 2000 yılına kadar Türk edebiyat tarihini konu edinmekteydi. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e* adlı kitap ise 1839-1923 yıllarını kapsamaktadır. Genel olarak bu iki edebiyat tarihi bir bütün olarak okunduğunda ve değerlendirildiğinde, yeni Türk edebiyatı alanını kendisine konu edinmiş bir akademisyenin, XIX. yüzyıldan itibaren, Batılılaşma etkisiyle gelişen Türk edebiyatının gelişimini, günümüze kadar izleyişine tanık olmak mümkündür.

Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923) adlı çalışma, “Önsöz”, “Giriş”, “Nesir”, “Roman”, “Şiir”, “Tiyatro” ve “Tenkit” ana başlıklarından oluşmaktadır. Her ana başlık, Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar geçen süre içerisinde, türün gelişimini açıklayan, örnekleri yorumlayan alt başlıklardan oluşmaktadır.

Prof. Dr. İnci Enginün, kitabının “Önsöz” kısmında, çalışmasının genel plânı, çerçevesi ve sınırları hakkında bilgi vermektedir. Araştırmacı, öncelikle Tanzimat edebiyatı terimini ve 1839 tarihini kullanmakla birlikte, yeni tarz edebiyatımızın başlangıcının daha sonraki yıllara, yeni bir dil ihtiyacının ise daha önceki yıllara denk düştüğü gerçeğine değinerek, edebiyat tarihi ve kültür çalışmalarında, net ve kesin tarihlerin söylenemeyeceği, bunların çok da belirleyici olamayacağı gerçeğini vurgulamaktadır. Ayrıca Tanzimat'tan

---

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA
sdilek@hacettepe.edu.tr

Cumhuriyet'e uzanan dönemde ortaya çıkan edebiyatımızın, kendi bütünlüğü içerisinde tarih bilgisi, toplumsal olaylar ve daha pek çok dış unsurun etkisi altında kaldığı gerçeğini yadsınamamaktadır. Bu durumda yazar, kitabında kullandığı inceleme yöntemini şöyle dile getirmektedir:

“Yeni Türk edebiyatı, yeni türleri de getirmiştir. Bundan dolayı ben kitabımda, malzemeyi türlere göre tasnif ettim. Yazarların hayatları hakkında kısaca, ancak eserlerin etkilendikleri oranda bilgi verdim. (...)

Nesir, Hikâye-Roman, Şiir, Tiyatro, Tenkit olmak üzere beş ana bölüm, kitapta kronolojik olarak işlenmiştir. Her bölümde eserler ve onları yaratan şahısları ele aldım. Türlerdeki gelişmenin incelenmesinden ziyade, sadece geniş tablonun verilmesini amaçladım. (...)

Ayrıca gazetenin bu dönemde edebiyat ve edebiyatçılar açısından taşıdığı önemi dikkate alarak gazete yazılarının malzemesi olan sosyal ve siyasî konuları, müstakil bir bölümde incelemek yerine, yazarların gazetelere katkısını gösterecek şekilde işlemeyi uygun buldum.” (Enginün 2006: 9, 10)

Böylece yazar, türlerden yola çıkarak, bir dönem edebiyatına ışık tutmaktadır. Biyografik bilgi sınırlı tutulmuştur. Çünkü edebiyatımızda, yıllardan beri akademik ortam içerisinde onlarca tez yapılmış ve pek çoğu da yayınlanmıştır. Yazar, bu durumda hazırlanmış biyografik çalışmaları yeniden ele alarak tekrara düşmemiş, bu bilgileri dipnotlara açıklamalı bir şekilde yerleştirmiştir.

“Önsöz”de, araştırma alanı hakkında da detaylı bilgi verilmiştir. Hangi kütüphanelerde çalışıldığı, genel ve özel kütüphanelerdeki metinlere ulaşılma süreci anlatılmıştır. Edebiyat tarihinin yazımında kullanılan eski harfli metinlerin elde edilme aşamasından sonra bir başka sorun ile daha karşılaşılacaktır. O da, eserlerin kimilerinin kaçak baskı olma ihtimali ve en doğru metni, şu andaki bilgiler ile tanımlayamama problemi. Enginün, kaçak baskı (korsan baskı) konusunu, Prof. Dr. Ömer Faruk Akün'e atıf yaparak yeniden gündeme getirir. Böylece bir araştırma konusu daha ortaya atılmış olur. Eski Türk edebiyatı çalışmalarında olduğu gibi, yeni Türk edebiyatı çalışmalarında da tenkitli, karşılaştırmalı metin neşrinin yapılması. En doğru metnin ortaya çıkartılıp değerlendirilmesi.

“Giriş” bölümü, bir nevi kültür tarihi şeklinde düşünülmüştür. Bilindiği gibi Türk'lerin yazılı edebiyat ve kültür tarihi, XVIII. yüzyıla dek geri çekilebilmektedir. Yazar, Oğuz Kağan Destanı ile Orhun Abideleri arasındaki bağa dikkat çektikten sonra, bu tarihten itibaren, Cumhuriyet dönemine kadar

yazılı eserler hakkında genel bilgiler vermiştir. Kısa açıklamalar yaptığı, ya da isim olarak geçtiği, tarih içerisinde oluşturulmuş yazılı eserler hakkında bilgi alınabilecek kaynakları, dipnotlarda detaylı bir şekilde göstermiştir. Böylece Türk'lerin yazılı edebiyat tarihi, panoramik olarak bir bütün şeklinde okurun gözünün önünde canlandırılmıştır.

“Nesir” bölümü, Tanzimat döneminde başlayan yeni anlayış ışığındaki düzyazının gelişimine dikkatleri çekmektedir. Eski Türk edebiyatında nesir kavramının bugünün anlayışı ile yeniden değerlendirilmesi sonucu, yeni açılımlara sahip olacağı, yeni eserler ve nitelikler ortaya çıkabileceği kaçınılmaz bir gerçekliktir. Bununla birlikte Tanzimat nesri, genel olarak eski Türk edebiyatındaki nesir anlayışından farklı bir gelişim yolu izlemiştir. Bunda resmî yazışma dili ve gazeteciliğin önemli rolü bulunmaktadır. Bu noktaya dikkatleri çeken Prof. Dr. İnci Enginün, Mustafa Reşit Paşa, Namık Kemal, Cevdet Paşa, Rifat Paşa, Âli Paşa, Fuat Paşa, Âkif Paşa gibi devlet adamı-tarihçi ve yazarların, dönemin nesir üslûbunu yaratmadaki çabalarına değinir. Bu bölüm, yeni nesir üslûbunun örneklerini detaylandırmak için, gazetecilik ve dergiler başta olmak üzere, mensur şiir, hatıra-mektup ve tarih gibi nesir türleri hakkında açıklamaları içermektedir.

“Nesir” başlığı altındaki ilk alt başlık “Gazete, Makale ve Yazarlar”dır. “Gazete, Makale ve Yazarlar” bölümü de, beş alt bölümden oluşmaktadır. “Başlangıç Dönemi”, “Fikir Gazeteciliği ve Siyasî Gazeteler”, “II. Abdülhamit Dönemi”, “Meşrutiyet’ten Sonraki Basın” ve “Mütareke Dönemi Basını”.

Tanzimat dönemini, en iyi gazetecilik ile açıklamak, gazeteyi dönemin bir çeşit simgesi saymak mümkündür. Ara Nesil ve Meşrutiyet dönemlerini de dergilerle. Çünkü, gazete yazarları, hemen bütün nesir türlerini (kurmaca olsun, bilgi verici nesir türleri olsun) ilk olarak gazetelerde yayımlarlar. Ya da yazarlar ve şairler, gazetecilikten yetişerek edebiyat türleri üzerinde yoğunlaşırlar. Gazete ve dergiler yazar ve şairler için birer okul konumundadırlar. Bu gerçekliğe dikkati çeken Enginün, özellikle, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi gazetecilik ve dergicilik anlayışını vermek için iki tutum izler. Birincisi, Münif Paşa, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Ebüzziya Tevfik, Teodor Kasap, Âli Bey gibi şahsiyetleri, onların, edebî, siyasî, sosyal ve kültürel düşüncelerini, dergi ve gazetelerden yola çıkıp, Tanzimat dönemi ile bağlantı kurarak açıklamaktır. İkinci tutum şudur: Kimi gazete ve dergiler, dönemlerinde, öylesine özgün, orijinal nitelikler oluşturmuşlardır ki, neredeyse bir yazar kadar belirgin kimlik ve üslûp özellikleri sergilemişlerdir. Örnek verecek olursak, *Tercüman-ı Ahval*, *Hürriyet*, *Basiret*, *Muhbir*, *İbret Tercüman-ı Ha-*

kikat, İkdam gibi gazeteler ile, Mecmua-i Fünûn, Diyojen, Servet-i Fünûn, İçtihat dergilerinde olduğu gibi. Sayıyı arttırmak elbette mümkündür. Bu gazete ve dergiler, dönemi nitelleyen, yeni üslup ve değerleri veren nitelikleriyle birer öncü durumundadırlar.

“Meşrutiyet’ten Sonraki Basın” ve “Mütareke Dönemi Basını” konu alan bölümlerde de, yazarın tavrı aynı olmuştur. Nasıl Tanzimat ve Meşrutiyet devri gazete ve dergileri, hem Batılı tarzda yeni bir edebiyat anlayışının başlangıcı olmuş, hem de siyasî ve fikrî alanda aydınlanma düşüncesinin tetikleyicisi durumuna gelmişse, Meşrutiyet sonrası ve Mütareke dönemi basını da, bir yandan millî edebiyat anlayışının yerleşmesinde, diğer yandan millî mücadelenin yürütülmesinde çok yönlü ve fonksiyonel olarak işlev üstlenmişlerdir. Hüseyin Cahit (Yalçın), Ali Kemal, Celâl Nuri, Mehmet Âkif, Yakup Kadri, Halide Edip, Refik Halid, Ruşen Eşref, Süleyman Nazif, Falih Rıfkı, Yahya Kemal ve Ahmet Haşım gibi isimler Meşrutiyet sonrası ve Mütareke döneminde Türk edebiyatının akışını belirleyen kişilerdir. *Tanin*, *İkdam* ve *Akşam* gazeteleri ile, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilü’r-Reşad*, *Genç Kalemler*, *Yeni Mecmua*, *Dergâh* dergileri, en az yazarlar ve şairler kadar, devrin ruhunu yansıtmada etkili olmuşlardır.

“Mensur Şiir” alt başlığı ile, eski Türk edebiyatındaki sanatlı nesir anlayışının, Batı kültürü etkisi ile oluşan yeni Türk edebiyatında, değişen görünümü, irdelenmektedir. Ziya Paşa ve Namık Kemal’in bazı yazılarındaki şâirane anlatımlar ile, Hüseyin Cahit’in, Ahmet Hikmet’in, Mustafa Reşid’in, Mehmet Celâl’in, Ömer Seyfettin’in ve Halide Edip’in kimi denemeleri bir yana bırakılacak olursa, Abdülhak Hâmid’in *Makber*’i, Halit Ziya’nın *Mensur Şiirler*’i, Mehmet Rauf’un *Siyah İnciler*’i ve Yakup Kadri’nin *Erenlerin Bağından* ile *Okun Ucundan* adlı kitapları bu türün önemli eserleri arasında yer almaktadır.

“Hatıra-Mektup” isimli bölümde, diğer türlerin anlatımında olduğu gibi, hatıra ve mektup türünün Göktürk Kitabelerinden başlayarak tarihî gelişimi anlatılır. Dipnotlarda örnekler verilir. Tanzimat öncesi yıllarda, yüzünü, Batı’ya çeviren aydının Avrupa izlenimleri, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Şahdi Osman Efendi, Sadık Rifat Paşa, Mustafa Sami Efendi’nin eserleri ile anlatılır. Yasincizade Seyid Abdülvehhab Efendi, Mühendis Faik, Ömer Lütfü ve Mehmet Emin ise Doğu kültürünü, İran, Asya ve Afrika ülkelerine ait izlenimlerini yazmışlardır. XIX. yüzyıl sonrasına geldiğimizde, Hayrullah Efendi, Namık Kemal, Abdülhak Hâmid, Ahmet Mithat Efendi gibi yazarlar, eserlerinde Avrupa kültürünü ve değerlerini dile getirmektedirler.

Muallim Naci, Recaizade Mahmut Ekrem, Cenap Şahabettin, Mehmet Rauf, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Hüseyin Cahit, Halit Ziya Uşaklıgil ile Ahmet Rasim'in dönemin özelliklerini yansıtan, renkli hatıraları ve mektup örnekleri bulunmaktadır. Yine bu dönemde, sürgün hatıraları da önemli bir yer tutmaktadır. Yakup Kadri, Halide Edip, Refik Halit'in hatıra yazıları ile Ziya Gökalp'in mektupları atlanmaması gereken örneklerdir.

"Tarih" alt başlığı ile, Fuat Köprülü'ye kadar yazılmış ve tercüme edilmiş tarih kitaplarının değerlendirilmesi yapılmıştır.

"Roman" ana başlığı altında, şu alt başlıklar yer almaktadır: "Türkçede Romanın Kaynakları ve İlk Örnekler", "İlk Hikâyeci ve Romancılar", "Servet-i Fünûn" ve "II. Meşrutiyet ve Sonrası".

"Türkçede Romanın Kaynakları ve İlk Örnekler" bölümünde, Türk edebiyatında Batı tarzda roman türünün tanımı ve geçiş dönemi eserlerinin değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bunun için, geçiş dönemi içerisinde sayabileceğimiz *Muhayyelât*, *Sergüzeşt-i Kalyopi*, *Akabi Hikâyesi*, *Temaşa-i Dünya* gibi eserler tahlil edilmiştir. Ermeni harfli Türkçe kitaplardan söz edildikten sonra, Batı edebiyatlarından yapılan ilk çeviriler üzerinde durulmuştur.

"İlk Hikâyeci ve Romancılar" bölümünde, türün edebiyatımızdaki gelişimi ilk örneklerden başlayarak anlatılmaktadır. Emin Nihat'ın *Müsameretnâme*'si, Şemsettin Sami'nin *Taaşşuk-i Talât ve Fitnat*'ı, Ahmet Mithat Efendi'nin telif ve tercüme romanları (bu konuya geniş yer ayrılmıştır. Yazarın romanları sınıflandırılarak ele alınmıştır), Namık Kemal'in romanları, Zafer Hanım'ın *Aşk-ı Vatan*'ı, Mizancı Murat'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* adlı eseri, Recaizâde Ekrem'in *Araba Sevdası*, Sami Paşazâde Sezayi'nin *Sergüzeşt*'i ve hikâyeleri, Paşabeyzâde Ömer Âli'nin *Türkmen Kızı*, Fatma Aliye Hanım'ın romanları, Nabizâde Nazım'ın roman ve hikâyeleri, Ahmet Rasim'in roman ve hikâyeleri, Hüseyin Rahmi'nin romanları, popüler romancıların eserleri (Mehmet Celâl, Safvet Nezihî ve Vecihî) ile XIX. yüzyılda edebiyatımızdaki roman türü hakkında geniş bilgi verilmiştir.

"Servet-i Fünûn" dönemi romanının konu edildiği bölümde, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Hüseyin Cahit Yalçın ve Safveti Ziya'nın romanları hakkında kapsamlı değerlendirmeler yapılmıştır. Servet-i Fünûn dönemi romanlarında yazarların, ortak bir duyarlık tutumu dikkati çekmektedir. Bu devrede, artık Türk romanı gelişim süreci tamamlanmış, olgunluk dönemi eserleri, tek tek yazılmaya başlamıştır.

“II. Meşrutiyet ve Sonrası” bölümünde, Ebubekir Hazım, Filibeli Ahmet Hilmi, Halide Edip’in romanları üzerinde durulmuştur. Yine bu bölüm geniş bir konu alanı oluşturduğu için alt bölümlere ayrılmıştır:

“Fecr-i Âti Romancıları” bölümünde, ağırlaşan savaş şartlarının Türk romanını etkilediği gerçeğine dikkatleri çeken Prof. Dr. İnci Enginün, “Memleket Edebiyatı Akımı” içerisinde düşünebileceğimiz, İzzet Melih, Cemil Süleyman, Yakup Kadri ve Refik Halit gibi yazarların romanları ile Şahabettin Süleyman’ın hikâyelerini işlemektedir.

“Genç Kalemler” bölümünde, tabii ki ilk olarak üzerinde durulacak kişi, Ömer Seyfettin’dir. Denilebilir ki yazar, bu bölümü, sadece onun eserlerini anlatmak için düzenlemiştir. *Genç Kalemler* ile Ömer Seyfettin neredeyse birbirleri ile özdeşleşmiş bulunmaktadır.

“İlk Kalem Tecrübelerine Başlayanlar” adlı bölümde, II. Meşrutiyet Sonrası dönemde yazı hayatına atılan romancılarımızın eserlerine yer verilmiştir. Bekir Fahri, Aka Gündüz, Güzide Sabri, Reşat Nuri, Müfide Ferit, Ercüment Ekrem üzerine genel değerlendirmeler yapılmıştır. Reşat Nuri ve Ercüment Ekrem dışındaki yazarlarımız daha sonraki yıllarda popüler tarz romanın önemli temsilcileri olacaklardır.

“Roman”dan sonra diğer bir ana bölüm, “Şiir” başlığını taşır. Bu bölümde de bilgiler, kronolojik olarak sıralanmış, alt bölümler buna göre oluşturulmuştur. “Tanzimat Sonrası Şiir”, “Servet-i Fünûn”, “II. Meşrutiyet Dönemi”, “Asrın Kapısında Doğanlar” alt bölümleri, kendi içerisinde dallara ayrılmaktadır.

“Tanzimat Sonrası Şiir” bölümünde, yazar, asıl konu edilecek dönemin özelliklerini vermeden önce, geçmişteki anlayışı özetleme tavrını burada da gösterir. Türk şiir geleneği hakkında, tarihsel bir arka plân vererek genel değerlendirmeler yapar. Tanzimat şiiri, Batı edebiyatları etkisi kadar, kendi geleneğini kullanan, dönüştüren ve Doğu kültür ile Batı kültürü arasında bir sentez arayışı ile özgün bir yapıya bürünmektedir. “Divan Şiirinin Son Örnekleri” ve “Halk Şiiri” alt başlıkları bu amaçla düzenlenmiş görünmektedir. “Şiirde Yeni Örnekler”, Tanzimat şiirinin oluşum sürecinin anlatıldığı bölümdür. Doğu kültür geleneğini anlatan yazar bu kez, Batı edebiyatlarından yapılan ilk şiir çevirilerini tartışmaya açar, örnekler verir, açıklar.

“Siyasî ve Sosyal Şiir” alt başlığı altında, bizim genel olarak Tanzimat I. Dönem Şairleri olarak adlandırdığımız Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ekolü anlatılmaktadır. Sözünu ettiğimiz şairlerin şiirlerini, siyaset ve sosyal konular açısından değerlendiren yazar, bu alt başlık altına bir de, Eşref adlı şairi ek-

lemiştir. Şair Eşref, XIX. yüzyılın en önemli hiciv şairleri arasında yer almakta, sosyal ve siyasî bozukluklara, düzene karşı gelen şiiirler yazmaktadır.

“Ferdî Duyguların Şiiri” bölümü, Recaizâde Mahmut Ekrem’in şiiir anlayışının anlatımı ile başlar. Abdülhak Hâmid ile devam eder. Bu iki şair, romantik ve bireysel duyarlıklarını anlatan eserleri ile Türk edebiyatında şiiir anlayışının tamamen değişmesine, yenileşmesine öncü olurlar.

“Yeni Şiire Tepki” alt başlığı altında, tek bir isimden söz edilmektedir: Muallim Naci. Recaizâde Mahmut Ekrem ile aynı nesilden olan Muallim Naci, romantik ve yeni şiiir anlayışına karşı, gerçekçi ve eski şiiiri savunan yönü ile, döneminde önemli bir otorite sayılmaktadır. Prof. Dr. İnci Enginün, şairin şiiirleri hakkında bilgi verdiği gibi, şiiir anlayışı konusunda açıklama yaparken, zaman zaman Recaizade Mahmut Ekrem’in şiiir anlayışı arasında karşılaştırmalarda bulunur.

“Ara Nesil Şairleri” alt bölümünde, Tanzimat sonrası yetişen, Servet-i Fünûn dönemi şiiir anlayışında hazırlayıcı rol oynayan, Ara Nesil Şairleri, romantik ve santimental şiiir anlayışına sahip bir gruptan oluşmaktadır. Mehmet Celâl, Nâbizade Nâzım, Abdülhalim Memduh, Ali Ferruh, Mustafa Reşit, Menemenlizâde Tahir, Makbule Leman ve Nigâr Binti Osman, Ara Nesil şairleri arasındadır. Enginün, bu şairler arasında, kitabında, Mehmet Celâl, Nâbizade Nâzım ve Nigâr Binti Osman’a ayrı bir yer verir.

“Servet-i Fünûn” adlı bölümde, Tefvik Fikret, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif, Ali Ekrem, İsmail Safa, Hüseyin Suat, Ahmet Reşit Rey, Hüseyin Siret, Faik Âli ve Celâl Sahir’in şiiirleri, Servet-i Fünûn şiiir estetiği içerisinde değerlendirilmiştir. Şairlerin önem derecelerine göre, şiiir anlayışları, kapsamlı ya da genel değerlendirmeler biçiminde kitapta yer almaktadır. Türk edebiyatında, romanda olduğu gibi şiiirde de, Servet-i Fünûn dönemi, özgün, tarz sahibi örneklerin verildiği önemli bir dönüm noktasıdır.

“II. Meşrutiyet Dönemi” şiiir anlayışı çok yönlü bir görünüm içerisinde değerlendirilmektedir. Öyle ki, öncelikle bu dönemde açıkça ortaya çıkan tartışılabilen düşünce akımları şiiiri etkisi altına alır. “Türkçülük akımı-Millî Edebiyat” (en önemli temsilcisi Mehmet Emin, Ziya Gökalp, İhsan Raif), “İslâmcılar” (Mehmet Âkif), “Mistik Akım” (Rıza Tefvik) gibi genel fikrî akımlar, şiiiri belirleyen unsurlar arasında yer almaktadır. Yine bu dönemde, herhangi bir akım içerisine sokamayacağımız, şiiir anlayışlarından da söz edebiliriz: “Servet-i Fünûncular”, “Fecr-i Âti” Topluluğu (Ahmet Haşim), “I. Dünya Savaşı ve

Mütareke Dönemi” Şiiri (Mithat Cemal, İbrahim Alâattin) ve “Yahya Kemal” bunlar arasındadır.

“Asrın Kapısında Doğanlar”, Tanpınar’a ait bir tanımlama olmakla birlikte, Prof. Dr. İnci Enginün’ün kullanımıyla yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu bölümde, 1890 sonrası doğan şairler ile, 1900 sıralarında doğan şairlerin edebiyatımıza katkıları değerlendirilmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemde şiir yazmaya başlayan bu şairler, asıl sanatçı kişiliklerini Cumhuriyet sonrasında göstereceklerdir. Bu konuya dikkatleri çeken yazar, Orhan Seyfi, Enis Behiç, Halit Fahri, Yahya Saim, Yusuf Ziya, Şukûfe Nihal, Ali Mümtaz, Faruk Nafiz, Emin Recep, Kemalettin Kâmi, Halide Nusret, Ahmet Hamdi, Necmettin Halil, Nazım Hikmet, Necip Fazıl üzerinde durur.

“Tiyatro” ana başlığı altında yine kronolojik bir sıra izlenerek, kuramsal ve tarihsel bilgiler verilmektedir. “Tiyatronun Kaynağı” alt başlığı ile, Dünya tiyatrosunun başlangıcı ve özellikleri hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Türk tiyatrosunun Tanzimat dönemi öncesi gelişimi hakkında değerlendirmelere yer verilir. Orta Asya ve daha sonra Anadolu topraklarında dramatik sanatın özellikleri üzerinde durulur. Seyirlik oyunlar, özellikle Karagöz, Kukla, Ortaoyunu ve Meddah’tan söz edilir. Böylece Doğu kültürü içerisindeki tiyatro geleneği verildikten sonra Batılı tiyatronun başlangıcı, çeviri oyunlarla, tiyatro altyapısının gelişimiyle anlatılır.

“Tanzimat Dönemi Oyunları ve Yazarları” alt başlığı altında, üzerinde durulan ilk eser *Şair Evlenmesi*’dir. Ahmet Vefik Paşa ve Direktör Âli Bey hakkında bilgi verilir. Bu yazarların özellikle Molière uyarlama ve çevirileri dönemin tiyatro kültürünü beslemiştir. Türk Molière’i olarak tanınan Ferâizcizâde Mehmet Şakir, manzum tiyatro denemeleri yapan Ali Haydar, halk tiyatrosu geleneğini kullanan Teodor Kasap, tiyatrodaki yeni tarz arayışları ile dikkatleri çekmektedir. Hasan Bedrettin, Manastırlı Rifat, Mehmet Şemsettin, Ali Ferruh, Şemsettin Sami ikinci derecede yazarlar arasında, tiyatroya hizmet eden gönüllüler olarak önemle anılmalıdır. Yine, edebiyat tarihi içerisinde, tiyatro konusunda da, Namık Kemal, Rezaizâde Mahmut Ekrem, Ahmet Mithat, Abdülhak Hâmit’e özel bir yer verilmiştir.

“II. Meşrutiyet Sonrasında Oyunlar” alt başlığı altında yapılan genel değerlendirmeye baktığımızda, bu dönem oyunlarının yine siyaset ve düşünce ağırlıklı bir yapı içerisinde yazıldığı ve oynandığı görülmektedir. Telif, tercüme, uyarlama oyunlar yazılmış, tiyatro eleştirisi gelişmiştir. Hemen bütün Servet-i Fünûn yazarlarının tiyatro türünde eser verdiği gerçeğinden sonra

Meşrutiyet dönemi tiyatro yazarları arasında şu isimleri sayabiliriz: Şahabettin Süleyman, Tahsin Nahit, Hüseyin Rahmi, Aka Gündüz, İbnürrefik Ahmet Nuri, Müsahipzâde Celâl ve Reşat Nuri. Manzum tiyatro tarzında, Yusuf Ziya ve Halit Fahri sayılabilir.

“Tenkit” ana başlığı altında, Türk edebiyatında eleştiri türünün gelişimi üzerinde durulmaktadır. Prof. Dr. İnci Enginün, bu konuyu, iki başlık altında toplamıştır: “Dil” ve “Edebiyat”. Cumhuriyet dönemine kadar üzerinde belki de en çok konuşulan, tartışılan konu, dil olmuştur. Millî bir dil yaratmak, edebiyat/yazı dili ile konuşma dilinin özelliklerinin belirlenmesi, Latin Alfabesinin kabulü, ortak bir imlâ sorunu, yazı dilinin gelişimi ve sadeleşmesi tartışılan konular arasındadır. Edebiyat konusuna gelince, özellikle Tanzimat döneminde bu noktadaki en önemli tartışma konusu, yeni bir edebiyat kurma, eski edebiyat geleneğini yıkma düşüncesi olmuştur. Sonraki dönemlerde, örneğin sanat akımları üzerinde (romantizm, realizm, klâsikler, dekadanslar gibi) en fazla durulan konular arasındadır. Beşir Fuat, Ahmet Şuayb gibi eleştiriye kendisine asıl konu seçen yazarlarımız yanında, Cumhuriyet dönemine kadar hemen her yazar ve şair, ele alıp işlediği tür ve edebiyat anlayışı hakkında genel eleştirel bilgiler vermiştir.

Prof. Dr. İnci Enginün'ün *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* adlı kitabı, yukarıda, kısaca tanıttıktan sonra sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Son yıllarda, yayınevlerinin artması, devlet dışında özel kurumların akademik çalışmaları desteklemesi, yeni Türk edebiyatı alanında temel sayılabilecek pek çok eserin gün ışığına çıkmasına neden oldu. Böylece ana kaynaklara daha kolay ulaşabilmek mümkün hale geldi. Hatta yayın dünyasında, göreceli bir bolluktan söz edilebilir. Yetkin ya da yetkin olmayan ellerden yazılan eserler, bu bolluk içerisinde bir arada bulunuyor. Prof. Enginün'ün yukarıda tanıttığım çalışması, yetkin ve tecrübeli bir elden çıkan, üzerinde epeyce uğraşmış, emek sarfedilmiş, son dönemde yazılan ve yayınlanan en önemli edebiyat tarihlerinden birisidir. Okunması / okutulması gereken bu kitabın plânı, açıklama ve değerlendirmeleri, dipnotlarda verdikleri bilgileri ve kaynakçası dikkate değer bir birikim istemektedir. Edebiyat tarihi, genel olarak, Tanzimat ve Cumhuriyet dönemi yazarlarını, şairlerini ve eserlerini anlatmakla birlikte, bu tarihlerden öncesine ciddi atıflar yapılmıştır. Genel plân içerisinde, şiir, roman-hikâye, tiyatro, eleştiri, nesir türleri hakkında, Tanzimat dönemine gelene kadar geçen süreci kapsayan tarihsel ve kuramsal bilgi genel bağlamda mutlaka yer almaktadır. Burada, Orta Asya ve İslâmî kültür

etkisinde gelişen Türk edebiyatının panoramik anlatımı, Batı kültürü ile tanışan Tanzimat aydınını, yazarını, şairini tanımak adına kimi ipuçlarını barındırmaktadır. Böylesi bir giriş, artık Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e uzanan süreç içerisinde, türün gelişimini aktarmakta önemli bir başlangıç oluşturmaktadır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, yaratılmış eserler ve temsilcileri, kronolojik bir sıra izlenerek, yazar ve eserlerin önem dereceleri göz önünde tutularak anlatılmış, açıklanmış, tartışılmıştır.

Yeni Türk edebiyatı alanında çalışmaya başlayanlar, Prof. Dr. Enginün'ün eserleri ile bir dönem, mutlaka tanışırlar ve bir akademisyen olarak onun titiz araştırmacı yanını, birikimini görürler. Denilebilir ki, Prof. Dr. İnci Enginün, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nden sonra bir tabuyu yıkarak, büyük bir işe girişip bunu başarabilmiştir. Öyleyse ben de, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* adlı edebiyat tarihini okumuş ve heyecanlanmış birisi olarak, kitabı tanıtılabildim diyebilirim.

Yayın Değerlendirme / Review

Yrd.Doç.Dr. Tarık ÖZCAN, Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Trajik Durum, 141 s., Manas Yayınları, Elazığ 2007

Yrd.Doç.Dr. Fatih ARSLAN*

Edebiyatımızın genel serüveni içerisinde özellikle Tanzimat ve Servet-i Fünûn değişimler/dönüşümler bağlamında yeniliklerin sosyal yaşama etkisinin farklı boyutlarda özümsemeye çalışıldığı edebî dönemlerdir. Doğu-Batı ikilemini tam kavrayamamanın verdiği kırılmalar; temelde insan, genelde ise entelektüel dünyamızın temellerini kesintiye uğratmıştır. Bu içkin sorunsalın her disiplini etkileyen yüzü edebiyatımızın, özellikle de şiirimizin tematik yapılanmasında sarf bir malzeme olacak derecededir.

Söz konusu çalışmada trajik sözcüğünün en dar anlamdaki açılımı sayılabilecek *“insandaki çözümsüz durumları, çıkışsız çatışmaları, kendi sınırlarını aşan durumlar karşısındaki çaresizliğini ve çaresizliğin doğurduğu çatışmaları ve çelişkileri”*¹ kendi ruhunda zirveleştirip kültürümüzün bir dert yumağı noktasında en sorumlu öznelerden şair Tevfik Fikret'in şiirlerinden hareketle aktarılmaktadır.

Dört ana bölüme ayrılan araştırmanın I.Kısmı “Trajiğin Mâhiyeti” üst başlığı altında “Batı Edebiyatı’nda ve Türk Edebiyatı’nda Trajik Durum” alt kategorilerine bölünmektedir. Batı’da Yunan mitolojisi ve özellikle tragedyadan hareketle *“kadere tutunmaya çalışan soylu bir figür”*² niteliğindeki insanın “soylu direnişi” üzerine felsefi ve sosyal açılımlarla trajedi kavramının genel kabul görür hatları çizilmektedir. Farklı örnekler ve ifadelerle temel niteliği oluşturulan kavram, yerinde bir tespitle *“Modern insan, trajik bir vak’adır. Metanın, dıştan, içtepilerin, içten tehdit ettiği insan, kendi gerçekliğini gözden kaçırarak trajik bir kadere mahkûm olmuştur.”*³ öngörüsüyle temelde trajedinin insanın kendini unutmaması/ihtimal etmesiyle başladığına çok anlamlı vurgular yapılmaktadır.

---

*Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı / ELAZIĞ

Bachelard'ın “*zihnin ikileştirici etkinliği*”⁴nden hareketle insanın sonsuz olma eğilimindeki sonluluğu ve sınırsızlık ruhundaki sınırlı yaşamı trajedinin bir başka tetikleyicisi/destekleyicisidir. Türk Edebiyatı'nda trajedi kısmında ise İslamiyet öncesi metinlerin böyle bir kaygı taşımadığını, İslamiyet'in ise temelde “ana imgeye” ilerleyen monist bir yapılanmadan dolayı temelde “zıtlıkların ontolojik birliği”ni esas aldığı için bu dönem eserlerinde trajik olanı aramanın boşuna bir gayret olduğu belirtilmektedir. Özetle Türk Edebiyatı'nda trajedi kavramının “*aklın aydınlığında... bireyleri ve toplumları, tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar kendilerini sorgulamalarına yöneltti(ği)*”⁵ Osmanlı'nın dağılma dönemiyle başladığı söylemek en doğru sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserin ikinci bölümü “Tevfik Fikret'in Hayatındaki Trajik Durum” ana başlığı altında “Devrin Umumi Etkisi, Edebi Kaynakların Etkisi, Mizacımdan Kaynaklanan Durumlar” gibi alt başlık açılımlarıyla esas konuya bir hazırlık niteliği taşımaktadır. Araştırmacı *Fikret'te Trajedi* mevzusuna geçmeden onu bu yapılanmaya yönlendiren alt yapının gizil göndermelerini tespit etmektedir. Özellikle edebiyatımızda bir medeniyet krizi olarak karşımıza “*traumalarla şoka girmiş ben*” gerçeği çıkar. Tanzimat “*Batı'nın gücünü ve kendi ülkesinin çaresizliğini gören Türk aydınının gözyaşı medeniyetidir.*”⁶ ifadesi dönemin genel niteliğini gerçekçi bir şekilde ortaya koymaktadır.

Çalışmanın sonraki sayfalarında Fikret'in sanat anlamında beslendiği kaynakların da trajik oluşumunda etkilerinden bahsedilerek, bu etkilerin temelinde varlığı sezilen kişilik ve aile özellikleri üzerinde durulmaktadır. Fikret'in on iki yaşında annesi ve dayısını kaybetmesi, babasının bir sürgün neticesinde kaybolup gitmesi gibi hayatındaki trajik değişimlerin kişilik/sanat yansımaları daha nesnel şekilde somutlanmıştır. Böylece “...doğanın insana kendi dışına çıkıp başka bir nesneye yönelme olanağını tanıdığı en yüce etkinlik”⁷ olarak nitelenen “sevgi” çıkmazının şair için ne derece büyük bir sorunsala dönüştüğü verilmiştir. Dünyada varlığını anlamlı kılmak, özelde kendi varlığının anlamlandırılmasına dayanır. Çünkü “*Anlama, açıklama çabası, kişinin dünya yüzünde kendini, yerini bulmasına yardımcı olan bir uğraştır.*”⁸ Fikret'te bu uğraş daha çok trajedi alt yapısı üzerine oturmaktadır.

Kitap üçüncü bölümüyle beraber o ana kadar aktarılan bulgular eşliğinde esas konuya girmektedir. “Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Trajik Durum” ana başlığı iki gruba ayrılarak incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle “Ben'in Ruhsal Durumunu Ortaya Koyan Çatışmalar” kendi içerisinde Düş Gerçek, Varlığın Sürüklenişi: Ölüm ve Hayat, Ümit-Ümitsizlik, Ben ve Başkası Olmak, Çelişki

ve İsyân (Red ve Kabul), Karamsarlık ve Sıkıntının Trajiği gibi başlıklara ayrılmış ve şiirlerden örnekler verilmiştir. “İnsan, zaman ve mekân yapıcı bir özelliğe sahiptir, bu sebeple düş aracılığıyla kendisine itibari bir dünya yaratarak orada yuvalanmaya çalışır.”⁹ ifadesi Fikret’in trajik eğilimlerine dair önemli bir tespittir. Dünyada trajik akışın bombardımanına uğrayan özne düşleriyle biçimlendirdiği dünyanın eteklerine tutunarak ruh sığınağını kozmos göndergelerle yeniden kurar, bu bir anlamda genel farkındalıkları fark edilir kılmama çabasıdır.

Ölüm, zaman, ümit, ben... vs her psikolojik çıkmazın temelinde yatan “başkalaşan” insandır. Şair de gerek yaşadıkları gerekse alt yapısını oluşturan sosyal, estetik ve siyasal yapılanmasında bu potansiyeli barındırır. “Çatışma insanın değerleri ile dünyanın ona sunduğu değerler arasındadır.”¹⁰ Yani toplum öznenin değerler dünyasına seslenemediği için uzak/yıpratıcı bir kimliktedir. Bir de trajiğin “Sosyal Değerler Çatışması” kimliğinde çıktığı durumlar vardır. Bunu araştırmacı “Varlığı İnkâr Yokluğa İman, Doğu ve Batı Çatışması, İmkân-İmkânsızlık” başlıklarında incelemektedir. Şiirlerinden örneklerle desteklenen yargılar, orijinal bir tespitle neticelendiriliyor ki bu ifadeler Fikret’in neden trajik ifadelerde yoğunlaştığının en objektif sonucu olarak durmaktadır: “Kendisini dünyaya atılmış olarak gören özne, kökensel varlığıyla bağlanamadığı ya da hiçbir zaman tümüyle var olamayacağı bu diyarda, kendisini bir yabancı gibi hisseder. Bunu için de kaygılı ve ümitsizdir.”¹¹

Araştırmacı, trajiği her boyutta tanımlayıp Fikret’in poetikası içerisindeki genel dağılımdan bahsettikten sonra “Trajikten Kurtuluş” başlığı altında dördüncü bölümü kurgular. Bu bölüm bir anlamda trajiğin nasıl yumuşatıldığına dair tespitler içermektedir. Cemiyetin içerisinde sıkışıp kalan şairin, kırılma anlarının getirdiği bu trajik durumdan kurtulmak için birtakım hamleler yapmak mecburiyetinde oluşu ve şiirin “ruhsal bir sağaltıma dönüştürmek” adına hoş görülü kimliği çalışmanın ana fikridir.

Kitap durağanlaşan ve statik bir görünüm kazanan dönem edebiyatı açısından orijinal tespitleriyle farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu anlamda “trajik” kavramı Tevfik Fikret’in şiirleri esas alınarak tespit ve ispata çalışılmış, kaynakların zenginliğiyle de bütünleşerek bilimsel/özgün eser kimliğinde hayat bulmuştur.

Açıklamalar

1. Tarık Özcan; Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Trajik Durum, Manas Yay., Elazığ 2007, s.11
2. Turgut Bağır; "F. G. Lorca'nın Töre Konulu Üçlemesinde Trajik Olanın İrdelenmesi", Çukurova Üniv. Sosyal Bilimler Derg., C.13, S.1, 2004, s. 245
3. Tarık Özcan; a.g.e., s. 14
4. Gaston, Bachelard; Yok Felsefesi, (Çev. Alp Tümertekin), YKY, İstanbul 1995, s. 117
5. Ramazan Korkmaz; Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yay., Ankara 2004, s.14
6. Tarık Özcan; a.g.e., s. 35
7. Gaston, Bachelard; a.g.e, s. 9
8. Şara Sayın; Metinlerle Şöyleşi, Multilingual Yay., İstanbul 1999, s. 11
9. Tarık Özcan; a.g.e., s. 53
10. Ali Osman Gündoğan; Albert Camus ve Başkaldırma Felsefesi, Birey Yay., İstanbul 1995, s. 94
11. Tarık Özcan; a.g.e., s. 57

Yayın Değerlendirme / Review

István Zimonyi, Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme, Das ungarische Kapitel der Ğaiḥānī-Tradition, Studien zur Geschichte Ungars, Bd. 9, Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2006, 348 s.

Prof.Dr. Emine YILMAZ*

Bugünkü yurtlarına 1000 yılında yerleşen ve gerek kullandıkları dilin kökeni, gerekse etnik kökenleri açısından Avrupa’da yalnız bir halk olan Macarların bilim adamları için anayurtlarının izini sürmek her zaman en önemli görevlerden biri olmuştur. Tarih boyunca ilişkide buldukları halkların dilleriyle yazılmış kaynaklarda kendi izlerini arayan Macar araştırmacılar, bu kaynakları kılı kırk yaran bir titizlikle inceleyerek geçmişlerine ışık tutmaya çalışmışlardır. Bu alanda, özellikle Macar tarihçi ve dilbilimcileri tarafından ortaya konulmuş çok zengin bir literatür bulunmaktadır. *A Honfoglaló magyarság kialakulása* [=Yurt Tutan Macarlığın Kuruluşu, Gy. Németh, Budapest 1930], “Örmény források” [=Ermeni Kaynakları, Ö. Schütz, SzÖM 1/2, 260-273] ve *A Honfoglaló magyar nép* [=Yurt Tutan Macar Halkı, A. Róna-Tas, Balassi Kiadó, Budapest 1997] bu alandaki yüzlerce yayından sadece birkaçıdır.

Macar tarihçileri, dilbilimcileri ve Türkologları kökenlerini araştırırken, aynı zamanda bütün bozkır göçebelerini ve doğal olarak eski Türk halklarını da ilgi alanları içinde tutmuşlardır. Bu alandaki önemli merkezlerden biri de Szeged Üniversitesi’dir. Bu üniversitede Orta Çağ bozkır göçebeleri hakkındaki kaynakları eksiksiz biçimde ortaya koymak amacıyla Genel Orta Çağ Kürsüsü’nde bir araştırma dizisi başlatılmıştır. *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig* [=557’den 806’ya Kadar Avar Tarihinin Kaynakları, S. Szádeczky-Kardoss, Magyar Östörténeti Könyvtár 11. Budapest 1998], *A bolgár történelem forrásai Asparuch elött* [=Asparuh’tan Önceki Bulgar Tarihinin Kaynakları I, II, S. Szádeczky-Kardoss, Manuskript, Szeged 1979, 1980], *Svaimat Jól Halljátok...*, *A türk és uygur rovásírásos emlékek kritikai kiadásáa* [=Sözlerimi İyi Dinleyiniz..., Türk ve Uygur Runik Yazılı Metinlerin

---

*Hacettepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi TDE Bölümü / ANKARA
eyilmaz@hacettepe.edu.tr

Karşılaştırmalı Yayını, Á. Berta, JATEPress, Szeged 2004] bu diziden yayımlanmış kitaplardan bazılarıdır.

Macar tarihinin kaynaklarıyla ilgilenen önemli araştırmacılarından biri olan Zimonyi'nin yayınları arasında, Müslüman, özellikle de Ceyhanî geleneğinden gelen coğrafya bilginlerinin eserleri üzerinde yapmış olduğu incelemeler özel bir yer tutar. I. Zimonyi'ye esin kaynağı olan ve 20. yüzyılın başında yine bu alanda çalışmış olan Macar araştırmacı M. Kmoskó'nun mirasının değerlendirildiği *Mohammedán irók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* [Bozkır Halklarıyla İlgili Müslüman Yazarlar. Coğrafi Literatür, yay. I. Zimonyi. Macar Ana Tarihi Kütüphanesi 10, 13, Budapeşte 1997, 2000] adlı eser de Zimonyi'nin bu alandaki önemli çalışmalarından biridir. I. Zimonyi M. Kmoskó'nun zengin coğrafi literatürünün iki cildini yayımlamış, üçüncü cildi de baskıya hazır hale getirmiştir.

I. Zimonyi'nin Kmoskó mirasına dayanan bir diğer çalışması da H. Göckenjan ile birlikte 2001 yılında yayımlanmış olduğu *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardizī, Ğudūd al-Ğālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. [Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica Band 54, Wiesbaden] adlı eserdir. I. Zimonyi, önsözde, M. Kmoskó mirasına ait el yazmasını H. Göckenjan ile birlikte tümüyle düzelttiklerini ve filolojik ve tarihi yorumlar eklediklerini belirtmiştir.

I. Zimonyi'nin *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme* [=Yurt Tutuştan Önceki Macarlar Hakkında İslami Kaynaklar] adlı çalışması da bu alandaki en son yayındır ve yukarıda sözü edilen dizinin 22. kitabı olan *Muszlím források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī hagyomány magyar fejezete* [=Yurt Tutuştan Önceki Macarlar Hakkında İslami Kaynaklar. Ceyhanî Geleneğinin Macar Bölümü, Balassi Kiadó, Budapest 2005] adlı eserin Almanca çevirisidir.

I. Zimonyi'nin çalışmasına konu olan İranlı coğrafya bilgini Ceyhanî'nin X. yüzyılda yaşadığı, bir dönem Samanî hükümdarına vezirlik yaptığı, 923 yılında İbn-i Fadlan tarafından ziyaret edildiği ve 914 tarihinde yazılmış *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı bir eseri olduğu biliniyor. Eserin orijinali kaybolmuş olmakla birlikte İbnü'l-Fakih tarafından hazırlanmış bir özeti günümüze ulaşmıştır. İbnü'l-Fakih dışında Gerdizî ve Mervezî gibi coğrafyacı ve tarihçiler de Mukaddesî kanalıyla Ceyhanî'den yararlanmışlardır.

Macar tarihinin en önemli Müslüman yazarı sayılan Ceyhanî'nin eserinin Macarlarla ilgili bölümünün çok sıkı bir filolojik ve tarihi araştırmaya ihtiyaç duyduğunu ve bunun Macar oryantalistiğinin acil bir görevi olduğunu belir-

ten I. Zimonyi, çalışmasının giriş bölümünde, Ceyhanî geleneğiyle ilgili araştırmaların 19. yüzyılın sonunda başladığını belirtir ve bu alanda gerek Macaristan'da gerekse Macaristan dışında, özellikle de Rusya'da ortaya konulmuş olan zengin literatür hakkında ayrıntılı bilgi verir.

Çalışmanın birinci bölümü *Ceyhānī Geleneği* üst başlığını taşır. Bu başlık altında önce Ceyhani'nin kimliği, ailesi, ülkesi, eğitimi ve görevleri hakkında bilgi verilir. Daha sonra bilimsel faaliyetleri, yazmış olduğu coğrafya kitabı ve bu kitabın kaynakları, kendisinden sonra gelen ve kitabından etkilenmiş olan diğer Müslüman coğrafyacılar ve eserler (İbn Rusta, *Hudūd al-‘âlam*, Gerdizî, Bekrî, Ebû'l-Fidâ, Mervezî, 'Aufî, Şükrallâh, Muhammed Kâtib, Hâccî Halife) tanıtılır. Bu bölümde son olarak, Ceyhani'nin İç Asya ve Doğu Avrupa hakkında verdiği bilgilerden söz edilir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, yukarıda listelenmiş olan coğrafya bilginlerinin eserlerinde ve *Hudūd al-‘âlam*'da bulunan Macarlarla ilgili paralel bölümlerin Arap harfli metin varyantları ve Almanca çevirileri satır numaraları ile birlikte yer alır.

Üçüncü ve temel bölüm (s. 50-259) sözü edilen Müslüman coğrafyacıların eserlerinde yer alan Macarlarla ilgili sözcüklerin okunmuş tartışmalarını ve bilgilerin yorumlarını içerir. Bu yorumlar şu 25 başlık altında sıralanmıştır: 1. *Macar adı*, 2. *Doğu Macarları*, 3. *Macarların Türk halklarına olan mensubiyeti*, 4. *Macar ordularının gücü*, 5. *politik organizasyon*, 6. *göçebe yaşam biçimi*, 7. *Macar yerleşim alanının genişlemesi*, 8. *Rum denizi ve bu denizin iki ırmağı, kışlık yerleşim biriminde balıkçılık*, 9. *Tuna Bulgarları*, 10. *Volga ve Tuna*, 11. *Moravya*, 12. *Macar yerleşim birimlerinin karakteristikleri*, 13. *Macar tarımı*, 14. *Macarlar ve Slavlar*, 15. *Macarların dinsel inançları*, 16. *Macar-Bizans ticareti*, 17. *Hazar-Macar ilişkisi*, 18. *Macarların dış görünüşü*, 19. *giyim ve silah*, 20. *para ve ticaret*, 21. *Slavlara karşı akınlar*, 22. *Slavlar ve Macarlar arasında uzaklaşma*, 23. *(erkeğin geline verdiği) başık ve (kızın erkeğe verdiği) drahoma*, 24. *Macarların yerleşim alanlarının genişlemesiyle ilgili yanlış bir ilave*, 25. *Macarlara karşı kurulan Slav kaleleri*.

Bölümün sonunda yer alan özette Zimonyi, önce bir tablo üzerinde, bu 25 başlıktan hangilerinin İbn Rusta, Gerdizî, Bekrî, *Hudūd al-‘âlam* ve Mervezî'de bulunduğunu gösterir; daha sonra da her bir madde ile ilgili olarak ayrıntılı bir yorum sunar. Özetin son bölümünde Zimonyi, Müslüman coğrafyacıların eserlerine dayanarak, 9. yüzyılın ikinci yarısında Macarların şu dört madde ile tanımlanabileceğini belirtir: 1. Macarlar bu dönemde Karadeniz kıyısında yaşıyorlardı ve buraya doğudan gelmişlerdi. 2. Verilere göre Macarların yaşama biçimleri tek tip değildi. Steptekiler, ırmak boylarının-

da tipik göçebe yaşamını benimsemişlerdi ve zorlu kış aylarında balıkçılık da yapıyorlardı. Fakat aynı dönemde ormanda yaşayan Macar kavimleri de bulunmaktaydı. 3. Yine bu coğrafyacıların verdiği bilgilere göre Macar kavimlerinin yayıldığı alan 100x100 fersah (600x600 km.) idi. Bu genişlik Herodot'un İskitler için verdiği alan ölçümüne ve Volga Bulgarlarının yaşadığı toprakların genişliğine denk düşüyordu. Ayrıca bu alan, Volga'nın doğusunda bulunan Peçeneklerin topraklarından daha küçük, Burtaslarınkinden ise daha büyüktü. 4. Yönetimdeki güç ilişkisinde bir ikilik gözleniyordu. İki önemli yöneticiden *Künde*'nin gerçek politik gücü daha çok biçimseldi; devleti yöneten ve orduyu sevk eden *Gyula* idi. Bu açıdan da Hazarlarla Macarlar arasında bir paralellikten söz etmek mümkündür.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ayrıntılı bir kaynakça, beşinci bölümünde ise sözkonusu coğrafya kitaplarının Macarlarla ilgili bölümlerinin tıpkıbasımları yer almaktadır.

En sonda yer alan Register bölümü kişi adları, halk-kavim-topluluk adları ve coğrafi adları içermektedir.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin ***bilig***'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli kriterlerdir. Uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayınlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığı*na devredilmiş sayılır. Yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın adı, SOYADI BÜYÜK HARFLERLE olmak üzere, **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta (e-mail) adresi belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir. (İngilizce yazılarda Türkçe özet de eklenmelidir.)

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorundan kaçınmak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın ve beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır.

Şekiller numaralandırılmalı ve açıklamaları her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve açıklamalar her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekliğinde, açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve ‘vd.’ yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Notlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve metnin sonunda verilmeli, buradaki göndermeler de metin içindeki gibi olmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976: 131), bu konuda ....”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926) ....” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Köprülü, Mehmet Fuat (1961), *Azeri Edebiyatının Tekamülü*, İstanbul: MEB Yay.

Timurtaş, F. Kadri (1951), "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri", *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3): 189-213.

Shaw, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskiyle birlikte **bilig** adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Fax: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees

and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

- 1. Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
- 3. Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
- 4. Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; inquotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- 5. Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-

headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).

6. **Figures and Tables:** Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing the size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and an explanation have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables, and also explanations should be clear and concise. The first letter of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be placed below the captions.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976: 131) on this issue ....”

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

“Köprülü (1926) .....” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **References:** Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author,

then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):
Köprülü, Mehmet Fuat (1961), *Azeri Edebiyatının Tekamülü*, İstanbul: MEB Yay.
Timurtaş, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3) : 189-213.
Shaw, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Correspondence Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06 Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr